

ГЕОГРАФИЯ

*Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфи 10-уми
мактабҳои таълими миёнаи умумӣ*

Вазорати таълими халқи Ҷумҳурии Ўзбекистон ба нашр тавсия намудааст

НАШРИ НАВ

Тошканд — 2022

УЎК 91(075.3)

КБК 26.8я72

Г 38

Мураттибон:

В. Н. Федорко, Н. И. Сафарова, Ҷ. А. Исматов, Е. Я. Назаралиева

Муқарризон:

- М. Эгамбердиева** — дотсенти кафедраи Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии факултети География ва ресурсҳои табиӣ ДМУ ба номи Мирзо Улуғбек;
- З. Абдалова** — дотсенти кафедраи География ва методикаи омӯзиши географияи Донишгоҳи педагогии Тошканд ба номи Низомӣ;
- Ф. Раҷабов** — мудири кафедраи Географияи Донишқадаи педагогии Чирчиқи вилояти Тошканд, д.ф.г. (PhD), дотсент;
- Р. Абдиев** — омӯзгори фанни географияи мактаби рақами 11-уми шаҳри Навоии вилояти Навоӣ;
- Л. Болтаева** — омӯзгори фанни географияи мактаби рақами 273-юни ноҳияи Юнусободи шаҳри Тошканд;
- М. Рашидова** — омӯзгори фанни географияи мактаби рақами 198-уни ноҳияи Яшнободи шаҳри Тошканд.

Харитаҳо зери таҳрири (PhD) оид ба фанҳои география **Федорко Виктор** дода шудаанд.

География [Матн]: китоби дарсӣ барои синфи 10 / В. Федорко [ва дигарон]. – Тошканд – Маркази таълими Республика, 2022 – 192 саҳ.

ISBN 978-9943-8455-4-1

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ:

— Мафҳумҳои асосӣ

— Донишхоро мустаҳкам мекунем

— Дар ёд доред

— Савол ва супоришҳо

*Аз ҳисоби маблағҳои Бунёди мақсадноки китоби Республика чоп гардид.
Концепсияи дизайн ва макети оригиналӣ аз тарафи Маркази таълими
Республика коркард шудааст*

ISBN 978-9943-8455-4-1

© Маркази таълими Республика, 2022

Мундарица

Сарсухан.....	5
Фасли I. Тавсифи умумии қаҳон.....	6
Боби 1. Харитаи сиёсии қаҳон.....	6
§ 1. Харитаи сиёсии қаҳон	6
§ 2. Таснифи мамлакатҳои қаҳон аз ҷиҳати ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ	10
§ 3. Шакли идоракунии ва сохти давлатии мамлакатҳо	13
§ 4. Машғулияти амалӣ. <i>Кор бо харитаи сиёсии қаҳон.....</i>	<i>16</i>
Боби 2. Ресурсҳои табиӣ қаҳон	18
§ 5. Географияи ресурсҳои минералӣ.....	18
§ 6. Географияи ресурсҳои табиӣ тамомнашаванда ва барқароршаванда.....	21
§ 7. Дарси лоиҳа. <i>Муаммоҳои экологии глобалӣ</i>	<i>25</i>
Боби 3. Аҳолии қаҳон.....	27
§ 8. Миқдор, афзоиш ва ҷойгиршавии аҳолии қаҳон.....	27
§ 9. Таркиби синнусолӣ, ҷинсӣ ва нажодии аҳолии қаҳон	32
§ 10. Таркиби этникӣ ва динии аҳолии қаҳон.....	36
§ 11. Урбанизатсияи мамлакатҳои қаҳон	39
§ 12. Машғулияти амалӣ. <i>Масъалаҳо доир ба ҷойгиршавӣ, таркиб ва ҳаракати аҳоли</i>	<i>43</i>
Боби 4. Географияи хоҷагии қаҳон	44
§ 13. Хоҷагии қаҳон ва тақсимои меҳнати байналхалқӣ.....	44
§ 14. Марказҳои иқтисодияти қаҳон ва ҷараёнҳои интегратсияи байналхалқӣ.....	48
§ 15. Машғулияти амалӣ. <i>Омӯзиши хоҷагии қаҳон ва таркиби он.....</i>	<i>51</i>
§ 16. Географияи энергетикаи қаҳон	53
§ 17. Машғулияти амалӣ. <i>Омӯзиши географияи саноати қаҳон ва тағйирёбии он</i>	<i>56</i>
§ 18. Географияи хоҷагии қишлоқи қаҳон	59
§ 19. Географияи нақлиёти қаҳон	63
§ 20. Географияи робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ.....	66
§ 21. Дарси ҷамъбасти.....	69
Фасли II. Тавсифи минтақавии қаҳон	70
Боби 5. Мамлакатҳои Европа	70
§ 22. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо ва харитаи сиёсии Европа.....	70
§ 23. Машғулияти амалӣ. <i>Омӯзиши харитаи сиёсии Европа</i>	<i>74</i>
§ 24. Республикаи Федеративии Германия	76
§ 25. Шоҳигарии муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ	79
§ 26. Республикаи Франция	82
§ 27. Республикаи Италия.....	85
§ 28. Федератсияи Россия	88
§ 29. Хоҷагии Федератсияи Россия.....	91
§ 30. Дарси ҷамъбасти.....	94

Боби 6. Мамлакатҳои Осиё	95
§ 31. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо, харитаи сиёсии қитъаи Осиё	95
§ 32. Машғулияти амалӣ. <i>Омӯзиши харитаи сиёсии Осиё</i>	98
§ 33. Рушди иқтисодии мамлакатҳои Осиё	100
§ 34. Республикаи Қазоқистон	103
§ 35. Республикаи Қирғиз	106
§ 36. Республикаи Туркманистон	109
§ 37. Республикаи Тоҷикистон	112
§ 38. Машғулияти амалӣ. <i>Тавсифи муқоисавии географии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ</i>	115
§ 39. Республикаи Туркия	116
§ 40. Машғулияти амалӣ. <i>Тавсифи муқоисавии географии Эрон, Афғонистон ва Покистон</i>	119
§ 41. Республикаи халқии Чин (Хитой)	123
§ 42. Иқтисодиёт ва ноҳияҳои иқтисодии Чин	125
§ 43. Республикаи Корея	128
§ 44. Япония	131
§ 45. Республикаи Ҳиндустон	134
§ 46. Мамлакатҳои арабии халиҷи Форс	137
§ 47. Дарси ҷамъбаستӣ	139
Боби 7. Мамлакатҳои Африка, Австралия ва Уқёнусия, Америка	141
§ 48. Мавқеи географӣ, харитаи сиёсӣ ва ресурсҳои табиӣ Африка	141
§ 49. Хоҷагӣ ва аҳолии мамлакатҳои Африка	145
§ 50. Республикаи Африкаи Ҷанубӣ	148
§ 51. Республикаи Федеративии Нигерия	151
§ 52. Республикаи Мисри Араб	154
§ 53. Машғулияти амалӣ. <i>Омӯзиши шароити географии иқтисодӣ ва табиӣ харитаи сиёсии Африка</i>	157
§ 54. Иттифоқи Австралия	159
§ 55. Харитаи сиёсии Америка	162
§ 56. Иёлотҳои муттаҳидаи Америка	167
§ 57. Хоҷагӣ ва ноҳияҳои иқтисодии ИМА	170
§ 58. Канада	174
§ 59. Бразилия	176
§ 60. Такрори умумӣ	179
Глоссарий	180
Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда ва тавсияшаванда	183
Веб-сайтҳои, ки барои шиносоии маълумотҳои статистику байналхалқӣ истифода мешаванд	184
Илова	185

Сарсухан

Донишомӯзони азиз! Шумо дар синфи 10-ум бо ёрии ин китоб дар дарсҳои география дар бораи ҷаҳони муосир, минтақаҳои бузурги он, хусусиятҳои хоси иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва географии давлатҳое, ки дар сохти сиёсӣ ва иҷтимоии ҷаҳон мавқеи муҳим доранд, омӯхта, дар бораи ҷараёнҳои гуногуни глобалӣ, минтақавӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии он ба маълумот соҳиб мегардед.

Мақсади асосии китоби дарсӣ ба шумоён омӯзонидани дониши муосир доир ба географияи иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакатҳо ва минтақаҳои калони ҷаҳон, азбаркунонидани роҳи мустақилона омӯختани дониш ва дар амал татбиқ намудани он иборат аст.

Китоби дарсӣ аз қисмҳои **“Тавсифи умумии ҷаҳон”** ва **“Тавсифи минтақавии ҷаҳон”** иборат аст. Вазифаҳои асосии қисми умумӣ дар бораи харитаи сиёсӣ, ресурсҳои табиӣ, аҳоли ва хоҷагии ҷаҳонӣ, ташаккули тасаввуроти умумии илмӣ иборат аст. Дар қисми минтақавии китоби дарсӣ дар бораи харитаи сиёсӣ, ресурсҳои табиӣ, аҳоли ва хусусиятҳои ба худ хоси минтақаҳои бузурги ҷаҳон – Европа, Осиё, Африка, Америка ва Австралия маълумот дода шудааст.

Инчунин, дар ин қисми китоби мазкур мавзӯҳо доир ба тавсифи географии давлатҳои таърихӣ тамоми қитъаҳо, ки аз ҳар як ҷиҳат ба эътибор сазоворанд, ҷой гирифтааст. Эътибори аз ҳама калон ба мамлакатҳои Осиё нигаронида шудааст, ки дар он республикаамон ҷойгир шудааст. Тавсифи иқтисодӣ-географии баъзе мамлакатҳо дар фанни мазкур бо усули методологӣ қабул ва санҷида шуд.

Дар ин аз нуқтаи назари мавқеи географӣ, шароити табиӣ, ресурсҳо ва аҳамияти аҳоли дар хоҷагӣ баҳо дода шуд.

Дар навиштани китоби дарсӣ муаллифон аз маълумотҳои расмӣ Созмони Милали Муттаҳид, Фонди байналмилалӣ асър, Созмони озуқаворӣ ва фаъолияти қишлоқи СММ (FAO), Созмони рушди саноати СММ (UNIDO), компанияи “British Petroleum”, хизмати Геологии ИМА, маълумотҳои расмӣ оморӣ давлатҳои хориҷӣ, маълумотномаҳое, ки дар Федератсияи Россия, ИМА, мамлакатҳои Европа ва Осиё нашр шудаанд, ҷамъовариҳои оморӣ, атласҳои географӣ ва дигар материалҳои илмӣ-услубӣ истифода бурдаанд.

Дар китоби дарсӣ шумораи аҳолии давлатҳо мувофиқи ҳолати 1.07.2020, аз рӯи маълумотҳои бюрои аҳолишиносии СММ дода шудаанд.

Фасли 1. Тавсифи умумии ҷаҳон

Боби 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон

§ 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон

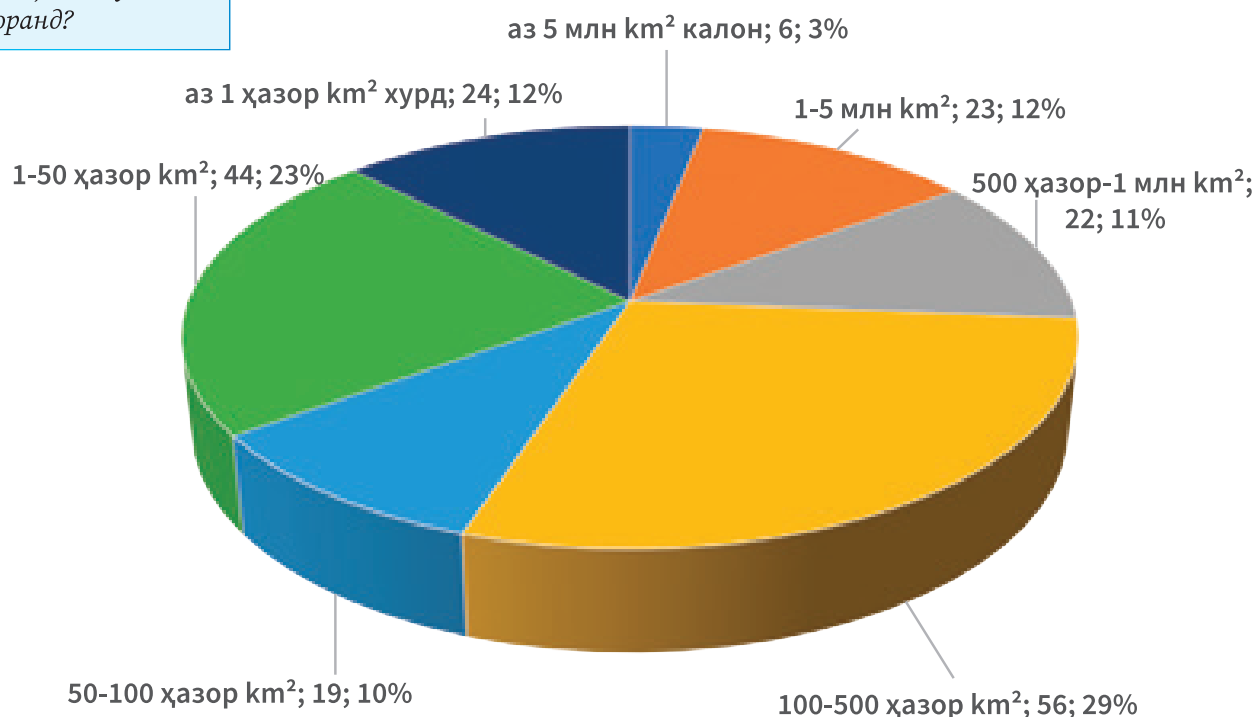
Харитаи сиёӣ, давлат, Созмони Милали Муттаҳид, давлатҳои калонтарин ва “майда”, давлатҳои ҷазиравӣ, давлатҳои нимҷазиравӣ, давлатҳои дохилии континенталӣ, давлатҳои мустақил.

Давлатҳои мустақил чӣ гуна аломатҳо доранд?

Дар харитаи сиёсии ҷаҳон мувофиқи ҳолати аввали соли 2022 шумораи давлатҳои мустақил 194-то мебошанд, ки истиқлолияти онҳоро ҷомеаи ҷаҳонӣ ва Созмони Милали Муттаҳид (СММ) расман эътироф кардааст. Аз ин давлатҳо 193-тоаш ҳамчун аъзои фаъолияти СММ ва 1-то (Ватикан) ба сифати мушоҳид иштирок мекунад.

Давлатҳо аз ҳамдигар бо хусусиятҳои гуногуни худ ҷудо мешаванд. Яке аз ҷиҳатҳои муҳими онҳо бузургии ҳудудашон аст. Дар ҷаҳон ҳудуди 29-то давлати мустақил бештар аз 1 млн km^2 буда, аз ҷумла ҳудуди 12-тои онҳо аз 2 млн km^2 , ҳудуди 6-тоашон аз 5 млн km^2 бештар аст (расми 1).

Расми 1. Тақсироти давлатҳои мустақили ҷаҳон аз ҷиҳати бузургии масоҳат

Дар баробари ҳамин дар байни давлатҳои ҷаҳон як гурӯҳ давлатҳои аз ҷиҳати ҳудудӣ хурд, ё ки “микро” ҳам давлатҳо ҳам ба худ эътибори ҷиддӣ медиҳанд (ҷадвали 1). Дар харитаи сиёсии ҷаҳон 24-то давлати мустақил ҳастанд, ки масоҳати онҳо камтар аз 1 ҳазор km^2 аст. Ин гуна давлатҳо дар қитъаҳои гуногун, хусусан дар Европа (Ватикан, Монако, Сан-Марино, Лихтенштейн ва дигарон), дар Осиё (Республикаи Малдивҳо, Сингапур, Баҳрайн), дар Америка (Сент-Китс ва Невис, Гренада, Барбадос ва дигарон), дар Уқёнусия (Науру, Тувалу, Ҷазираҳои Маршалл ва дигарон) ҷойгиранд.

Ҷадвали 1. 10 давлати калонтарин ва 10 давлати хурдтарини ҷаҳон (соли 2022)

№	Давлатҳо	Масоҳат (млн km^2)	№	Давлатҳо	Масоҳат (km^2)
1	Россия	17,1	185	Малта	316
2	Канада	10,0	186	Республикаи Малдивҳо	298
3	Чин	9,6	187	Сент-Китс ва Невис	261
4	Иёлоти муттаҳидаи Америка	9,5	188	Ҷазираҳои Маршалл	181
5	Бразилия	8,5	189	Лихтенштейн	160
6	Австралия	7,7	190	Сан-Марино	61
7	Ҳиндустон	3,3	191	Тувалу	26
8	Аргентина	2,8	192	Науру	21
9	Қазоқистон	2,7	193	Монако	2
10	Алҷазоир	2,4	194	Ватикан	0,44

Давлатҳо аз нуқтаи назари мавқеи географӣ, дар навбати аввал роҳи баромад ба баҳр дошта ва имконияти баромадан ба баҳр надошта ҷудо мешаванд. Давлатҳое, ки имконияти ба баҳр баромадан доранд, ба давлатҳои ҷазиравӣ, нимҷазиравӣ ва континенталии наздизоҳили ҷудо мешаванд (расми 2). Давлатҳое, ки ба уқёнуси Ҷаҳонӣ ва баҳрҳои он бевосита пайваست нестанд, гурӯҳи **давлатҳои континенталии дохилиро** ташкил медиҳанд. Давлатҳое, ки чунин мавқеи географӣ доранд, дар харитаи сиёсии ҷаҳон 44-то мебошанд. Республикаи Ўзбекистон низ ба гурӯҳи давлатҳои континенталии дохилӣ маҳсуб меёбад.

Гурӯҳи давлатҳо вобаста ба мавқеи географӣ

Давлатҳое, ки имконияти ба баҳр баромадан доранд (дар умум 150-то)			Давлатҳое, ки имконияти ба баҳр баромадан надоранд (континенталии дохилӣ) (дар умум 44-то)
Давлатҳои ҷазиравӣ Индонезия, Япония, Шри-Ланка, Британияи Кабир, Ирландия, Мадагаскар, Куба, Ямайка ва дигарон	Давлатҳои нимҷазиравӣ Арабистони Саудӣ, Испания, Италия, Республикаи Корея, Ветнам ва дигарон	Давлатҳои континенталии соҳили баҳр Франсия, Германия, Чин, Миср, ИМА, Канада, Австралия ва дигарон	Австрия, Белорус, Қазоқистон, Ўзбекистон, Афғонистон, Муғулистон, Чад, Эфиопия, Уганда, Боливия ва дигарон

Расми 2. Таснифоти давлатҳо вобаста ба мавқеи географӣ

Харитаи сиёсии ҳозираи ҷаҳон зери таъсири ҷараёнҳои гуногуни таърихӣ ташаккул ёфтааст. Дар байни онҳо ба вуҷуд омадани давлатҳо дар байни Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ, Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ ва оқибатҳои онҳо, таназзули сохти мустамликадорӣ, барҳамхӯрии сохти сотсиалистӣ ва дигар ҷараёнҳо эътибори алоҳида доранд. Дар зери таъсири ин воқеаҳои таърихӣ дар байни асрҳои XX ва XXI шумораи давлатҳои мустақили дунё зиёд шуд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Тағйирёбии шумораи давлатҳои мустақил (солҳои 1900-2022)

Минтақа	Шумораи давлатҳои мустақил				
	С.1900	С.1945	С. 1990	С. 2000	С. 2022
Европа	24	31	33	43	44
Осиё	9	18	40	47	48
Африка	4	3	52	53	54
Америка	20	22	35	35	35
Австралия ва Уқёнусия	0	2	12	13	13
Ҷаҳон	57	76	172	191	194

Дар давраи муосири таърихӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон, яъне пас аз соли 1990 воқеае, ки тағйиротҳои бузургро ба миён овард, ин соли 1991 пошхӯрии Иттифоқи Советӣ шуд. Дар натиҷаи ин 15-то давлати нав ба вуҷуд омад: Арманистон, Беларус, Эстония, Гурҷистон, Латвия, Литва, Молдова, Озарбойҷон, Қирғизистон, Қазоқистон, Федератсияи Россия, Тоҷикистон, Туркменистон, Украина, Ўзбекистон.

Дар Европа солҳои 1991-1992 дар натиҷаи пошхӯрии Югославия давлатҳои Словения, Хорватия, Босния ва Герсеговина ва Македония (аз соли 2019 Македонияи Шимолӣ) истиқлолият ба даст оварданд. Ҳамон вақт дар таркиби Югославия Сербия ва Черногория монданд. Соли 2006 бошад, Черногория аз Сербия ҷудо шуда, ба давлати мустақил табдил ёфт.

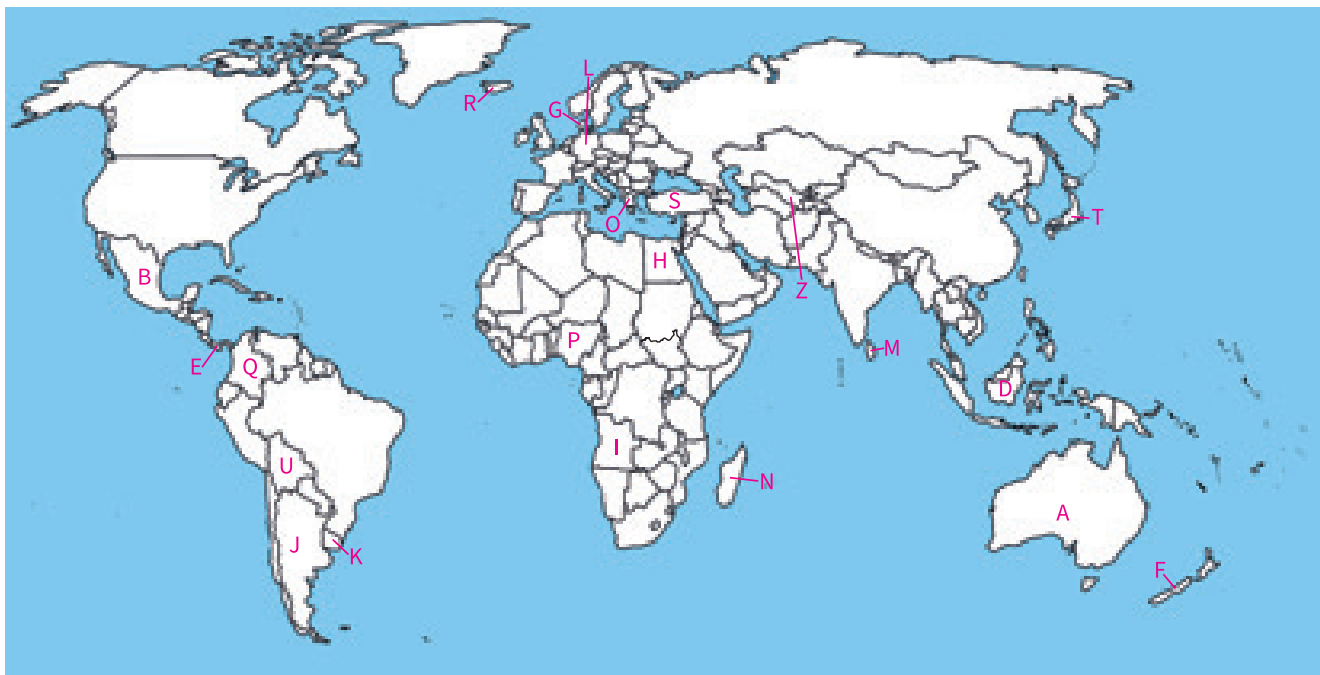
1-уми январӣ соли 1993 ба ҷойи давлати Чехословакия Чехия ва Словакия ҳамчун республикаи мустақил таркиб ёфтаанд.

Ин тағйиротҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон ба барҳамхӯрии сохти байналхалқии сотсиалистӣ вобаста буд. Аз он ҷумла дар зери таъсири ин ҷараён соли 1990 дар Европа дар натиҷаи якҷояшавии ду давлати немис (Республикаи Федеративии Германия ва Республикаи Демократии Германия) давлати ягонаи Республикаи Федеративии Германия, дар Осиё бошад, Республикаи Араби Яман ва Республикаи халқӣ-демократии Яман, давлати ягонаи Республикаи Яман ташкил ёфт.

Дар таъсири дигар ҷараёнҳои сиёсӣ низ дар харитаи сиёсии ҷаҳон пайдо шудани давлатҳои нави соҳибистиқлол идома ёфт. Соли 1993 дар натиҷаи ҷангҳои тӯлонӣ Эритрея аз таркиби Эфиопия баромада, ба мақоми давлати мустақил соҳиб шуд. Соли 1994 дар Уқёнусия давлати Палау аз ҳудудии зери назорати ИМА ба давлати мустақил табдил ёфт. Соли 2002 дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ Тимори Шарқӣ сафи давлатҳои мустақилро васеъ кард. Дар қитъаи Африка 9-уми июли соли 2011 Судани Ҷанубӣ аз таркиби Судан ҷудо шуд. Судани Ҷанубӣ дар айни ҳол давлати ҷавонтарини соҳибистиқлоли дунё ба ҳисоб меравад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Муайян кунед, ки дар харитаи беҳат кадом давлатҳо бо ҳарфҳо нишон дода шудаанд.

- 2 Аз иловаи китоби дарсӣ ва аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, номи 5 давлати калонтарин ва 5 давлати хурдтарини қитъаҳои Европа, Осиё, Африка ва Америкаро ба дафтаратон нависед ва дар харитаи беҳат онҳоро ишора кунед.
- 3 Аз харитаи сиёсии ҷаҳон давлатҳои ҷавонтарини соҳибистиклоли (давлатҳое, ки пас аз соли 1990 соҳибистиклол шудаанд) Европа, Осиё, Африка ва Уқёнусияро ёбед.

Ирландия	Миср	Муғулистон	Мадагаскар	Норвегия	Куба	Вьетнам	Полша
Чин	Боливия	Испания	Ўзбекистон	Франсия	Австрия	Италия	Фиҷӣ

- 4 Давлатҳои қадвали зеринро вобаста ба хусусияти мавқеи географӣ, ба ҷазира, нимҷазира, континенталии наздизоҳилӣ ва континенталии дохилӣ ҷудо кунед.

Рушди иқтисодӣ-иҷтимоӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, мамлакатҳои мутараққӣ, мамлакатҳои рӯ ба инкишоф, гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон”

Ривожёбии иқтисодӣ-иҷтимоӣ гуфта чиро мефаҳмед?

Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) – нишондиҳандаи асосие мебошад, ки салоҳияти иқтисодии мамлакатро нишон дода, он қиммати бозори маҳсулотҳо ва хизматрасониҳое, ки дар даври муайян дар мамлакат истеҳсол шудааст, ифода мекунад.

§ 2. Тавсифи ривожёбии иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакатҳои ҷаҳон

Яке аз аломатҳои муҳими мамлакатҳои ҷаҳон – дараҷаи тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоии он аст. Барои баҳо додан ба тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоии давлатҳо якчанд мезонҳо истифода мешаванд:

Мезонҳои асосӣ инҳоянд:

- Ҳаҷми умумӣ нисбат ба шумораи аҳолии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД);
- Таркиби соҳавии иқтисодиёти миллӣ;
- Таркиби маҳсулотҳои содиротии мамлакат;
- Дараҷаи зиндагонии аҳоли нисбат ба нишондодҳои гуногун.

Аз тарафи СММ дар асоси мезонҳои болоӣ мамлакатҳои ҷаҳонро ба се блоки калон ҷудо мекунанд: *Ривожёфта, ривожёфтаистода ва гузариш ба иқтисодиёт*

Ба қатори мамлакатҳои ривожёфта бисёр давлатҳои Европа (ба ғайр аз Европаи Шарқӣ), ИМА, Канада, Япония, Австралия, Зеландияи Нав, Исроил, Республикаи Корея, Сингапур ва Республикаи Африкаи Ҷанубӣ дохил мешаванд. Ривожёбии иқтисодӣ-иҷтимоии ин давлатҳо дар якчанд ҷиҳат намоён мешаванд (ҷадвали 3.).

Ҷадвали 3. Аломатҳои асосии мамлакатҳои мутараққӣ

Қиммати ММД ба ҳар сар аҳоли	• Аз 25 000 доллари ИМА зиёд
Таркиби соҳавии иқтисодиёти миллӣ	• Дар таъки ба технологияҳои муосир, саноати азнаворкард ба дараҷаи баланд тараққӣ кардааст
Таркиби маҳсулотҳои содиротии мамлакат	• Дар таркиби экспорт маҳсулотҳои тайёр пешсафанд
Сифати зиндагонии аҳоли	• Дараҷаи даромад, саломатӣ ва саводхонии аҳоли хеле баланд аст

Дар байни мамлакатҳои мутараққӣ аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодии бузург ва ҳаҷми коркарди истеҳсолот гурӯҳи давлатҳое, ки “Ҳафтгонаи калон”-ро ташкил медиҳанд, ҷудо шуда меистанд. Ба ин гурӯҳ ИМА, Канада, Япония, Германия, Франция, Британияи Кабир ва Италия дохил мешаванд. Ин мамлакатҳо дар сохти муносибатҳои иқтисодӣ ва сиёсии байналхалқӣ мавқеи муҳим доранд (ҷадвали 4).

Аксарият мамлакатҳои Осиё, Африка, Америка ва Уқёнусия ба блоки мамлакатҳои ривожёфтаистода дохил мешаванд. Қисми зиёди аҳолии ҷаҳон (аз рӯи маълумоти соли 2020, 6,5 млрд нафар), ки дар ин давлатҳо умр ба сар мебаранд, бо дараҷа ва хусусиятҳои ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд. Барои ҳамин, мамлакатҳои ривожёфтаистода ба якчанд гурӯҳҳо тақсим мешаванд. Хусусан, мамлакатҳои таъияҳои иқтисодиёти ҷаҳонӣ, мамлакатҳои содиркунандаи нафт ва мамлакатҳои бузурги индустриалӣ-аграрӣ аҳамияти муҳим доранд.

Чин, Ҷиндустон, Бразилия ва Мексика, ки ресурсҳои табиӣ бузург ва салоҳияти демографию иқтисодӣ доранд, гурӯҳи мамлакатҳои таъагоҳи ривожёфтаистодаро ташкил медиҳанд (ҷадвали 4).

Арабистони Саъудӣ, АМА, Қувайт, Баҳрайн, Уммон, Бруней гурӯҳи давлатҳои содиркунандаи нефт мебошанд. Дар ин давлатҳо ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли ниҳоят баланд аст (масалан, мувофиқи ҳолати соли 2020 Қатар дар ин нишондод дар ҷаҳон ҷойи чорумро ишғол кардааст – 89949 доллари ИМА), лекин, азбаски иқтисодиёти онҳо ба ресурсҳои ашёи хом асос ёфтааст, одатан ин давлатҳоро ба қатори мамлакатҳои ривожёфта дохил намекунанд.

Ҷадвали 4. Баъзе нишондиҳандаҳои давлатҳои “Ҷафтгонаи калон” ва мамлакатҳои таъагоҳи ривожёфтаистода (мувофиқи сарҳисоби соли 2020)

Гурӯҳи мамлакатҳо	Мамлакатҳо	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн нафар	ММД, млрд. доллари ИМА	Аз ҷиҳати ММД мавқеи давлат дар ҷаҳон	ММД ба ҳар сари аҳоли. Ҳазор доллари ИМА	Аз ҷиҳати ММД ба ҳар сари аҳоли мавқеи давлат дар ҷаҳон
Давлатҳои “Ҷафтгонаи калон”	ИМА	9519,4	329,9	20894	2	63078	9
	Канада	9984,6	38,2	1860	15	48947	25
	Япония	377,9	126	5305	4	42154	33
	Германия	357,4	83,3	4537	5	54551	18
	Франсия	547	64,9	3017	10	46213	27
	Британияи Кабир	243,8	66,2	3041	9	45329	28
	Италия	302,1	60,5	2462	11	41279	35
Давлатҳои таъагоҳи ривожёфтаистода	Чин	9599	1434,2	24168	1	17115	78
	Ҷиндустон	3287,2	1400,1	9005	3	6532	129
	Бразилия	8515,7	211,8	3153	8	14890	86
	Мексика	1972,5	127,8	2443	12	19117	73

Эзоҳ: Маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакатҳо аз ҷиҳати паритети лаёқати харидорӣ дода шудаанд.

Туркия, Эрон, Покистон, Индонезия, Аргентина, ки аз ҷиҳати захираҳои калон ва гуногунии ресурсҳои табиӣ, салоҳияти бузурги ресурсҳои меҳнат ва аҳоли, дар соҳаи саноат ва хоҷагии қишлоқ натиҷаҳои бузургро доранд, ба гурӯҳи мамлакатҳои бузурги индустриалӣ-аграрӣ мансубанд.

Республикаҳои собиқ Иттифоқ ва давлатҳои Европай Шарқӣ, ки то соли 1991 дар асоси режими сотсиалистӣ рушд кардаанд, баъдан аз ин режим даст кашидаанд (Албания, Болгария, Полша, Руминия, Словакия, Венгрия, Чехия ва давлатҳое, ки аз таркиби собиқ Югославия ҷудо шудаанд) ва Муғулистон аз тарафи СММ ба қатори блоки гузариш ба иқтисодиёт дохил карда мешаванд. Ёзбекистон низ яке аз давлатҳои гузариш ба иқтисодиёт ба ҳисоб меравад.

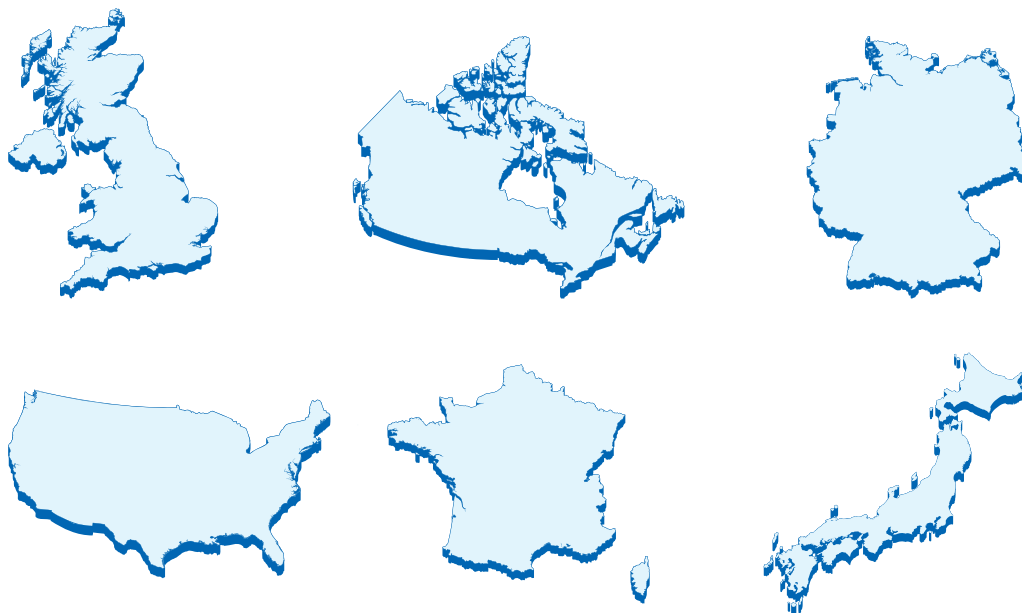
Савол ва супоришҳо

- 1 Таъсири омилҳои зеринро ба ривожёбии иқтисодии мамлакатҳо шарҳ диҳед:

- 🌐 Мавқеи географӣ;
- 🌐 Бузургии масоҳат;
- 🌐 Шароити табиӣ ва боигариҳо он;
- 🌐 Шумораи аҳоли.

Ба фикри шумо, ба тараққиёти давлатҳо боз кадом омилҳо таъсири назаррас мегузоранд?

- 2 Номи давлатҳои зеринро муайян кунед. Аз ҷиҳатҳои монандии умумии онҳо барои мадад, дар ин ҷо боз кадом давлат лозим буданабро ёбед.

- 3 Ин давлатҳоро ба гурӯҳҳои давлатҳои “Ҳафтгонаи калон”, мамлакатҳои таъямоҳии ривожёфтаи стода, давлатҳои содирунанди нефт, давлатҳои бузургии индустриали-аграрӣ ва давлатҳои гузариш ба иқтисодиёт ҷудо кунед.

1	ТУРКИЯ	2	ҚАТАР	3	ГЕРМАНИЯ
4	МУҶУЛИСТОН	5	ПОЛША	6	ЧИН
7	ИМА	8	ЎЗБЕКИСТОН	9	БРАЗИЛИЯ
10	АРГЕНТИНА	11	БРУНЕЙ	12	ЭРОН
13	АМА	14	ҲИНДУСТОН	15	КАНАДА

- 4 Давлатҳои “Ҳафтгонаи калон”, давлатҳои таъямоҳии ривожёфтаи стода ва пойтахтҳои онҳоро ба харитаи беҳат дохил кунед.

§ 3. Шакли идоракунӣ ва сохти давлатии мамлакатҳо

Яке аз аломатҳои муҳими мамлакатҳои ҷаҳон шакли идоракунӣ ба ҳисоб меравад. Ду шакли идоракунии сиёсӣ – *республика ва монархия* мавҷуд аст. Маълум аст, ки ин ду шакли идоракунӣ дар навбати аввал бо ташаккулёбии ҳокимияти давлатӣ фарқ мекунад.

Дар харитаи сиёсии ҷаҳон мувофиқи ҳолати аввали соли 2022, 151 давлат шакли идоракунии республикавӣ доранд. Республикаҳо асосан ба 3 намуд ҷудо мешаванд: *президентӣ, парламентӣ ва омехта* (қадвали 5).

Қадвали 5. Хусусиятҳои асосии республикаҳои президентӣ, парламентӣ ва омехта

Шакли идоракунӣ, республикаи президентӣ, республикаи парламентӣ, монархия, монархияи конституционӣ, монархияи мутлақ, сохти давлатӣ, давлати унитарӣ, давлати федеративӣ.

Дар бораи фарқи байни шаклҳои идоракунии республикавӣ ва монархиявӣ чӣҳоро медонед?

Республикаи президентӣ	Республикаи парламентӣ	Республикаи омехта
- Ваколатҳои асосии ҳокимият дар дасти президент мешавад, таркиби ҳукумат аз тарафи президент ташаккул дода мешавад. - Баъзан президент дар як вақт ҳам роҳбари давлат ва ҳам роҳбари ҳукумат мешавад.	- Ваколатҳои асосии ҳокимият дар дасти парламент мешавад, таркиби ҳукумат дар натиҷаи интихоботи парламентӣ аз тарафи ҳизбҳои сиёсӣ ташаккул дода мешавад. - Ваколатҳои президент маҳдуданд	Президент ва парламент якҷоя таркиби ҳукуматро ташаккул дода, фаъолияти онро назорат мекунад.

Ба республикаҳои президентӣ ИМА, Мексика, Аргентина, Индонезия, Афғонистон, Беларус, Қазоқистон ва Ўзбекистон мансубанд. Шакли республикаи президентӣ аз ҳама зиёд дар қитъаҳои Африка ва Америка паҳн шудааст. Германия, Австрия, Италия, Болгария, Латвия, Эстония, Юнон, Исроил, Ҳиндустон, Республикаи Африкаи Ҷанубӣ ва як қатор дигар давлатҳо ба республикаҳои парламентӣ шомиланд. Республикаҳои парламентӣ бештар дар Европа ҷойгиранд. Ба қатори республикаҳои омехта Португалия, Украина, Хорватия, Алҷазоир, Миср ва дигар мамлакатҳо мансубанд.

Дар замони имрӯза 43 давлати монархиявӣ мавҷуд буда, онҳо ба *монархияҳои конституционӣ* ва *мутлақ* ҷудо мешаванд. Дар монархияҳои конституционӣ ваколатҳои сиёсии роҳбари давлат (шоҳ, амир, княз ва ҳоказо) дар дараҷаи маълум маҳдуд буда, дар идоракунии давлат нақши парламент ва ҳукумат муҳим аст. Дар давлатҳое, ки шакли идоракунии монархияи мутлақ доранд, ваколатҳои монарх номаҳдуд аст. Дар замони имрӯза аксарияти давлатҳои монархӣ (38-тои он) монархияи конституционӣ ба ҳисоб мераванд. Ин гуна давлатҳо 11-то дар Европа, 9-то дар Осиё, 3-то дар Африка, 9-то дар Америка ва 6-то дар Австралия ва Уқёнусия ҷойгиранд (*расми 3*).

Аз давлатҳои монархияи конституционӣ 14-тоаш аъзои *Шоҳигарии Ҷамдӯстии Британия* буда, дар онҳо ба таври расмӣ роҳбари давлат

монарх (шоҳ ё малика) Британияи кабир ба ҳисоб меравад, вале дар амал дар сохти сиёсии ин давлатҳо нақши асосиро сарвазир иҷро мекунад. Ба ин тоифаи давлатҳо Канада, Австралия, Зеландияи Нав Папуа-Гвинеяи Нав ва дигарон шомиланд.

Шумораи давлатҳои монархияи мутлақ 5-то буда, аз онҳо дар Осиё 4-то (Арабистони Саудӣ, Уммон, Қатар, Бруней) ва Европа 1-то (Ватикан) ҷойгир шудааст. Арабистони Саудӣ ва Ватикан монархияи мутлақи теократӣ буда, зеро дар ҳарду давлат монарх вазифаи раҳбари диниро низ иҷро мекунад.

Маликаи Дания Маргрете II

Султони Бруней Ҳассанал Болқия

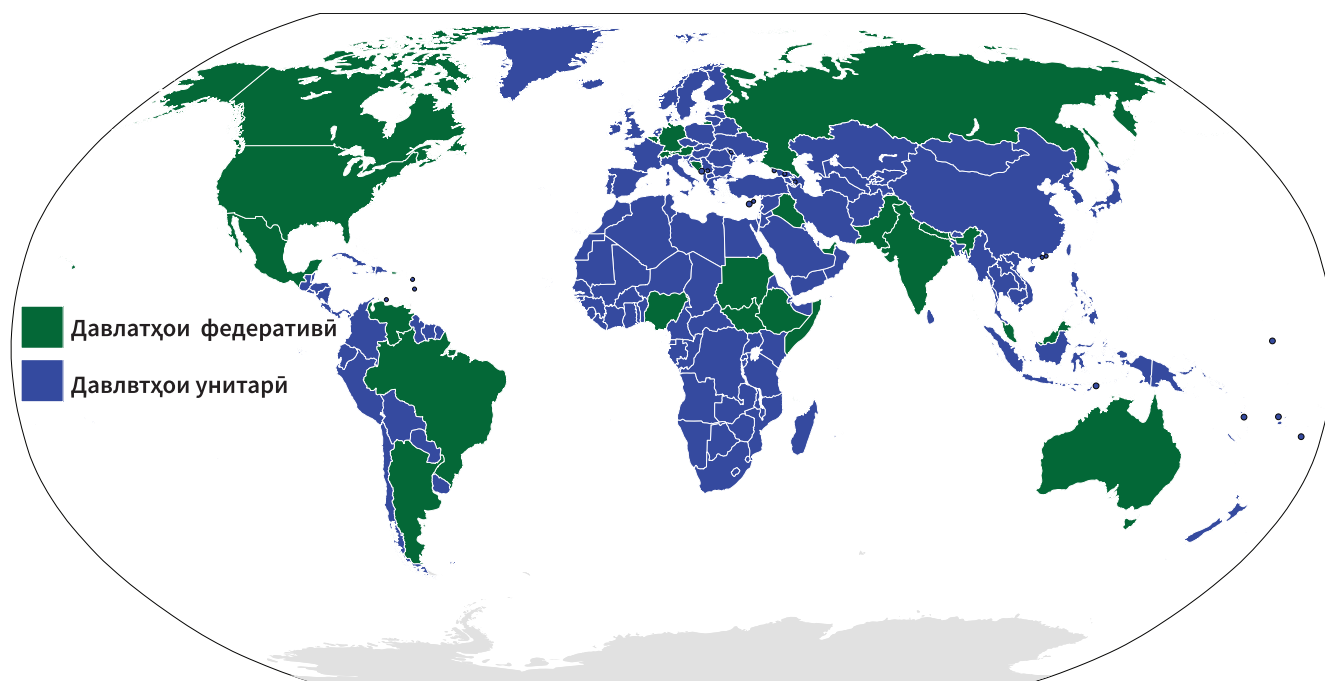

Императори Япония Нарухито

Расми 3. Монархҳои баъзе давлатҳо

Дар ҳама гуна давлатҳо сохти маъмурӣ-ҳудудӣ (шакли сохти давлатӣ) хусусияти муҳими сиёсии он ба ҳисоб меравад. Аз рӯи ин аломат мамлакатҳоро ба ду гурӯҳ, яъне ба давлатҳои унитарӣ ва федеративӣ ҷудо мекунад. Дар давлатҳои унитарӣ дар тамоми ҳудуди мамлакат сохти ягонагии қонун амал мекунад, идоракунии сиёсӣ бошад, мутамарказонида шуда, фаъолият мебарад. Аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон (167-то) давлатҳои унитарӣ мебошанд.

Шакли нисбатан мураккаби сохти давлатӣ – Федератсия мебошад. Дар ин гуна давлатҳо ҳокимияти қонунбарор, суд ва иҷроия дар дараҷаҳои марказӣ ва ҳудудӣ (штатҳо, провинсияҳо, республикаҳо ва ҳоказо) ташкил меёбад. Шумораи давлатҳои федеративӣ мувофиқи ҳолати аввали соли 2022 ба 27 адад мерасад. Аз ҷумла, дар Европа – 6-то, Осиё – 6-то, Африка – 6-то, Америка 7-то, Австралия ва Уқёнусия 2-то федератсия ҷойгир аст (расми 4).

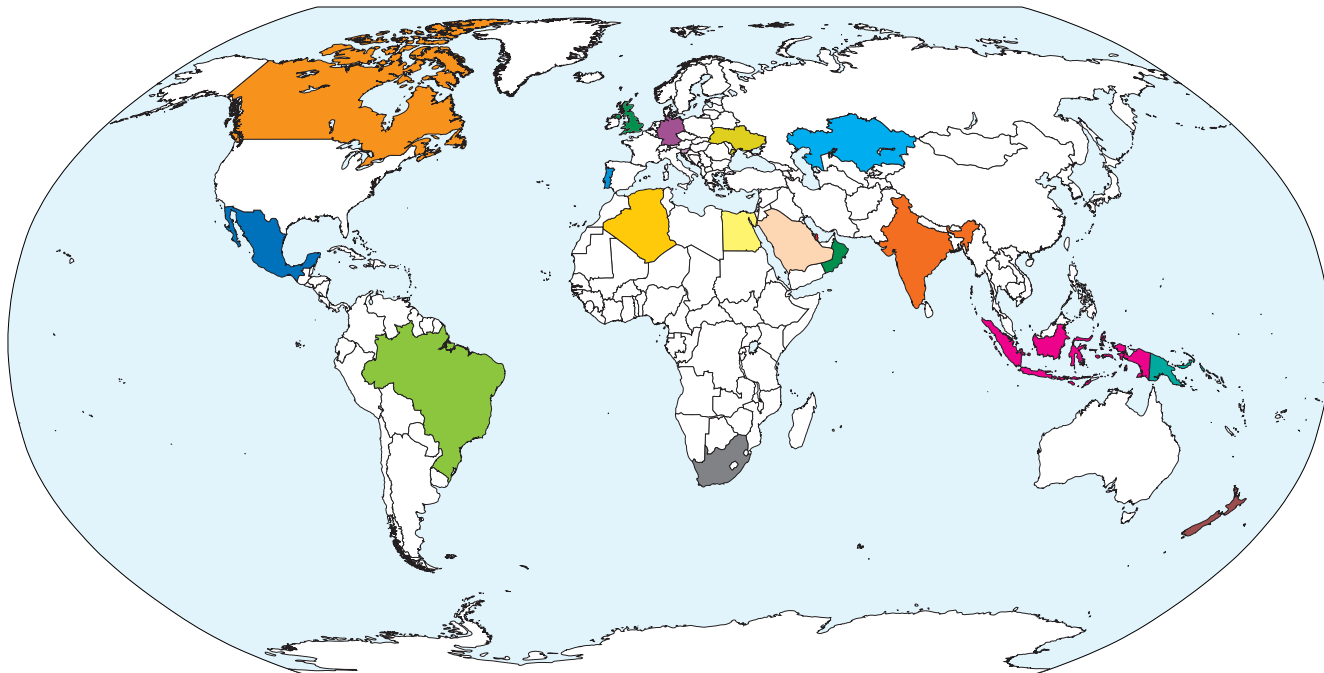
Расми 4. Давлатҳои унитарӣ ва федеративӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон

Дар солҳои охир дар сохти давлатӣ ва шакли идоракунии баъзе давлатҳо тағйиротҳо шуда истодааст. Масалан, соли 2008 Непал аз сохти монархӣ даст кашида, ба сохти идоракунии

республика гузашт, соли 2017 Туркия аз республикаи парламентӣ ба республикаи президентӣ гузашт, соли 2021 дар Барбадос аз Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия даст кашида, шакли идоракунии республика ҷорӣ шуд. Инчунин, пас аз соли 2010 ба сафи давлатҳои федеративӣ Ироқ, Непал, Судан, Судани Ҷанубӣ ҳамроҳ шуданд ва шумораи давлатҳои федеративӣ зиёд шуд.

Савол ва супоришҳо

- 1 Номии давлатҳои дар харита нишондодашударо ёбед ва онҳоро аз рӯи шакли идоракунӣ: а) республикаҳои президентӣ; б) республикаҳои парламентӣ; в) республикаҳои омехта; г) монархияҳои конститусионӣ; д) монархияҳои мутлақ ҷудо кунед.

- 2 Шакли республикавӣ ва монархияи идоракунии давлат аз ҳам чӣ фарқ доранд?
- 3 Чанд фоизи давлатҳои ҷаҳон республика, чанд фоиз монархия, чанд фоиз унитар, чанд фоиз федератив буданахро ҳисоб кунед.
- 4 Аз харитаи сиёсии таълимӣ ва атлас истифода бурда, номи давлатҳои федеративиро ба дафтаратон нависта гиред ва ба харитаи беҳат дохил кунед.
- 5 Аз харитаи сиёсии ҷаҳон давлатҳоеро, ки дар солҳои охир ба сафи давлатҳои федеративӣ даромадаанд ёбед.

§ 4. Машғулияти амалӣ

Кор бо харитаи сиёсии ҷаҳон

Вазифаи 1. Муайян кунед, ки шаҳр-пойтахтҳои зерин дар харита бо кадом рақам нишон дода шудаанд.

Манила	Работ	Монтевидео	София	Тегусигалпа	Коломбо
Рейкявик	Браззавил	Оттава	Сантьяго	Бангкок	Веллингтон
Мапуту	Амстердам	Каракас	Сана	Стокгоlm	Гавана
Исломобод	Рим	Панама	Дублин	Сеул	Нчамена

Вазифаи 2. Кадом маълумоти додашуда дуруст буданахро муайян кунед.

Австрия, Беларус, Муғулистон давлатҳои континенталии наздибаҳрӣ ба ҳисоб мераванд.

Шумораи умумии монархияҳои мутлақ 5-то буда, 4-тои онҳо дар Европа ҷойгиранд.

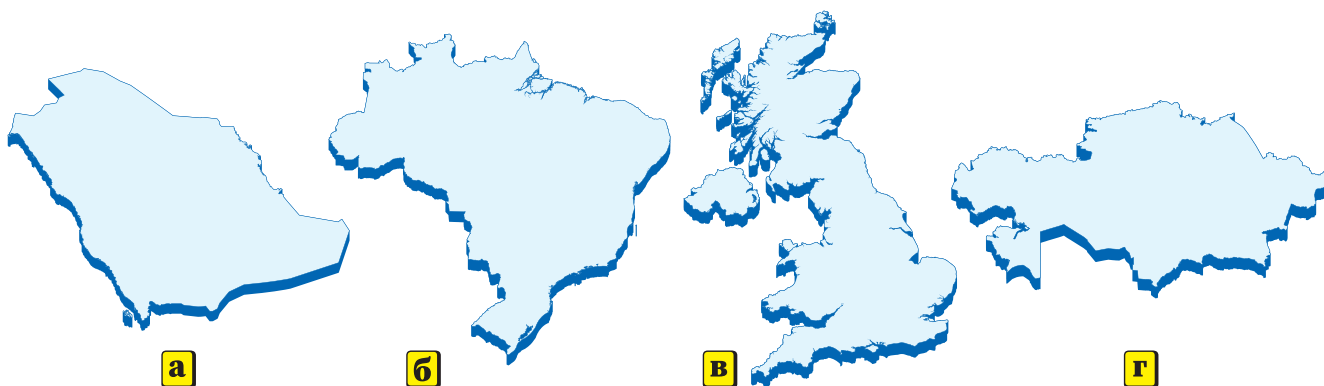
Австралия ва Зеландияи Нав ба қатори давлатҳои ривҷофтаиастода дохил мешаванд.

Аз сабабе, ки иқтисодиёти Қатар ба ресурсҳои ашёи хом таъя кардааст, давлати рушдёфта ба ҳисоб намеравад.

Вазифаи 3. Аз байни зеринҳо ҷуфтҳои ба ҳамдигар мувофиқро ёбед.

Ваколати асосии ҳокимият дар дасти парламент мешавад.	Республикаи президентӣ
Қимати нархи бозории маҳсулот ва хизматрасониҳое, ки дар даври муайян дар ҳудуди мамлакат истеҳсол шудаанд.	Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ
Дар тамоми ҳудуди мамлакат сохти ягонагии қонун амал мекунад.	Давлати федеративӣ
Арабистони Саъудӣ, АМА, Қатар, Қувайт, Баҳрайн, Уммон, Бруней.	Давлатҳои “Ҳафтгонаи калон”
Ваколати асосии ҳокимият дар дасти парламент мешавад.	Республикаи парламентӣ

Вазифаи 4. Аз харитаи сиёсии ҷаҳон, матни китоб ва маълумотҳои иловагӣ истифода бурда, дар расмҳо кадом давлатҳо нишон дода шуданаширо муайян намуда, хусусияти географии ба онҳо тааллуқ доштаро ҷудо кунед.

Маҷеи географӣ: **А** ҷазира; **Б** нимҷазира; **В** континенталии наздизоҳилӣ; **Г** континенталии дохилӣ.

Дар кадом қитъа аст: **Г** Европа; **Д** Осиё; **Е** Африка; **Ё** Америка.

Шакли идоракунӣ: **Ж** республикаи президентӣ; **З** республикаи парламентӣ; **И** монархияи конституционӣ; **Й** монархияи мутлақ.

Сохти давлатӣ: **Й** унитар; **К** федеративӣ.

Рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ: **Қ** давлати “Ҳафтгонаи калон”; **Л** мамлакати таъғоҳии ривҷоёфта; **М** мамлакати содиркунандаи нефт; **Н** давлати гузариш ба иқтисодиёт.

Вазифаи 5. Номи давлат ва пойтахтҳои давлатҳои континенталии дохилии Евросиёро ба дафтаратон нависед ва дар харитаи бехат ишора кунед.

Боби 2. Ресурсҳои табиӣ ҷаҳон

Ресурсҳои табиӣ, ресурсҳои минералӣ, ресурсҳои сӯзишворӣ, ресурсҳои маъданӣ, ресурсҳои ғайримаъданӣ, захира, қон, ҳавза, таъмин шудан бо ресурсҳо.

Мавқеи ресурсҳои минералиро дар салоҳияти иқтисодии давлат бо ёрии мисолҳо фаҳмонед.

§ 5. Географияи ресурсҳои минералӣ

Инсоният дар давоми фаъолияти иҷтимоӣ ва ҳаёти худ аз намудҳои гуногуни боигарӣҳои табиӣ (ресурсҳо) истифода мебарад. *Ресурсҳои табиӣ* гуфта – тамоми навъи неъматҳои табииро меноманд, ин дар давоми ҳаёт ва фаъолияти иҷтимоии инсон истифода мешавад. Кураи Замин ресурсҳои табиӣ зиёд ва гуногун дорад. Онҳо *ресурсҳои замин, об, минералӣ, биологӣ ва иқлимӣ* буда, дар рӯи Замин хеле нобаробар ҷойгир шудаанд.

Боигарӣҳои табиӣ, ки дар табиат дар ҳолати минералҳо вомехӯранд **ресурсҳои минералӣ (канданиҳои ғоиданок)** ном доранд. Онҳо ба 3 гурӯҳ, яъне сӯзишворӣ-энергетикӣ, маъданӣ ва ғайримаъданӣ тақсим мешаванд.

Инсон аз замонҳои хеле қадим аз ресурсҳои минералӣ истифода мебард. Бо мурури вақт намуд ва ҳаҷми ресурсҳои минералӣ зиёд шуда рафтанд. Дар замони ҳозира аз наздик 200 намуди ресурсҳои минералӣ барои эҳтиёҷи ҳоҷагӣ истифода мешавад. Ҳаҷми истифода бурдан аз канданиҳои ғоиданок, ки ресурсҳои тамомшаванда ва барқарорнашаванда ба ҳисоб мераванд, сол аз сол зиёд шуда истодааст. Аз ресурсҳои минералӣ нефт, гази табиӣ, ангиштсанг, маъдани оҳан ва масолеҳи сохтмон дар ҳаҷми қалон истеъмол мешаванд (ҷадвали 6).

Ҷадвали 6. Захираҳои тадқиқшуда ва истихроҷи ҷаҳонии канданиҳои ғоиданок муҳимтарини ҷаҳонӣ (мувофиқи сарҳисоби соли 2020)

Навъҳои канданиҳои ғоиданок	Воҳиди ченак	Захираи исботшуда	Истихроҷи солона
Ангишт	млрд т	1074,0	7,7
Нефт	млрд т	244,4	4,2
Гази табиӣ	трлн м³	188,1	3,9
Маъдани оҳан	млрд т	175,5	2,3

Ресурсҳои минералӣ дар рӯи Замин хеле ноҳамвор ҷойгир шудаанд. Сабабҳои ин бо таърихи ривҷи баъдӣ ва сохти геологӣи ҷаҳон Замин дар ҳудудҳои гуногун вобаста аст.

Ба ресурсҳои минералии сӯзишворӣ-энергетикӣ ангишт, нефт, газӣ табиӣ, торф, сланеси сӯзанда, уран дохил мешаванд. Конҳои ресурсҳои минералии сӯзишворӣ асосан дар қисмҳои паҳлӯҳои канорӣи платформаҳои қадим дучор меоянд.

Алҳол дар ҷаҳон 3600 ҳавзаҳо ва конҳои ангишт муайян карда шуда, онҳо 15 %-и хушкӣро дар бар гирифтаанд. Ҳавзаҳои бузургӣ ангишт бештар дар нимкураи шимолӣ ҷойгиранд. Захираҳои аз ҳама бузургӣ ангишт ба давлатҳои ИМА, Россия, Австралия, Чин, Ҳиндустон, Индонезия, Германия, Украина, Полша ва Қазоқистон рост меоянд.

Дар миқёси ҷаҳонӣ наздик 600 ҳавзаҳои нефт ва газ муайян шудааст. Қисми асосии конҳои нефт ва газ низ дар нимкураи шимолӣи сайёраамон ҷойгиранд. Захираҳои бузургтарини нефту газ дар мамлакатҳои халиҷи Форс (Арабистони Саудӣ, Эрон, Ироқ, АМА, Қатар, Кувейт, Уммон), Венесуэла, Америкаи Шимолӣ (ИМА, Канада, Мексика), мамлакатҳои ИДМ (Россия, Туркменистон, Қазоқистон, Озарбойҷон, Ўзбекистон), Африкаи Шимолӣ (хусусан, Ливия ва Алҷазоир), мамлакатҳои халиҷи Гвинея (хусусан, Нигерия) ва Хитой ҷойгиранд.

Дар иқтисодӣи ҷаҳонӣ аҳамияти ресурсҳои канданиҳои маъданӣ (металлҳо) ниҳоят калон аст. Дар сатҳи Замин минтақаҳо, ки ресурсҳои бойи минералҳои маъданӣ доранд, масалан, Алп-Ҳимолой ва соҳили уқёнуси Ором мавҷуданд. Чин, Россия, ИМА, Канада, Австралия, Бразилия, РАҶ, Қазоқистон, Ҳиндустон, Чили, Перу мамлакатҳои аз ашёи хоми металлҳои сиёҳ ва ранга бойтарини ҷаҳон ба шумор мераванд.

Аз боигарӣҳои муҳими минералии ғайримаъданӣ намаки ошӣ, намакҳои калий, фосфорит, сулфур, алмос, масолеҳи сохтмон ба ҳисоб мераванд. Конҳои онҳо дар платформаи қадим, кӯҳҳои чиндорӣ, паҳлӯҳои кӯлҳои шӯр зиёд дучор меоянд. Аз ҷиҳати захираҳои намакҳои гуногун минералӣ Россия, ИМА, Чин, Ҳиндустон, Боливия, Беларус, Австралия дар ҷаҳон пешсаф мебошанд. Захираҳои бузургӣ алмос бошад, дар Россия, Австралия, Ботсвана, РАҶ, Республикаи Демократии Конго, Канада, Ангола ва дигар давлатҳо ҷойгиранд. Мамлакатҳои гуногун бо ресурсҳои минералӣ ба дараҷаи гуногун таъминанд. Дараҷаи таъмин будани мамлакат бо ресурсҳои минералӣ то чанд сол рафтани захираи ресурс (захираи ресурсро бо истихроҷи солоне тақсим карда муайян мекунам) ё бо миқдори ресурсҳои минералӣ ба ҳар сари аҳоли ифода меёбад.

Аз нуқтаи назари таъмин будан бо ресурсҳои минералӣ мамлакатҳои ҷаҳон одатан ба 3 гурӯҳ ҷудо карда мешаванд (ҷадвали 7).

Ҷадвали 7. Гурӯҳбандии мамлакатҳои аз ҷиҳати дараҷаи таъмин будан ба ресурсҳои минералӣ

№	Гурӯҳи мамлакатҳо	Мамлакатҳо
1	Мамлакатҳо, ки бо намудҳои зиёди ресурсҳои минералӣ хуб таъмин шудаанд	Россия, Чин, ИМА, Канада, Бразилия, Австралия, Ҳиндустон, РАҶ, Қазоқистон
2	Мамлакатҳо, ки бо баъзе намудҳои ресурсҳои минералӣ хуб таъмин шудаанд	Аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон, масалан, Арабистони Саудӣ аз нефт ва газӣ табиӣ, Перу аз мис ва нуқра, Марокко аз фосфорит бой аст
3	Мамлакатҳо, ки бо ресурсҳои минералӣ таъмин нестанд	Асосан, мамлакатҳо, ки аз ҷиҳати ҳудудӣ хурд ҳастанд, Ватикан, Андорра, Сан-Марино, Сингапур, Сент-Люсия, Тувалу ва дигар мамлакатҳо

Ресурсҳои минералӣ ашёи хоми муҳими саноатӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ҳамин сабаб муаммои таъмин намудан бо ашёи хоми саноатӣ барои давлатҳои зиёд аҳамияти мубрам дорад. То ин вақт конҳои ресурсҳои минералии аз ҷиҳати иқтисодӣ-техникӣ ва шароити мусоид ҷойгирбуда аз

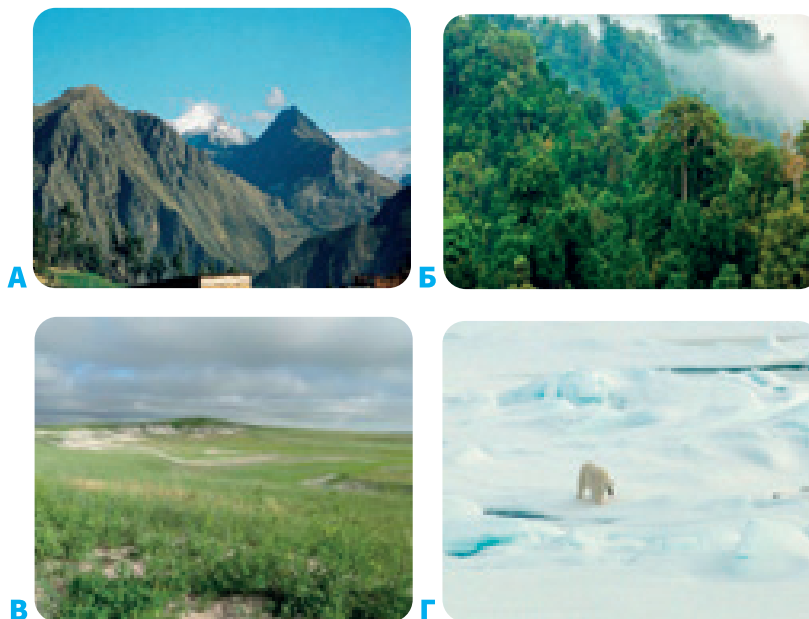

худ карда шудаанд. Корҳои кофтукоби конҳои нави минералӣ асосан дар ҳудудҳои шимолӣ ва шарқии Россия, қисми кӯҳии ғарби ИМА ва Аляска, шимоли Канада, Америкаи Ҷанубӣ, Австралия, қисми кам азхудшудаи ҳудудҳои биёбон, кӯҳӣ ва бешаҳои Африка ғаёлона идома доранд. Вале таннари ашёи хоми минералие, ки аз ҳудудҳои дурдаст истихроҷ карда мешавад, як андоза қимат аст. Бинобар ин аз неъматҳои минералӣ сарфакорона истифода бурдан вазифаи хеле муҳими инсоният мебошад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Ба давлатҳое, ки аз захираи ресурсҳои минералии сӯзишворӣ-энергетикӣ, маъданӣ ва ғайримаъданӣ бой мебошанд, 5-тоӣ мисол оред ва онҳоро аз харитаи сиёсии ҷаҳон нишон диҳед.
- 2 Кадоме аз давлатҳои зерин аз ҷиҳати дараҷаи таъмин будан бо ресурсҳои минералӣ бо дигар давлатҳо дар як гурӯҳ нест?
Чин, Канада, Австралия, Ҳиндустон, Перу, Қазоқистон
- 3 Дар кадом ҳудуди дар расмҳо нишондодашуда истихроҷи ресурсҳои минералӣ аз ҳама мусоид аст? Барои чӣ? Ҷавобатонро асоснок кунед.

- 4 Дуруст ё нодуруст будани маълумотҳои зеринро тасдиқ кунед.
 - 🌐 Ҳавзаҳои бузурги ангишт бештар дар нимкураи шимолӣ ҷойгиранд.
 - 🌐 Дар замони ҳозира аз наздик 100 намуди ресурсҳои минералӣ барои эҳтиёҷи хоҷагӣ истифода мешавад.
 - 🌐 Сабаби асосии нобаробар тақсим шудани ресурсҳои минералӣ дар сатҳи замин фарқ кардани шароити иқлимӣ аст.
 - 🌐 Минтақаҳои Алп-Ҳимолой, соҳили уқёнуси Ором аз ресурсҳои маъданӣ бой мебошанд.
 - 🌐 Конҳои ресурсҳои минералии сӯзишворӣ асосан дар қисмҳои пастҳаи канориҳои платформаҳои қадим дучор меоянд.
 - 🌐 Россия, Австралия, Ботсвана, РАҶ, Республикаи Демократии Конго, Канада, Ангола барин давлатҳо дорои захираи бузурги алмос мебошанд.
 - 🌐 Ҳавзаҳо ва конҳои ангишти ҷаҳонӣ 30 фоизи хушкӣ заминро ишғол менамоянд.
- 5 Аз сабабе, ки ресурсҳои минералӣ боигарии тамомшаванда ва барқарорнашаванда ба ҳисоб мераванд, барои истифодаи босамар аз онҳо ба ҷиҳи эътибор додан лозим аст?

§ 6. Географияи ресурсҳои табиӣи тамомнашаванда ва барқароршаванда

Ресурсҳои агроиқлимӣ. Имкониятҳои ҳудудҳо барои парвариши зироатҳои гуногун аз бисёр ҷиҳат ба иқлим вобастааст. Имкониятҳои иқлимии барои ривҷёбии соҳаҳои хоҷагии қишлоқ таъсиркунандаро *ресурсҳои агроиқлимӣ* меноманд. Нишондиҳандаҳои аз ҷама муҳими агроиқлимӣ ҷамъи солонаи ҳароратҳои самаранок (аз +10 °C баланд) ва коэффисиенти намигарӣ (нисбати миқдори боришот ба буғшавӣ) ҳисоб мешавад.

Ресурсҳои термикии иқлимӣ аз экватор ба самти қутбҳо кам шуда меравад. Дар атрофи экватор ҷамъи солонаи ҳарорати самаранок аз 8000 °C баланд бошад, дар минтақаҳои иқлимии арктикӣ ва субарктикӣ он ба 400 °C ҳам намерасад. Барои ҳамин ҳам дар минтақаи иқлимии тропикӣ, субэкваториалӣ ва экваториалӣ зироатҳои гуногун гармидӯст парвариш мекунад ва аз онҳо дар давоми сол 2-3 маротиба ҳосил мегиранд.

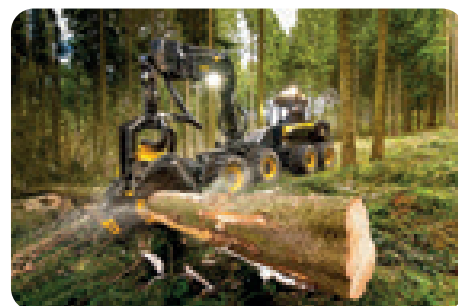
Лекин дар деҳқонӣ омили рутубати табиӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Дар ҳудудҳое, ки дар даври гармии сол ҳам борон меборад, деҳқониро бе ёрии обёрии сунъӣ ривҷ додан мумкин ва ин ҳолат дар хоҷагии қишлоқ боиси бисёр маблағро сарфа кардан мешавад. Дар кишварҳои дохилии континенталӣ, ки иқлимашон гарм ва хушк аст, намигари табиӣ намерасад, зироаткори обёришаванда хос аст. Дар ҳудудҳои иқлими гарми муссонӣ обёрии сунъӣ, асосан дар фасли зимистон, ки гарм ва хушк аст, истифода мешавад. Дар фасли тобистони сернам бошад, деҳқонӣ аз ҳисоби боришот ривҷ меёбад.

Ресурсҳои замин. Дар замони ҳозира, ҳаҷми умумии фонди ҷаҳонии замин ба 13,4 млрд гектар баробар аст. Заминҳое, ки барои инсоният фаъол хизмат мерасонанд, 34 %-и фонди умумии замини ҷаҳониро ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, заминҳои қорам ба 11 %, ҷарогоҳҳо ба 23% баробар аст. Заминҳои қорам 88 %, ҷарогоҳҳо бошанд 10 %- и озуқаворӣ дар ҷаҳон парваришшавандаро таъмин мекунад. Бинобар ин, қисми аз ҷама асосии ресурсҳои замин заминҳои қорам (киштшаванда) ба ҳисоб мераванд. Дар таркиби фонди замин, дар баробари ин, бешаҳо (30 %), пунктҳои аҳолинишин ва заминҳои техногенӣ, ки бо иншоотҳои муҳандисӣ банд ҳастанд (3 %) ва заминҳои кам истифодашаванда ё умуман беҳосил (33 %) дохил мешаванд (*расмҳои 5, 6*).

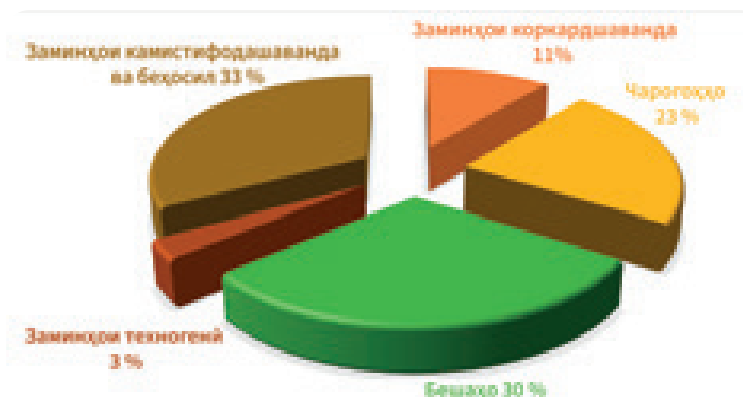
Майдонҳои ниҳоят калони замин, ки барои деҳқонӣ истифода мешаванд, асосан дар ИМА, Ҳиндустон, Россия, Чин, Канада, Бразилия, Қазоқистон ва Украина ҷойгир шудаанд. Дар давоми асри XX ҳаҷми заминҳои қорам дар миқёси ҷаҳон 2 баробар васеъ шуданд. Аз худ кардани заминҳои бекорхобида, ба қор андохтани заминҳои заҳкашида ва ботлоқ, ба даштҳо об бароварда васеъ кардани заминҳои қорам, хусусан дар ИМА, Канада, Австралия, Россия, Қазоқистон, Чин, Бразилия ва Ўзбекистон дар миқёси васеъ пеш бурда истодаанд.

Ресурсҳои агроиқлимӣ, ресурсҳои замин, ресурсҳои об, ресурсҳои биологӣ, ресурсҳои геотермалӣ.

Истифода бурдан аз боигариҳои табиӣи тамомнашаванда ва барқароршаванда чӣ афзалият дорад?

Расми 5. Ресурсҳои замин

Расми 6. Таркиби фонди замини ҷаҳонӣ (с.2018)

Расми 7. Яке аз обанборҳои калонтарини дунё – обанбори Гури дар дарёи Каруна (Венесуэла)

Дар қатори ин заминҳо оҳиста-оҳиста аз кор монда истодаанд. Аз ҷумла, бо туфайли ҷараёни эрозия (шусташии хок) ҳар сол 6-7 млн гектар заминҳое, ки дар хоҷагии қишлоқ истифода мешаванд, аз кор монда истодааст. Ба ғайр аз ин, бо сабаби ботлоқшавӣ ва шӯр задани заминҳо боз 1-1,5 млн гектар заминҳои кишт аз кор мебароянд. Дар натиҷаи беист афзудани сохтмонҳои саноатӣ ва нақлиётӣ шаҳру деҳот ҳам ба камшавии заминҳои кишт оварда расонд. Бар замми ин ҳосилнокии табиӣ қабати хок ҳам паст шуда истодааст. Инҳо муаммоҳои калони истифода бурдан аз ресурсҳои заминиро ба вуҷуд меоранд.

Ресурсҳои об. Маълум аст, ки ресурсҳои оби ширин танҳо 3 %-и ҳаҷми умумии гидросфераро ташкил медиҳад. Вале, қисми асосии оби ширин дар канораҳои кураи Замин чун Антарктида, Арктика ва дар барфу пиряхҳои кӯҳҳои баланди ҷаҳон ҷамъ шудаанд. Манбаи асосии бо оби ширин қонеъ кардани эҳтиёҷоти инсоният дарё буда, миқдори умумии оби онҳо ҳамагӣ 47 ҳазор km^2

аст. Қисми аз ҳама бештари ин обҳо дар минтақаҳои шимолӣ ва экваториалии дунё, ки аҳоли тунук ҷойгир аст, ҷорӣ мешаванд ва истифодабарӣ аз онҳо як андоза душвор аст. Минтақаҳои иқлимӣ экваториалӣ ва мӯътадили кураи Замин бо оби нӯшокӣ нисбатан хуб таъмин шудааст. Ба қатори давлатҳои бо оби нӯшокӣ хуб таъминбуда, Бразилия, Россия, Канада, ИМА, Венесуэла, Перу, Колумбия, Республикаи Демократии Конго ва дигарон дохил мешаванд. Дар минтақаҳои хушки бекориш, ки $\frac{1}{3}$ қисми хушкии заминро ташкил медиҳанд, танқисии об хеле шадид аст. Бар замми ин дар онҳо фаъолияти хоҷагии қишлоқ асосан бо ёрии обёрии сунъӣ ба роҳ монда шудааст. Африкаи Шимолӣ, мамлакатҳои Осиёи ҷанубу ғарбӣ ба қатори ин гуна ҳудудҳо шомиланд. Барои аз оби дарёҳо самаранок истифода бурдан обанборҳо сохта шудаанд (расми 7). Алҳол дар ҷаҳон шумораи обанборҳои сохташуда аз 40 ҳазор бештар аст. Аз рӯи миқдори обанборҳои азим ИМА, Чин, Ҳиндустон, Бразилия алоҳида ҷудо мешаванд.

Технологияи ширин кардани оби баҳроро васеъ кардан низ яке аз роҳҳои истифодаи самаранок истифода бурдани ресурсҳои оби нӯшокӣ ҷаҳонӣ аст. Дар замони ҳозира дар мамлакатҳои халиҷи Форс, мамлакатҳои баҳри Миёназамин, ИМА, Япония, мамлакатҳои ҳавзаи Кариб ширин кардани оби баҳр васеъ ба роҳ монда шудааст. Аз ҷиҳати ҳаҷми истифода бурдан аз оби ширинкардашуда давлати Қувайт дар ҷаҳон пешсаф аст.

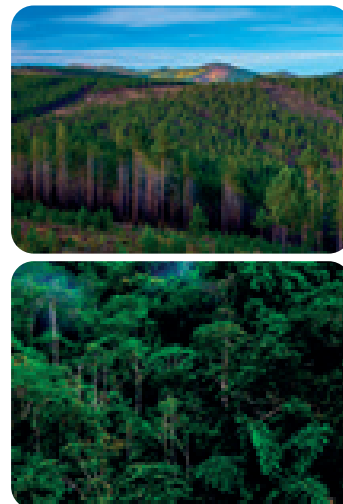
Ресурсҳои биологӣ гуфта, боигариҳои наботот ва ҳайвоноти сатҳи заминро меноманд. Хусусан, ресурсҳои беша дорои аҳамияти хоҷагӣ ва экологӣ мебошад. Масоҳати умумии бешазорҳо дар ҷаҳон 40 млн km^2 (4 млрд гектар) ё 30 %-и тамоми хуширо дар бар мегирад. Лекин, бо мақсади масолеҳи ҷӯб омода кардан буридани дарахтҳо, аз худ кардани заминҳои нав, зиёд шудани сохтмонҳои гуногуни саноатӣ ба кам шудани бешазорҳо оварда истодааст.

Дар 200 соли охир бешазорҳои сайёраамон 2 маротиба кам шуданд. Дар солҳои охир бошад, дар миқёси ҷаҳон майдонҳои бешадор дар як сол ба ҳисоби миёна 25 млн гектар кам шуда истодаанд. Дар ҷаҳон ду минтақаи ба таври арзӣ ба масофаи дароз тӯл кашидаи беша: бешаҳои шимолӣ ва бешаҳои ҷанубӣ мавҷуд аст. Минтақаи бешаҳои шимолӣ қад-қадӣ ҳудудҳои минтақаи иқлимии мӯътадил ва қисман субтропикӣ ҷойгир аст. Хусусияти муҳими бешаҳои ин минтақа, дар онҳо сабзидани дарахтони рост ва сӯзанбарги хушсифат аст (*расми 8*). Аз ин гуна бешаҳо давлатҳои Россия, Канада, ИМА ва Финляндия бой мебошанд.

Минтақаи бешаҳои Ҷанубӣ асосан дар минтақаҳои иқлимии тропикӣ ва экваториалӣ ҷойгир аст. Дар бешаҳои тропикӣ асосан дарахтҳои паҳнбарг, ғафс ва омехтаи бисёрҷаруса (бисёрқабата) месабад. Дар минтақаи бешаҳои ҷанубӣ мамлакатҳои Бразилия, Перу, Боливия, Колумбия, Венесуэла, Республикаи Демократии Конго, Ҳиндустон, Мянма ва Индонезия ба майдонҳои калони бешазорҳо соҳибанд.

Як қисми дигари муҳими ресурсҳои биологӣ олами ҳайвонот ва набототи ҳавзаҳои обӣ аст. Аз рӯи маълумотҳо, зиёда аз 20 %-и эҳтиёҷоти аҳолии дунё ба сафедаро ҳайвонот ва растаниҳои баҳрӣ қонеъ мекунанд. Хусусан, қисмҳои шимолу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии уқёнуси Ором, баҳрҳои шимолии уқёнуси Атлантика аз моҳиҳо хеле бой мебошанд. Лекин, моҳӣ ва дигар ҳайвонҳое, ки дар баҳру уқёнусҳо зиндагӣ мекунанд, торфт ба ҳифз мӯҳтоҷ шуда истодаанд.

Ресурсҳои геотермалӣ. Энергияи дохилии Замин, яъне *ресурсҳои геотермалӣ* яке аз манбаъҳои муҳими ноанъанавии энергия ба ҳисоб меравад. Аз энергияҳои геотермалӣ асосан минтақаҳое, ки дар он ҷо ҳаракатҳои тектоникӣ давом доранд, иқлимаш сернам ва бой ҳастанд. Исландия, Япония, Зеландияи Нав, Филиппин, Папуа-Гвинеяи Нав, Италия, Мексика, ИМА, Россия аз ресурсҳои геотермалӣ бой мебошанд (*расми 9*).

Расми 8. Бешаҳои сӯзанбарги тайга (дар боло) ва бешаҳои паҳнбарги тропикӣ (дар поён)

Расми 9. Яке аз электростансияҳои геотермалии Исландия

Савол ва супоришҳо

- 1 Таъсири ресурсҳои агроиқлимӣ ба таҳассуснокии хоҷагии қишлоқро дар мисоли минтақаҳои гуногуни географӣ ва давлатҳо фаҳмонед.
- 2 Ҳамаи хусусиятҳои дар ҷадвал овардашудаи мувофиқи ин давлатҳоро ёбед ва ба дафтаратон нависед.

А ИМА **Б** Чин **В** Бразилия **Г** Россия **Ғ** Австралия

1	Бо оби нӯшокӣ аз ҳама хуб таъмин шудааст.
2	Аз ресурсҳои геотермалӣ бой аст.
3	Майдонҳо аз ҳама калони дар деҳқонӣ истифодашаванда рост меояд.
4	Дар минтақаи бешаҳои ҷанубӣ дорои майдони аз ҳама калони бешаҳо аст.
5	Бо роҳи аз худ кардани заминҳои хушк, ба кор андохтани заминҳои ботлоқӣ ва заҳшуда, ба заминҳои биёбон об баровардан корҳои васеъ кардани заминҳои қорам дар миқёси васеъ ба роҳ монда шудааст.
6	Бо шумораи обанборҳои қалон алоҳида ҷудо мешавад.
7	Аз бешаҳои минтақаи шимолӣ бой аст.

- 3 Дар зер усулҳои истифодаи оқилонаи баъзе ресурсҳо ва нооқилона истифода бурдан ва оқибатҳои он мисолҳо оварда шудааст. Ба фикри Шумо, барои оқилона истифода бурдан аз ресурсҳои табиӣ боз ба ҷиҳаз аҳамият додан лозим аст? Аз ресурсҳо нооқилона истифода бурдан боз ба кадом оқибатҳои манфӣ оварда мерасонад? Фикри худро асоснок кунед.

- 4 Давлатҳои бо оби нӯшокӣ аз ҳама хуб таъминбударо дар харитаи беҳат ишора кунед.

§ 7. Дарси лоиҳавӣ. Муаммоҳои экологии глобалӣ

1. Аз маълумотҳои зерин ва манбаъҳои иловагӣ истифода бурда, ба саволҳо ҷавоб диҳед:

— Аз табиат оқилона истифода бурдан ва нооқилона истифода бурдан бо кадом ҷиҳатҳо аз якдигар фарқ мекунад?

— Моҳияти муаммоҳои экологӣ аз ҷиҳи иборат аст ва сабабҳои онҳо ба ҷиҳи вобастааст?

— Муаммоҳои экологии глобалӣ бо кадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад?

— Оқибатҳои манфии муаммоҳои экологӣ аз ҷиҳи иборат аст?

— Барои чӣ дар шароити ҳозира зарурияти сиёсати экологӣ бурдан ба вучуд омадааст?

Истифода бурдан аз табиат, муаммоҳои экологии глобалӣ, регионалӣ ва локалӣ, сиёсати экологӣ, “эффёкоти гармхона”, “сӯрохиҳои озон”, биебоншавӣ, биебашавӣ.

Истифода аз табиат

• Фаъолияти инсон вобаста ба истифода, ҳифз, барқарор кардани ресурсҳои табиӣ

Истифодаи оқилона аз табиат

• Аз боигариҳои табиӣ бо меъёр, ба ҳифз ва барқарор кардани он, ҳолати солимии муҳити табииро нигоҳ доштан, эътибор дода истифода бурдан

Истифодаи нооқилона аз табиат

• Истифода бурдан аз табиате, ки ба ҳолати тағйирёбии манфии муҳити табиӣ ва ресурсҳои он оварда мерасонад

Муаммоҳои экологӣ

• Дар натиҷаи нооқилона истифода бурдан аз табиат бад шудани сифати муҳити табиӣ.

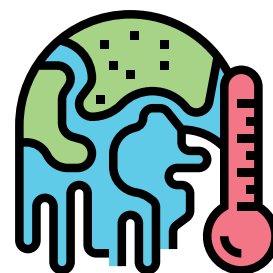
Сиёсати экологӣ

• Системаи ҳаракатҳое, ки ба ҳифзи муҳити табиӣ ва солимгардонии он, истифодаи оқилонаи ресурсҳои табиӣ равона карда шудааст

2. Ба гурӯҳҳо ҷудо шуда дар бораи муаммоҳои глобалӣ тақдирот (муаррифӣ) ё ахборотнома омода кунед ва онҳоро дар синф муҳокима кунед. Барои иҷрои вазифа аз маълумотҳои дар параграф додашуда ва манбаъҳои иловагӣ истифода бурда, ба нақшаи зерин риоя кунед:

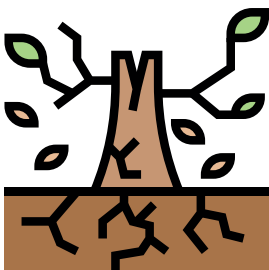
- 1 моҳияти муаммои экологии интиҳобшуда;
- 2 сабабҳои муаммо;
- 3 оқибатҳои манфии муаммои экологии мазкур ва мубрамии ҳал кардани он;
- 4 ҳудудҳое, ки муаммо бештар паҳн шудааст;
- 5 ҳаракатҳои ҷамъияти байналхалқӣ, ки ба ҳалли муаммо равона карда шудаанд.

Муаммои “Эффёкоти гармхона”. Афзудани саҳми гази бӯйнок (CO), ангидриди карбонат (CO_2), оксидҳои сулфур (SO_2 , SO_3), диоксиди нитроген (NO) дар атмосфера боиси ба вучуд омадани муаммоҳои ҷидии экологӣ гардид. Заррачаҳои ин моддаҳои газмонанд, ки газҳои “Гармхона” гуфта мешаванд, дар атмосфера радиатсияеро, ки ба сатҳи замин меояд гузаронида, радиатсияи гармии аз он баргаштаре аз қабати пасти атмосфера ба боло хуб намегузаронад. Ин ҷараён ба оҳиста-оҳиста баландшавии ҳарорати миёнаи солонаи қабати поёнии атмосфера оварда истодааст. Ин ҳолат ба кам шудани масоҳати пирияхҳои бисёрсолаи атрофи қутбҳо ва кӯҳҳои баланди сайёраамон сабаб шуда истодааст.

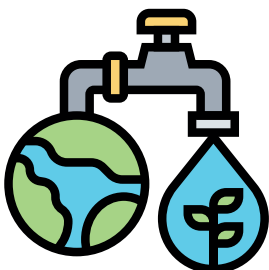
Муаммои тунукшавии қабати озон. Дар солҳои охир дар натиҷаи ба ҳаво бисёр бароварда шудани пайвастагиҳои фторхлор (фреонҳо) барои тунукушавии қабати озони атмосфера, ки сипари ҳаёти рӯизаминӣ ба ҳисоб меравад, ба мушоҳида мерасад. Ҳамин ҳолат, ки “Сӯроҳии озон” ном дорад, аввал дар ҳудудҳои ба Антарктида наздики Америкаи Ҷанубӣ, солҳои минбаъда бошад, дар болои арзҳои шимолии Евросиё низ мушоҳида гардиданд. Соли 1987 дар шаҳри Монреали Канада якчанд давлатҳо дар бораи коркарди гази фреон ва аз он истифода бурданро таҳқиқ намуда, шартномаи байналхалқиро имзо карданд. Айни ҳол ба ин шартнома аксарияти давлатҳо аъзо мебошанд. Мувофиқи фикри мутахассисон агар шартномаи Монреал қатъӣ иҷро карда, шавад, ғафсии бомеъёри қабати озон ба соли 2050 омада аз нав бунёд мешавад.

Муаммои биёбоншавӣ. Биёбоншавӣ гуфта – ҷараёни васеъшавии майдонҳои ҳудудҳои хусусияти хоси биёбон доштара меноманд. Сабабҳои асосии он, бурида шудани дарахт ва буттаҳо бетартибона парвариш кардани чорвоҳо, нооқилона истифода бурдан аз ресурсҳои об ба ҳисоб меравад. Биёбоншавӣ дар давлатҳои Африка, Осиёи ҷанубу ғарбӣ, Осиёи Марказӣ ва Осиёи Ҷанубӣ хавфу хатари ҷиддиро ба миён оварда истодааст. Дар сатҳи Замин дар ҳудудҳое, ки аломатҳои биёбоншавӣ ба назар мерасад, зиёда аз 2 млрд нафар аҳоли истиқомат мекунад. Соли 1994 СММ конвенсияи байналхалқии дар бораи мубориза бар зидди биёбоншавиро қабул кард. Аз соли 1995 инҷониб ҳар сол 17-уми июн рӯзи умумиҷаҳонии мубориза бар зидди биёбоншавӣ ва хушк ба қайд гирифта мешавад.

Муаммои бешашавӣ. Инсоният дар давоми таърихи худ бешаҳоро бурида, ба кам гаштани майдони онҳо сабабгор шудааст. Вале ҷараёни бешашавӣ дар 100 соли охир шадидан авҷ гирифт. Хусусан, дар бешаҳои экваториалӣ ва ҳудудҳои хушк кам шудани майдонҳои бешаҳои кӯҳӣ ба мувозинати табиӣ биосфера хавфи ҷиддӣ оварда истодааст. Роҳҳои асосии мубориза бар зидди ин муаммоҳо маҳуд кардани буридани бешаҳо ва кишт кардани дарахтҳо вобастааст. Дар ин бобат якчанд мисолҳои мусбӣ миқёси ҷаҳонӣ мавҷуд аст. Масалан, дар 50-60 соли охир дар Британияи Кабир майдони бешаҳо 3 баробар афзуд. Дар Япония ба туфайли маҳдуд кардани буридани бешаҳо $\frac{2}{3}$ ҳудуди мамлакатро бешаҳо фаро гирифтаанд. Дар Ўзбекистон низ қорҳои бешагардонии қисми хушкшудаи баҳри Арал зина ба зина амалӣ карда мешавад.

Муаммои танқисии оби нӯшокӣ. Қисми асосии оби нӯшокӣ дар Антарктида, Арктика ва кӯҳҳои баланд ҷамъ шудааст. Манбаи асосии талаботи инсон ба оби нӯшокии дарёҳо буда, қисми калони онҳо аз ҳудудҳои иқлимии аҳоли ниҳоят кам истиқоматкунандаи сард ва экваториалӣ ҷорӣ мешаванд ва васеъ истифода бурдан аз онҳо душвор аст. Дар ҳудудҳои хушк, ки $\frac{1}{3}$ қисми хушкӣ заминро ишғол мекунад, танқисии об дида мешавад. Хусусан, дар Африкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ Осиёи Ҷанубӣ ва ҷанубу ғарбӣ, инчунин, Ўзбекистон, Туркменистон, Қазоқистон барин давлатҳои Осиёи Марказӣ ин муаммо ниҳоят муҳим аст.

Боби 3. Аҳолии ҷаҳон

§ 8. Шумора, афзоиш ва ҷойгиршавии аҳолии ҷаҳон

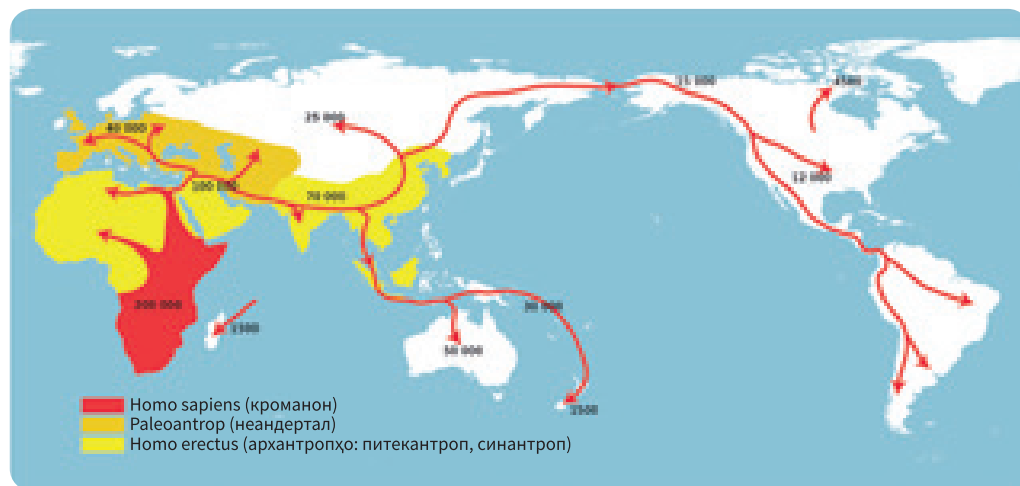
Шумораи аҳолии ҷаҳон мувофиқи маълумоти соли 2020 аз 7 миллиарду 770 млн нафар зиёд аст. Тадқиқотҳои археологӣ ҳаминаро нишон медиҳанд, ки одамони аввалин дар минтақаҳои Африкаи Шарқӣ ва Шимолу шарқӣ, Европайи Ҷанубӣ ва Осиёи Пеш пайдо шудаанд. Бо гузашти вақт бо сабаби кӯшиши инсонҳои қадим барои аз худ қардани заминҳои нав онҳо аз манзили зисти худ ба самти дигар ҳудудҳо ҳаракат кардаанд. Дар натиҷаи ҳаракатҳои мигратсионӣ сараввал одамон ба қисмҳои шимолӣ, марказӣ ва ғарбии Африка, ба минтақаҳои ҷанубӣ, ҷанубу ғарбӣ ва шарқии Осиё кӯчида омаданд. Дар даврҳои навабӣ бошад, дар ҷойҳои шароити табиаш мусоиди Осиёи Марказӣ, Европа, Австралия ва Уқёнусия манзилгоҳҳои қадима пайдо шуданд. Фаъолияти инсон дар қитъаи Америка нисбати дигар қитъаҳо дертар оғоз ёфт (расми 10).

Шумораи аҳоли, афзоиши шумораи аҳоли, таҷдиди аҳоли, афзоиши табиӣ, ҷойгиршавии аҳоли, зичии аҳоли.

Шумораи аҳолии давлатҳо аз ҳисоби кадом омилҳо тағйир меёбад?

Расми 10. Паҳншавии аҳоли дар минтақаҳои ҷаҳон (рақамҳои харита чанд сол пеш рӯй додани мигратсияро ифода мекунад)

Демография – фаннест, ки таҷдид ва таркиби аҳоли ва тағйирёбии онҳоро меомӯзад.

Таркиши демографӣ – ба туфайли паст шудани дараҷаи фавт бо суръати баланд зиёд шудани аҳоли.

Дар давоми вақти зиёд қисми асосии одамон дар Европа, Осиё ва Африка зиндагӣ кардаанд. Дар ин ҷойҳо давлатҳои гуногун пайдо шуданд, ки дар таърихи инсоният нақши бузург гузоштанд ва бо мурури вақт рӯ ба таназзул оварданд. Дар натиҷаи кашфиётҳои бузурги географӣ аз нав тақсимшавии аҳоли байни қитъаҳо рӯй дод.

Пеш аз ҳама дар ҳолати ғайриқаноатбахш қарор доштани шароитҳои моддӣ, санитарӣ-гигиенӣ, зуд-зуд тақроршавии гуруснагӣ ва эпидемияҳои касалиҳои сирояткунанда дар давоми давраҳои таърихӣ дараҷаи афзоиши табиӣ паст буд. Дар натиҷаи дар асри XIX дар Европа ва Америка ба вуҷуд омадани инқилоби саноатӣ, рушд кардани хизмати тиббӣ дар ин қитъаҳо дараҷаи давомнокии миёнаи умр ва афзоиши табиӣ аҳоли баланд шуд.

Миқдори аҳолии ҷаҳон дар давоми асри XX аз 1,6 млрд ба 6,1 млрд расида, суръати баландтарини афзоиши шумораи аҳоли ба давраи пас аз солҳои 1950 рост меояд. Ин ҳолат дар пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ дар Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ дар натиҷаи аз ҷиҳати сиёсӣ мустақил шудани давлатҳо, дар натиҷаи ёрии башардӯстона додани СММ ба онҳо дар байни аҳоли дараҷаи фавт хеле паст шуд. Дар натиҷа солҳои 1960-1980 дар ҷаҳон ҷараёни **“таркиши демографӣ”** рӯй дод (ҷадвали 8).

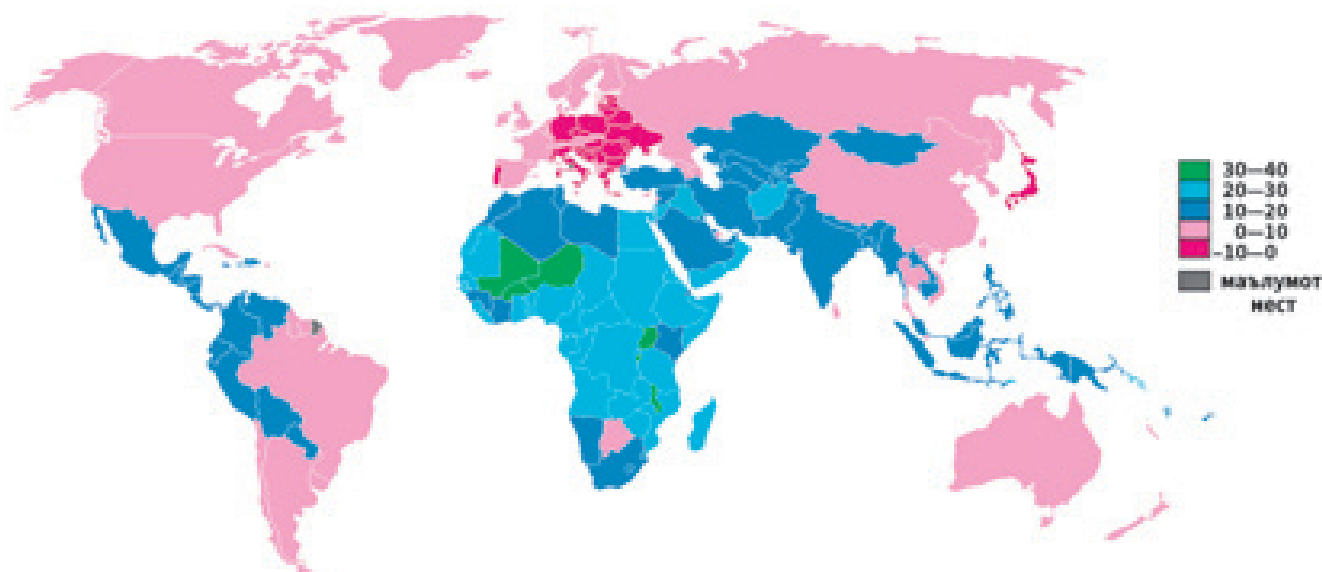
Ҷадвали 8. **Динамикаи шумораи аҳолии ҷаҳон**

Шумораи аҳолии ҷаҳон	Сол	Фарқият дар байни солҳо
1 миллиард нафар	1804	...
2 миллиард нафар	1927	123
3 миллиард нафар	1960	33
4 миллиард нафар	1974	14
5 миллиард нафар	1987	13
6 миллиард нафар	1999	12
7 миллиард нафар	2011	12
8 миллиард нафар	2023 (Пешгӯии СММ)	12
9 миллиард нафар	2037 (Пешгӯии СММ)	14
10 миллиард нафар	2055 (Пешгӯии СММ)	18

Дар солҳои охир суръати афзоиши аҳолии ҷаҳон паст шуда истодааст. Ба ин якчанд омилҳо сабаб мешаванд. Масалан, тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо, ҷараёни урбанизатсия, пешравии банд будани занон дар соҳаҳои иқтисодӣ ва ғайраҳо. Тағйирёбии шумораи аҳоли ба дараҷаи афзоиши табиӣ фарқиятҳои нишондодҳои таваллуд ва фавт вобаста аст. Коэффисиентҳои таваллуд ва фавт дар мобайни даври муайян шумораи таваллуд ва фавте, ки ба ҳар 1000 одам рост меояд, муайян карда мешавад (бо промилле). Мувофиқи маълумоти соли 2020, коэффисиенти таваллуди аҳолии ҷаҳон 19 ‰, коэффисиенти фавт 7 ‰, афзоиши табиӣ бошад, ба 12 ‰ баробар буд. Нишондоди афзоиши табиӣ дар миқёси ҷаҳон дар солҳои 1960 ба 17 ‰, солҳои 1970 бошад, ба 20 ‰ баробар буд. Аз ин рӯ гуфтан мумкин аст, ки дар замони имрӯза суръати афзоиши аҳоли андаке паст шудааст.

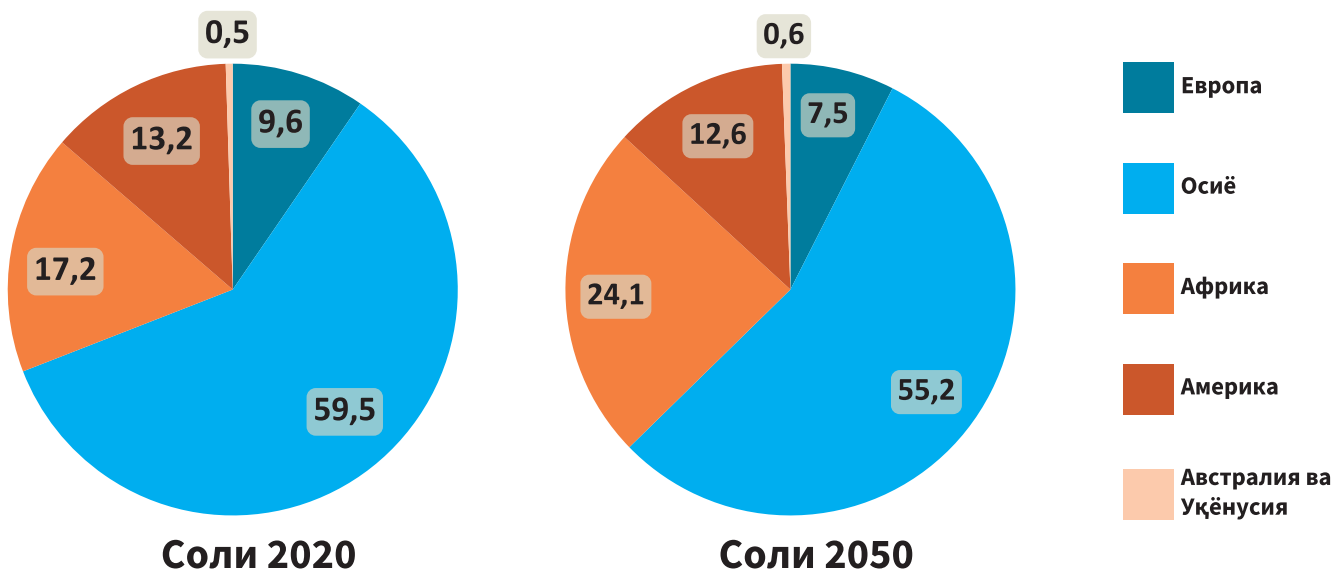
Бӯҳрони демографӣ (депопулятсия) — ба туфайли паст будани дараҷаи таваллуд нисбати фавт кам шудани шумораи аҳоли.

Расми 11. Афзоиши табиӣ аҳолии мамлакатҳои ҷаҳон (нибат ба 1000 нафар)

Аз расми 11 дидан мумкин аст, ки дар Осиё, хусусан, дар Африка дар бисёр мамлакатҳои рӯ ба инкишоф коэффисиенти афзоиши табиӣ аҳоли баланд аст. Баръакс, дар давлатҳои мутараққии Европа, Америкаи Шимолӣ ва Осиёи Шарқӣ дараҷаи афзоиш табиӣ аҳоли хеле паст аст. Ҳатто, дар як қатор мамлакатҳои Европа (масалан, Германия, Италия, Украина, Сербия, Болгария ва дигарон) ва Япония ҳолати ҷараёни манфии афзоиши аҳоли – **бӯҳрони демографӣ (депопулятсия)**-ро дидан мумкин аст.

Ба тафовутҳои дараҷаи афзоиши табиӣ омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, динӣ ва милли таъсири калон мерасонанд. Дараҷаи зисти аҳоли, нисбати аҳолии шаҳр ва деҳа, дараҷаи дар ҳаёти иҷтимоӣ фаъолият бурдани занҳо, тарзи зисти анъанавӣ ва нигоҳ доштани қадриятҳои барин омилҳо ба дараҷаи таваллуд, афзоиши табиӣ ва тағйирёбии он оварда мерасонад.

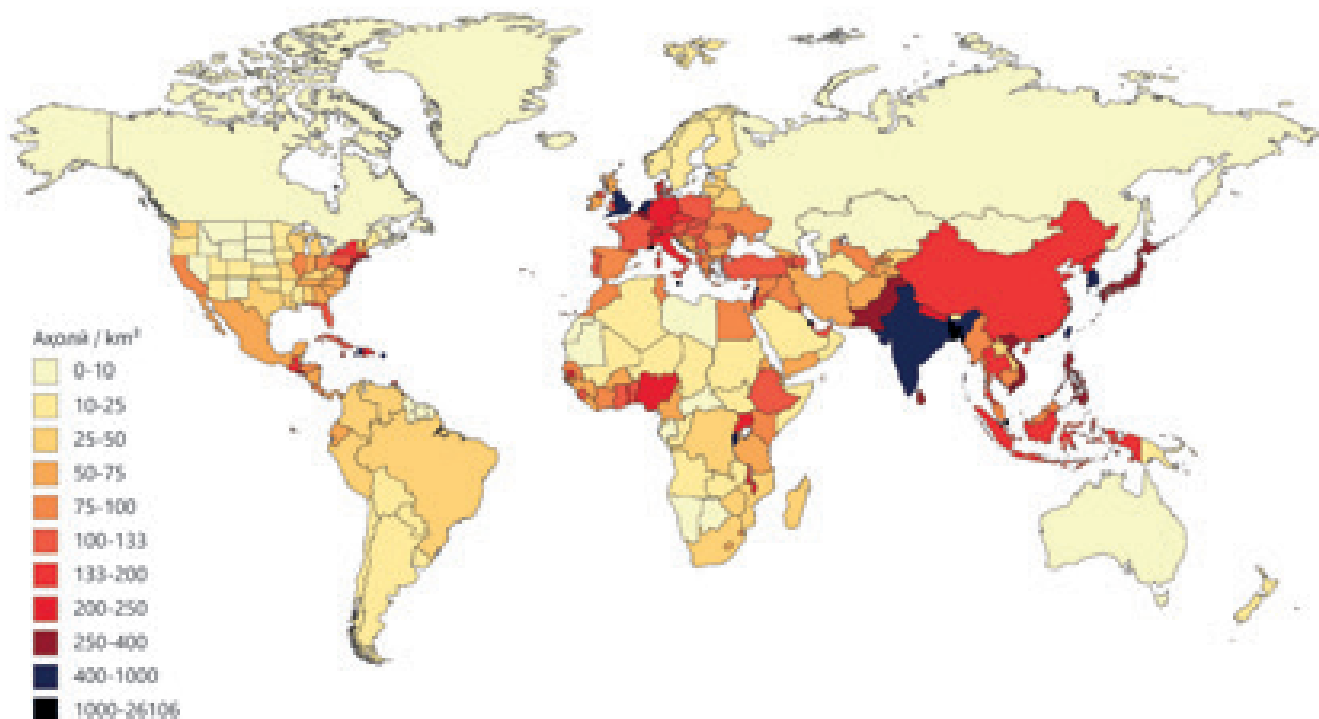
Расми 12. Тақсимои аҳолии ҷаҳон ба қитъаҳо (мувофиқи ҳолати солҳои 2020 ва 2050 (пешгӯӣ, %))

Вобаста ба тафовутҳои дараҷаи афзоиши табиӣ таркиби ҳудудии аҳолии ҷаҳон тағйир ёфта истодааст. Хусусан, мувофиқи пешгӯии мутахассисон, дар минтақа ва давлатҳои гуногун зери таъсири хусусиятҳои афзоиши табиӣ тақсим шудани аҳолии ҷаҳон мувофиқи қитъаҳо (расми 12) ва пайдарпайии таркиби давлатҳои пешқадами ҷаҳонӣ аз лиҳози шумораи аҳоли (ҷадвали 9) тағйир ёфтаниш мумкин аст.

Ҷадвали 9. Дах давлати пешқадами ҷаҳон аз ҷиҳати шумораи аҳоли (млн нафар)

№	Давлатҳо	Соли 2020	Давлатҳо	Соли 2050 (пешгӯии СММ)
1	Чин	1434,2	Ҳиндустон	1663
2	Ҳиндустон	1400,1	Чин	1398,8
3	ИМА	329,9	Нигерия	401,3
4	Индонезия	271,7	ИМА	385,7
5	Покистон	220,9	Покистон	347,8
6	Бразилия	211,8	Индонезия	328,7
7	Нигерия	206,1	Бразилия	232,9
8	Бангладеш	169,8	Бангладеш	215,5
9	Россия	146,7	Республикаи Демократии Конго	212,1
10	Мексика	127,8	Эфиопия	208,6

Расми 13. Зичии аҳолии ҷаҳон (нафар/km²)

Аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар байни қитъаҳо Осиё пешсаф аст. Ба ин қитъа, мувофиқи ҳолати соли 2020, наздик 60 %-и аҳолии ҷаҳон рост меояд. Аз ҷумла, 5 давлати аз ҷиҳати аҳоли пешқадами ҷаҳон, ки ба даҳгонаи аввал шомиланд (Чин, Ҳиндустон, Индонезия, Покистон, Бангладеш) дар Осиё ҷойгиранд, 45 %-и аҳолии ҷаҳон дар ин давлатҳо зиндагӣ мекунанд. Ба соли 2050 омада, пешсафии Осиё дар ин бобат нигоҳ дошта мешавад, вале саҳми он дар таркиби аҳолии ҷаҳон як андоза паст шуданаш мумкин аст.

Инчунин, дар даврҳои наубатӣ аз ҳисоби паст шудани коэффисиенти афзоиши табиӣ саҳми қитъаҳои Европа ва Америка низ дар аҳолии ҷаҳон торафт кам шуда меравад. Айни ҳол дар Африка афзоиши табиӣ ба дараҷаи баланд нигоҳ дошта мешавад ва дар оянда ҳам саҳми он дар тақсими ҳудудии аҳоли баланд мешавад (расми 12). Дар замони ҳозира ба даҳгонаи пешқадам аз ҷиҳати шумораи аҳоли 1 давлати Африка (Нигерия) шомил бошад, то соли 2050 омада эҳтимол аст, ки ба ин рейтинг Республикаи Демократии Конго ва Эфиопия низ дохил гарданд (ҷадвали 9).

Маълум аст, ки аҳолии ҷаҳон дар хушкии замин нобаробар ҷойгир шудааст. Ба он омилҳои табиӣ-географӣ, таърихӣ, иқтисодӣ ва демографӣ таъсири калон мерасонад. Дар

ҳамвориҳои мӯтадил ва субтропикӣ, водӣ ва делтаҳои дарё ва ҳудудҳои соҳили баҳр аҳоли зич қойгир шудааст. Ин ҳолат хусусан дар водӣ ва делтаҳои, ки аз қадим ба дараҷаи интенсивӣ аз худ карда шудаанд Нил, Ганга, Ҳинд, Янззи, Хуанхэ, нимҷазираи Ҳиндустон, ҳудудҳои ҳамҷавори баҳри Миёназамин баръало ба назар мерасад (расми 13).

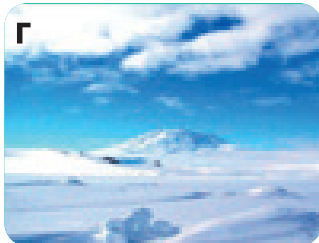
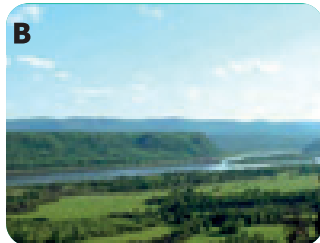
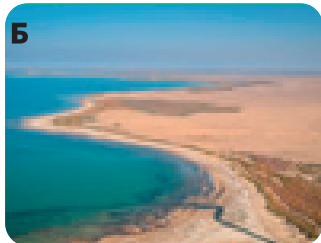
Ҷадвали 10. Давлатҳои зичаҳолигарин ва тунукаҳолигарини дунё (мувофиқи ҳолати соли 2020)

№	Давлатҳо	Зичии аҳоли (нафар/км ²)	№	Давлатҳо	Зичии аҳоли (нафар/км ²)
1	Монако	18861	185	Мавритания	4,5
2	Сингапур	8067	186	Ботсвана	4,0
3	Баҳрайн	1965	187	Ливия	3,9
4	Ватикан	1875	188	Канада	3,8
5	Республикаи Малдивҳо	1812	189	Гайана	3,7
6	Малта	1628	190	Исландия	3,6
7	Бангладеш	1179	191	Суринам	3,5
8	Барбадос	685	192	Австралия	3,3
9	Маврикий	635	193	Намибия	3,0
10	Сан-Марино	551	194	Муғулистон	2,2

Маълумотиҳои статистикӣ нишон медиҳанд, ки дар замони ҳозира дар ҷаҳон дар 1 км² ба ҳисоби миёна 57 нафар рӯст меояд. Зичии аҳоли асосан дар давлатҳои “пакана” нишондоди аз ҳама баланд дорад (ҷадвали 10). Айни ҳол, мамлакатҳои, ки ҳудуди онҳо асосан аз биёбон иборат аст Муғулистон, Намибия, Австралия, Ливия, Ботсвана, Мавритания, инчунин, Канада ва Исландия, ки иқлими сард доранд ва Гайана ва Суринам, ки қисми калони ҳудуди онҳоро бешаҳои ғарби экваториалӣ ишғол кардааст, ба қатори давлатҳои зичии аҳолиашон ниҳоят паст дохил мешаванд (ҷадвали 10).

Савол ва супоришҳо

- 1 Кашфиётиҳои бузурги географӣ ба тақсимшавии аҳолии ҷаҳон ба минтақаҳо чӣ гуна таъсир расониданд? Сабабҳои ба дигар минтақаҳо кӯчида рафтани аҳолиро чӣ гуна шарҳ медиҳед?
- 2 Аз чӣ сабаб дар давоми вақти тӯлоии таърихӣ дараҷаи афзоиши табиӣ аҳолии ҷаҳон паст буд? Афзудани дараҷаи давомнокии миёнаи умр ва афзоиши табиӣ аҳолии Европа ва Америка дар асри XIX ба кадом омилҳо вобаста аст?
- 3 Дар асоси ҷадвали иловаи китоби дарсӣ аз ҷиҳати шумораи аҳоли 5-тои давлати пешқадами қитъаҳои Европа, Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Уқёнусияро муайян карда, ба дафтаратон нависед.
- 4 Ба қойгиршавии минтақавии аҳолии ҷаҳон кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Ба қойҳои тасвиршудаи ин расмҳо хуб эътибор диҳед ва ҳудудҳои барои зиндагии аз ҳама мусоидро интихоб карда, сабаби онро шарҳ диҳед.

Ба фикри шумо, дар ин ҳудудҳо барои шароити мусоид фароҳам овардан ва барои зисти аҳоли кадом корҳоро ба амал баровардан лозим аст?

- 5 Аз харитаи зичии аҳолии ҷаҳони атлас истифода бурда, ба харитаи беҳат минтақаҳои аз ҳама зичи ҷаҳон ва давлатҳои, ки зичии аҳолии онҳо дар 1 км² аз 250 нафар зиёд аст, ишора кунед.

Таркиби синнусолӣ ва ҷинсӣ, гурӯҳҳои синнусолӣ, пирашави аҳоли, нажодҳои асосӣ, мобайнӣ ва омехта, европоид, муғулоид, негроид, австралоид, метис, мулат, самбо.

Таркиби аҳоли кадом ҷиҳатҳоро дар бар мегирад?

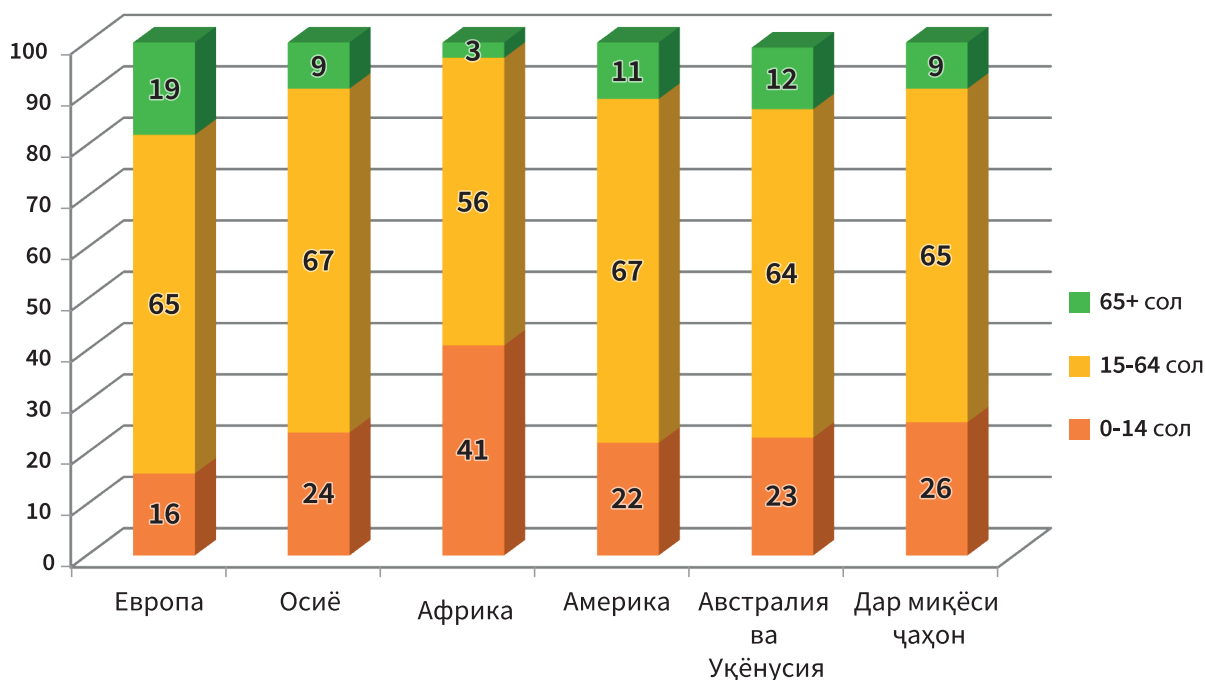
§ 9. Таркиби ҷинсӣ, синнусолӣ ва нажодии аҳолии ҷаҳон

Таркиби синнусолии аҳоли. Аҳоли аз ҷиҳати таркиби синнусолӣ ба бачаҳо (0-14 сола), ба меҳнат лаёқатмандҳо (15-64 сола) ва пиронсолон (65 сола ва аз он боло) ҷудо мешаванд. Дар давоми давраи таърихӣ гузашта фарқ дар байни гурӯҳҳои синнусолӣ дигар шуда омадааст. Дар таркиби синнусолии аҳолии ҷаҳон давраҳои дуру дароз ҳиссаи пиронсолон паст буд. Ба асри XX омада, сол аз сол ҳиссаи вакилони ин гурӯҳ зиёд шуданд (ҷадвали 11). Ба он дар навбати аввал ривожёбии хизмати тиббӣ, дар натиҷаи баландшавии сатҳи зиндагии аҳоли баланд шудани давомнокии миёнаи умри аҳоли сабаб шуд.

Ҷадвали 11. Динамикаи таркиби синнусолии аҳолии ҷаҳон

Солҳо	Ҳиссаи гурӯҳҳои синнусолӣ, %		
	0-14 сола	15-64 сола	65 сола ва аз он боло
1950	34,5	60,4	5,1
1975	36,9	57,4	5,7
2000	31,0	62,2	6,8
2010	27,0	65,0	8,0
2020	26,0	65,0	9,0
2050 (пешгӯӣ)	21,0	63,0	16,0

Таркиби синнусолии аҳолии минтақаҳои ҷаҳон аз якдигар хеле зиёд фарқ мекунанд (расми 14). Хусусан, дар Африка, ки афзоиши табиӣ аз ҳама баланд аст, дар таркиби синнусолии аҳоли ҳиссаи бачаҳо нисбати пиронсолон хеле зиёд аст, дар Европа, ки бӯҳрони демографӣ рӯй дода истодааст, акси ин ҳолро дидан мумкин аст. Дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҳиссаи бачаҳо Нигер (51 %), Ангола (48 %), Чад (48 %) барин давлатҳои Африка дар дараҷаи аз ҳама баланд аст. Дараҷаи пасттарини ин нишондод бошад, дар Италия (13 %), Монако (13 %), Германия (14 %) барин давлатҳои Европа ба қайд гирифта шудааст.

Расми 14. Таркиби синнусолии аҳолии минтақаҳои ҷаҳон (% , с. 2020)

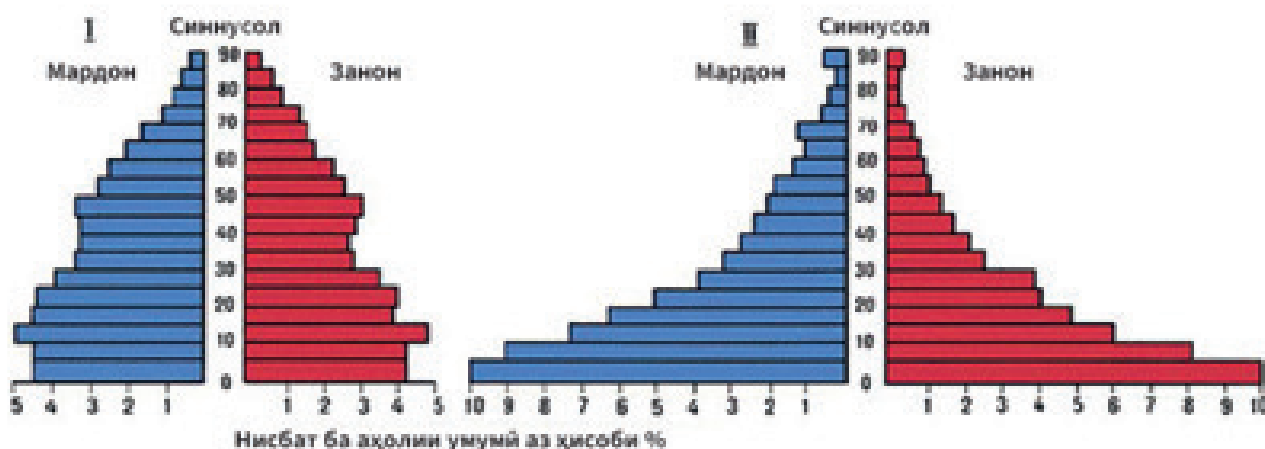
Дар таркиби синнусолии аҳоли гурӯҳи аҳолии лаёқатманди меҳнат (15-64 сола) аҳамияти алоҳида дорад. Дар расми 14 дида мешавад, ки ин гурӯҳ дар таркиби аҳолии ҷаҳон ва ҳамаи минтақаҳо ҳиссаи аз ҳама калон дошта, 65 %-и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Дар Африка, ки дараҷаи таваллуд аз ҳама баланд аст, ҳиссаи ин гурӯҳ аз ҳама паст бошад, дар Осиё, Европа ва Америка нишондодҳо дар ин бобат нисбати дараҷаи ҷаҳонӣ зиёдтар аст.

Таркиби ҷинсии аҳоли. Агар ба таркиби ҷинсии аҳоли эътибор диҳем, миқдори мардону занон қариб баробар аст. Аммо, давлатҳо ва минтақаҳоро ба гурӯҳҳои ҳиссаи занҳо зиёд ё ҳиссаи мардон зиёд ҷудо кардан мумкин аст. Маълумотҳои статистикӣ нишон медиҳанд, ки дар таркиби ҷинсии аҳолии ҷаҳон саҳми мардҳо 50,5 %, занон бошад 49,5 % аст (дар нишондоди мутлақ шумораи мардон аз шумораи занон 60 млн нафар зиёданд).

Дар Африка, Америкаи Ҷанубӣ, Австралия ва Уқёнусия ҳиссаи ҷинсҳо қариб ба яқдигар баробар бошанд, дар давлатҳои Европа ва Америкаи Шимолӣ ҳиссаи занон як андоза зиёданд. Дар Осиё бошад мардҳо аз ҷиҳати шумора зиёданд. Хусусан, дар давлатҳои Осиёи Шарқӣ, Ҷанубӣ ва ҷанубу ғарбӣ ва Африкаи Шимолӣ ҳиссаи мардон нисбати занон як андоза зиёд буданаширо (масалан, Дар Қатар 67 %, Қувайт 61,4 %, АМА 57,5 %) дидан мумкин аст. Ба ин дар шароити имрӯза дар минтақаҳои мазкур паст будани мавқеи иҷтимоии занон, кам будани ҳиссаи пиронсолон дар таркиби синнусолӣ (одатан давомнокии миёнаи умри занон нисбати мардон як андоза зиёд мешавад) ва ҷараёнҳои мигратсионӣ таъсир мерасонанд. Дар аксарияти давлатҳои Европа бошад, ниҳоят паст будани дараҷаи таваллуд, қурбонҳои зиёд дар натиҷаи ду ҷанги ҷаҳонии асри XX барин омилҳо сабаби баланд шудани ҳиссаи занон (масалан, дар Латвия 53,7 %, Украина 53,5 %, Россия 53,1 %) шудааст.

Пирамидаҳои синнусолӣ ва ҷинсӣ. Барои таҳлил намудани таркиби синнусолӣ ва ҷинсии аҳоли аз пирамидаҳои синнусолӣ ва ҷинсӣ истифода мебаранд. Бо воситаи онҳо гурӯҳҳои синнусолӣ ва тақсимои ҷинсии аҳолии як ҳудуди маълум инъикос карда мешавад (расми 15). Пирамидаҳои синнусолӣ ва ҷинсии давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишофро муқоиса карда, ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

- 1) дар давлатҳои мутараққӣ дар байни аҳоли дар натиҷаи кам шудани дараҷаи афзоиши табиӣ саҳми бачаҳо кам шуда, саҳми лаёқатмандони меҳнат ва пиронсолон зиёд шуда истодааст;
- 2) дар давлатҳои рӯ ба инкишоф дар натиҷаи зиёд шудани суръати афзоиши табиӣ қисми поёнии пирамидаи синнусолӣ ва ҷинсӣ ҳиссаи зиёдро соҳиб шуда истодааст. Дар баробари ин, дар ин давлатҳо мардҳо аз ҷиҳати шумора зиёданд.

Расми 15. Пирамидаи синнусолӣ ва ҷинсии давлатҳои мутараққӣ (I) ва рӯ ба инкишоф (II)

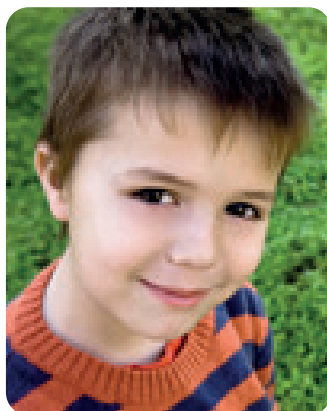
Таркиби нажодии аҳоли. Наҷодҳо – гурӯҳҳои инсонҳо, ки бо аломатҳои зоҳирӣ (пӯст, мӯй, ранги чашм, сохти бадан, шакли рӯй, бинӣ, лаб ва ҳоказо) фарқ мекунанд. Наҷодҳо аз ҷиҳати моҳият ва сабабҳои пайдоиш категорияи биологӣ ба ҳисоб рафта, дар натиҷаи ба муҳити беруна мутобиқшавии организми инсон ташаккул ёфтааст. Пайдоиши наҷодҳо ба даврҳои тӯлонии таърихӣ рафта мерасад.

Қисми калони аҳолии ҷаҳон (наздик 70 %) ба чор нажоди асосӣ (нажодҳои калони европоид, муғулоид, негроид ва нажоди хурди австралоид), боқимонда бошад, ба нажодҳои мобайнӣ ва омехта мансубанд.

Намояндагони нажоди европоид зиёда аз 40 %-и аҳолии ҷаҳонро ташкил дода, онҳо қисми асосии аҳолии Европа, Америка, Австралия ва Уқёнусияро ташкил медиҳанд. Баробари ин дар Осиёи Ҷанубӣ, Ҷанубу ғарбӣ ва Марказӣ ва Африкаи Шимолӣ низ ба миқдори зиёд европоидҳо истиқомат мекунанд. Дар европоидҳое, ки дар минтақаҳои Шимолӣ зиндагӣ мекунанд, пӯсти кушод, мӯйи мулоим, ҳамвор ё ки мавҷмонанд, асосан ранги чашми кабуд, бинии дарози қиррадор, лаби борику миёна барин аломатҳоро дучор шудан мумкин буда (*расми 16*), ба самти ҷануб вобаста ба муҳити табиӣ ранги бадан, мӯй ва чашм торик шудан мегирад. Аз ҳамин сабаб, дар таркиби нажоди европоид ба 3 гурӯҳ ҷудо карда мешавад: Шимолӣ, Европаи Миёна ва Ҷанубӣ.

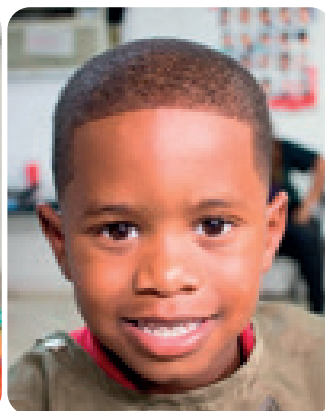
Намояндагони нажоди муғулоид бо пӯсти чигарранг, мӯйи торики ҳамвор ва саҳт, чашми торикранг, бинии қиррадор ё паҳни миёна, ҷудо шуда истодани ҷоғи болои чашм, пешони васеъ фарқ мекунанд (*расми 16*). Муғулоидҳо асосан дар давлатҳои Осиёи Шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ васеъ паҳн шудаанд. Инчунин, халқҳои қисми осийи Россия ва аҳолии таҳҷоии қитъаи Америка низ ба нажоди муғулоид мансубанд.

Нажоди европоид

Нажоди муғулоид

Нажоди негроид

Нажоди австралоид

Расми 16. Намояндагони нажодҳои асосӣ

Намояндагони нажоди негроид асосан дар давлатҳои Африка ва Америка истиқомат мекунанд. Ба онҳо ранги пӯсти сиёҳ, мӯйи ҳамвор, саҳт ва ҷингилаи сиёҳ, чашми сиёҳ, ҷоғи ба пеш баромада, бинии паҳн, лаби ғафс барин аломатҳо хос аст (*расми 16*). Африка ватани модарии намояндагони ин нажод ба ҳисоб рафта, қисми бештари онҳо дар асрҳои XVI-XVIII ба минтақаҳои гуногуни Америка ба маҷбуран ғулом карда, бурда шудаанд.

Нажоди австралоид дар давоми вақти зиёд як намуди нажоди негроид ба ҳисоб мерафт. Лекин, тадқиқотҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки пайдоиши онҳо ба негроидҳо вобаста нест. Вакилони ин нажод, ки пӯсти торикранг (нисбати негроидҳо камтар кушодтар), гардани кӯтоҳ, бинии хеле васеъ ва паҳн, мӯй ва чашми чигарранги торик, лаби ғафс доранд (*расми 17*), асосан дар Австралия ва Уқёнусия паҳн шудаанд.

Дар байни нажодҳои асосӣ инчунин нажодҳои таърихан пайдошудаи мобайнӣ низ ҳастанд. Ба онҳо нажодҳои эфиопӣ, дравидӣ, уралӣ, фарғона-помир мисол мешаванд. Дар таркиби нажодии аҳолии ҷаҳон намояндагони нажоди омехта аз қабилҳои метис, мулат ва самбо низ мавҷуданд. Ин нажодҳои омехта дар қитъаи Америка васеъ паҳн шуда, метисҳо аз омехтагии европоидҳо ва ҳиндуҳои Америка, мулатҳо аз европоидҳо ва негроидҳо, самбоҳо аз ҳиндуҳои Америка ва негроидҳо ташаккул ёфтаанд.

Вақте, ки сухан дар бораи нажодҳо меравад, ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки аломатҳои зоҳирӣ ба қобилияти интеллектualiи инсонҳо ва сифатҳои инсонии одамон таъсир намерасонад.

Аз ҳамин сабаб намояндагони ҳамаи нажодҳо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ бояд баробар бошанд. Дар шароити мустамликадорӣ ва ғуломдорӣ бо мақсади мубориза бар зидди мафкураи нажодпарастӣ (фарзияе, ки мавҷуд будани нобаробарии ҷисмонӣ ва ақлии байни нажодҳоро тарғиб мекунад), ки дар баъзе давлатҳо ташаккул ёфта буд, аз тарафи СММ соли 1965 Конвенсияи байналқалқӣ дар бораи барҳам додани ҳамаи намудҳои таҳқиркунии нажодӣ қабул гардидааст.

Савол ва супоришҳо

- 1 Дараҷаи афзоиши табиӣ ба таркиби синнусолии аҳоли чӣ гуна таъсир мерасонад? Чаро дар мобайни даврҳои тӯлонӣ дар таркиби синнусолии аҳолии ҷаҳон ҳиссаи пиронсолон ниҳоят дар дараҷаи паст буд?
- 2 Чаро дар давлатҳои мутараққӣ саҳми бачаҳо аз саҳми пиронсолон паст аст? Ин ҳолат кадом муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро ба миён меоварад?
- 3 Нажодҳо зери таъсири кадом омилҳо пайдо шудаанд? Чӣ сабаб шудааст, ки намояндагони нажоди европоид дар миқёси ҷаҳон васеъ паҳн шудаанд?
- 4 Сабабҳои ташаккули нажодҳои омехтаи Америкаро фаҳмонед. Ба ин кашфиётҳои бузурги географӣ чӣ гуна таъсир расонидааст?
- 5 Аз маълумотҳои зерин кадомаш саҳеҳ аст? Онҳоро ҷудо кунед.

- 🌐 Дар таркиби нажоди европоид ду гурӯҳ ҷудо мешавад.
- 🌐 Дар давлатҳои Америкаи Шимолӣ саҳми занон як андоза зиёд мебошанд.
- 🌐 Мулатҳо дар натиҷаи омехтагии европоид ва ҳиндуҳои Америка пайдо шудаанд.
- 🌐 Дар қитъаи Африка дараҷаи таваллуд аз ҳама баланд аст.
- 🌐 Муғулоидҳо асосан, дар Осиёи Шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ паҳн шудаанд.
- 🌐 Ангола давлатест, ки ҳиссаи бачаҳо дар он аз ҳама баланд аст.
- 🌐 Дар таркиби ҷинсии аҳолии ҷаҳон ҳиссаи мардҳо 49,5 % аст.
- 🌐 Дар Европа бӯҳрони демографӣ рӯй дода истодааст.
- 🌐 Нажодҳои эфиопӣ ва уралӣ ба ҷинсҳои омехта мисол шуда метавонанд.

Этнос, қабила, миллат, оилаҳо ва гуруҳи забонҳо, забонҳои гуфтугуи байналхалқӣ, дин, дини содда, дини маҳаллӣ, буддой, насронӣ, дини Ислом.

Ба инсоне, ки ба ягон давлат сафар карданӣ аст, таркиби миллӣ ва динии ҷамон давлатро доништанаш барои чӣ зарур аст?

§ 10. Таркиби динӣ ва этникии аҳолии ҷаҳон

Таркиби миллӣ ва динии аҳоли ба ҷараёнҳои демографии, ки дар давлатҳо содир шуда истодаанд, таъсири калон мерасонанд. Назари динӣ ба оила, шумораи фарзандон ва тарбияи онҳо инчунин қадриятҳои миллӣ аз бисёр ҷиҳат ба афзоиши табиӣ аҳоли, таркиби синнусоли ва ҷинсии он таъсири худро мерасонад.

Таркиби этникии (миллии) аҳоли. Яке аз тавсифҳои муҳими аҳолии ҷаҳон ва давлатҳои алоҳида ин таркиби этникӣ, яъне миллии он ба ҳисоб меравад. Калимаи “Этнос” аз забони юнонӣ буда, маънои “халқ, миллат”-ро дорад ва дар адабиётҳои илмӣ васеъ истифода мешавад.

Ҷамоаҳои аз ҷама қадима ва оддии одамон қабила ва авлодҳо дар замони ҳозира асосан дар Америкаи Шимолӣ, минтақаҳои шимолии Евросиё, ҷазираҳои Уқёнусия ва қисми марказии Африка нигоҳ дошта шудааст (расми 17).

Элотҳо байни қабила, авлодҳо ва миллатҳо вазифаи халқаи пайвастандари мебошад. Онҳо асосан камшумор буда, дар ҳудудҳои маълуми хурд истиқомат мекунанд. Элотҳо асосан дар Осиё ва Африка мавҷуданд.

Миллатҳо этносҳои мебошанд, ки бо забони ягона, ҷойи зист, иқтисодиёти миллӣ, маданият, менталитет, хувиёт ва дар дараҷаи баланд ташаккул ёфтани ҳисси худшиносии миллӣ, дар бисёр ҳолат ба давлатдории худ ё ба мухторият соҳибанд. Миллатҳо дар ҷамаи давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон васеъ паҳн шудаанд.

Расми 17. Қабилаҳои, ки дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон истиқомат мекунанд

Этносҳо – намудҳои қабила, авлод, элот ва миллатҳои худро доро мебошанд.

Мувофиқи манбаъҳои илмӣ дар ҷаҳон 3-4 ҳазор этнос мавҷуд буда, намоёндагони 14-тои онҳо аз 100 млн зиёд, 13-то аз 50 то 100 млн баробар аст. Ба қатори миллатҳои сершумортарини ҷаҳон чинӣҳо (ханҳо), ҳиндҳо, арабҳо, амрикоӣҳо, бенгалҳо, бразилиягӣҳо, русҳо, мексикагӣҳо, японҳо, панҷобиҳо, бихарҳо, явагӣҳо дохил мешаванд. Қисми калони аз якчанд ҳазор этносҳои ҷаҳон аз элот, қабила ва авлодҳо иборатанд.

Аз рӯи хусусиятҳои таркиби миллӣ давлатҳои ҷаҳонро ба якмиллата (масалан, Япония, Исландия, Норвегия), бештар будани як миллат нисбати дигар миллатҳо (масалан, ИМА, Франция, Туркия), думиллата (масалан, Канада, Белгия), миллатҳои, ки аз ҷиҳати пайдоиш ба якдигар наздиканд (масалан, Афғонистон, Покистон), бисёрмиллата (масалан, Ҳиндустон, Индонезия) ҷудо мекунанд.

Дар ташаккули этносҳо аҳамияти забон хеле калон аст. Лекин, ҳамаи этносҳо, ки дар ҷаҳон мавҷуданд соҳиби забони алоҳида нестанд. Масалан, барои амрикоӣҳо забони англисӣ, барои австрияӣҳо немисӣ, барои бразилияӣҳо португалӣ ҳамчун забони расмӣ ва муошират хизмат мекунад. Мувофиқи маълумоти мутахассисон, дар замони имрӯза дар ҷаҳон, агар шеваҳо ба инобат нагирем, зиёда аз 3 ҳазор забон мавҷуд буда, дар байни онҳо 40-тои паҳншудааш воситаи муоширати $\frac{2}{3}$ ҳиссаи аҳолии ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Умумияти пайдоиши забонҳо, ки дар ҷаҳон мавҷуданд, монандии системаҳои лексикӣ ва грамматикӣ ба инобат гирифта, ба зиёда аз 20 оилаҳои забонӣ муттаҳид карда мешаванд. Дар байни онҳо оилаи забонҳои ҳиндуевропей аз рӯи шумораи муошираткунандагон пешсаф аст. 45 %-и аҳолии ҷаҳон бо забонҳои гуфтугӯ мекунад, ки ба ҳамин оилаи забонҳо мансуб аст. Инчунин, корейс, япон, баск, айн, буриш барин забонҳои ҳастанд, ки ба ягон оилаи забонҳо мансуб нестанд.

Дар ҷаҳон аз ҷиҳати шумораи муошираткунандагон забонҳои чинӣ, испанӣ, англисӣ, ҳиндӣ, бенгалӣ, португалӣ, русӣ, японӣ ва явагӣ пешсаф мебошанд. Чинӣ, англисӣ, испанӣ, франсузӣ, арабӣ ва русӣ забонҳои расмии СММ ба ҳисоб мераванд.

Расми 18. Таснифоти динҳо

Таркиби динии аҳоли. Динҳо ба динҳои содда (примитив), маҳаллӣ ва ҷаҳонӣ ҷудо мешаванд (расми 18). Динҳои примитивӣ намунаи аз ҳама соддаи этиқоди динӣ ба ҳисоб рафта, асосан байни қабила ва авлодҳо нигоҳ дошта шудааст. Намудҳои тотемизм (ҳиндуҳои Америка, ҳудудҳои, ки аборигенҳои Австралия зиндагӣ мекунанд), анимизм (Африкаи тропикӣ, Америка, Уқёнусия), фетишизм (Африкаи тропикӣ), шаманизм (ҳудудҳои шимолии Россия) мавҷуд аст.

Динҳои маҳаллӣ (дине, ки дар байни як миллат ё якчанд миллати ба ҳам хеш паҳн шудааст) бошанд, асосан дар доираи як давлат ё минтақа паҳн шудаанд (ҷадвали 12). Дар байни динҳои маҳаллӣ ҳиндуизм аз рӯи шумораи этиқодкунандагон пешсаф аст. Динҳои сикхизм, конфутсизм, яҳудӣ, синтоизм низ ба тоифаи динҳои маҳаллӣ медароянд.

Ҷадвали 12. Минтақаҳои паҳншавии динҳои маҳаллӣ

№	Динҳои маҳаллӣ	Давлатҳои, ки қисми асосии этиқодмандон паҳн шудаанд
1	Ҳиндуизм	Ҳиндустон, Непал, Шри-Ланка
2	Сикхизм	Ҳиндустон (штати Панҷоб)
3	Конфусизм	Чин
4	Даосизм	Чин
5	Синтоизм	Япония
6	Яҳудӣ	Исроил, ИМА

Динҳои буддой, насронӣ ва Ислон дар якчанд давлат ва минтақаҳои ҷаҳон паҳн шуда, аз ҷиҳати шумораи этиқодмандон ҳиссаи калонро ишғол мекунанд. Аз ҳамин сабаб онҳо ба сифати динҳои ҷаҳонӣ этироф мешаванд (ҷадвали 13).

Ҷадвали 13. Ҳудудҳои паҳншавии динҳои ҷаҳонӣ

№	Динҳои ҷаҳонӣ	Минтақаҳо, ки қисми асосии эътиқодмандон паҳн шудаанд
1	Буддӣ	Осиёи Шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ (Чин, Япония, Муғулистон ва дигарон)
2	Насронӣ, аз ҷумла:	Европа, Осиёи Шимолӣ, Америка, Австралия
2.1	католикӣ	Европаи Ғарбӣ ва Ҷанубӣ, Америкаи Ҷанубӣ
2.2	протестантӣ	Европаи Шимолӣ, Америкаи Шимолӣ, Австралия
2.3	православӣ	Европаи Шарқӣ ва Ҷанубӣ, Осиёи Шимолӣ
3	Ислом, аз ҷумла:	Осиёи Ҷанубӣ, ҷанубу ғарбӣ, ҷанубу шарқӣ ва Марказӣ, Африкаи Шимолӣ
3.1	суннӣ	Бисёр давлатҳои мусулмонӣ
3.2	шиа	Эрон, Озарбойҷон, Ироқ, Ливан, Баҳрайн

Аз рӯи шумораи эътиқодмандон (зиёда аз 2 млрд 400 млн) насронӣ пешсаф аст. Намояндагони ин дин дар ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон паҳн шудаанд. Дини насронӣ ба 3 мазҳаби калон: католикӣ, протестантӣ ва православӣ тақсим мешавад.

Аз рӯи даври пайдоиш дар байни динҳои ҷаҳонӣ аз ҳама ҷавон Ислом мебошад. Эътиқодмандони дини Ислом аз 1 миллиарду 600 млн нафар зиёданд. Дини Ислом барои 50 давлат дини давлатӣ ҳисоб ёфта, асосан дар минтақаҳои Африкаи Шимолӣ, Осиёи ҷанубу ғарбӣ, Марказӣ, Ҷанубӣ ва ҷанубу шарқӣ

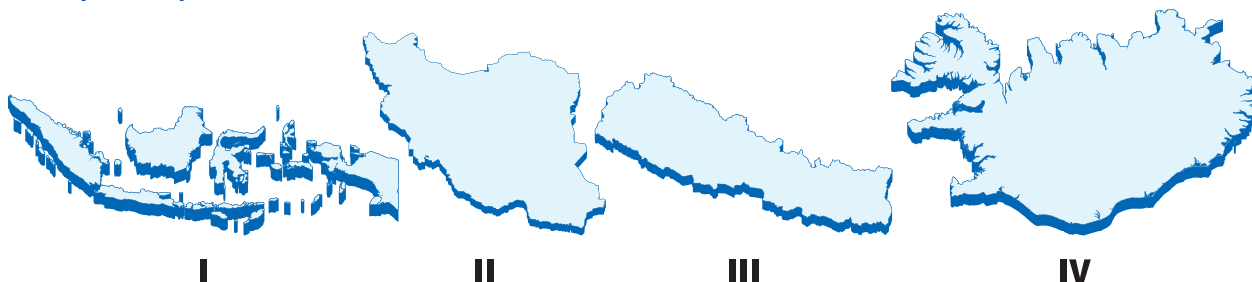
васеъ паҳн шудаанд. Дар Ислом ду мазҳаби калон: суннӣ ва шиа мавҷуд аст. Наздик 90 %-и мусулмонон ба мазҳаби суннӣ мансубанд. Дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар Ўзбекистон мазҳаби суннии дини Ислом васеъ паҳн шудааст. Дар Осиёи Шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ (Чин, Япония, Монғолия, Мянма, Таиланд ва дигарон) дини буддӣ зиёда аз 700 млн эътиқодкунанда дорад. Дар буддӣ равияҳои махаяна, хинаяна ва ламаизм мавҷуданд.

Таркиби миллӣ ва динии аҳоли на танҳо ба ҷараёнҳои демографӣ, балки ба ҳаёти сиёсии давлатҳо низ таъсири калон мерасонад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харита ҳудудҳои нишон диҳед, ки дар онҳо қabilaҳо ва авлодҳои нигоҳ дошта шудаанд. Барои чӣ этносҳои дар шакли қabila айнан дар ҳамаи ҳудудҳои нигоҳ дошта шудаанд?
2. Аз рӯи хусусиятҳои таркиби миллӣ аҳолии давлатҳои ҷаҳон ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мешавад? Ба давлатҳои мансуби типҳои гуногуни таркиби миллии аҳоли мисол оред.
3. Ба фикри шумо, чаро айнан забонҳои чинӣ, англисӣ, испанӣ, франсузӣ, арабӣ ва русӣ забонҳои расмии СММ ба ҳисоб мераванд? Фикратонро асоснок кунед.
4. Номи давлатҳои дар расм додасударо муайян кунед ва тавсифҳои мутааллиқи онҳоро муайян кунед.

А Якмиллата;

Б Мазҳаби шиа васеъ паҳн шудааст;

В Аҳоли ба дини ҳиндуизм эътиқод мекунад;

Г Давлати бисёрмиллата.

5. Аз харитаи динҳои атлас истифода бурда, ҳудудҳои паҳншавии динҳои ҷаҳониро ба харитаи беҳат дохил кунед.

§ 11. Урбанизатсияи мамлакатҳои ҷаҳон

Деҳа ва шаҳр манзилҳои истиқомати асосии аҳоли ба ҳисоб мераванд. Ба ҳама маълум аст, ки дар замони ҳозира шаҳрҳо марказҳои истеҳсолот, идоракунӣ ва нақлиётӣ ҳар як давлат шуда истодаанд.

Пайдошавии аввалин шаҳрҳо дар таърихи инсоният ба фаъолияти бозорҳо, ки марказҳои мубодилаи маҳсулотҳои байни намоёндагони соҳаҳои деҳқонӣ ва чорводорӣ буданд, вобаста аст. Ин минтақаҳои савдо, ки ба мавқеи географии мусоид соҳиб буданд, баъдан марказҳои зист ва меҳнати ҳунармандон ва савдогарон шуданд. Бо мурури вақт манзилгоҳҳои истиқомати мулкдорони калон, манзилгоҳҳои, ки дар сари роҳи корвони калон ҷойгир буданд, ҳам ба шаҳрҳо мубаддал гаштанд.

Ривожёбии соҳаи истеҳсолот, хусусан, ба вучуд омадани инқилоби саноатӣ, барпо шудани роҳҳои муосири нақлиётӣ дар ҷаҳон боиси зиёд шудани миқдори шаҳрҳо гаштанд. Агар дар даврҳои қадим пайдоиши шаҳрҳо асосан бо мавқеи географии мусоид, шароити табиӣ вобаста буд, дар вақтҳои охир кушодашавии конҳои нави маъдан, сохтмони корхонаҳои саноатӣ ва роҳҳои нақлиётӣ, рушди соҳаҳои туризм ва хизматрасонӣ омилҳои асосии пайдоиши шаҳрҳо гаштанд.

Тарзи ҳаёти ба шаҳр хос бисёр одамонро ба худ ҷалб кард ва онҳоро водор кард, ки ба шаҳр кӯчида оянд. Дар натиҷа дар асри XX дар ҷаҳон ҷараёни **урбанизатсия** бо суръат ривож ёфт.

Агар соли 1800 танҳо 3 %-и аҳолии ҷаҳон дар шаҳр истиқомат карда бошад, баъди гузаштани 100 сол ин нишондод ба 14 % расид. Соли 2000-ум дараҷаи урбанизатсия (ҳиссаи аҳолии шаҳр) 47 %-ро ташкил кард. Мувофиқи ҳолати соли 2020 56 %-и аҳолии ҷаҳон дар шаҳрҳои истиқомат мекунанд. Нишондоди баландтарин (100 %) дар давлатҳои Қатар, Монако, Сингапур, Науру барин давлатҳои “пакана” мушоҳида мешавад. Нишондодҳои пасттарин бошад ба давлатҳои аз ҳама паст рушдкардаи Бурунди (13 %), Нигер (16 %), Малави (17 %) хос мебошад.

Аз рӯи нишондоди дараҷаи урбанизатсия давлатҳои ҷаҳон ба 3 гурӯҳ ҷудо карда мешаванд:

1. Мамлакатҳое, ки *дараҷаи баланди урбанизатсия* доранд. Дар онҳо ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 75 % зиёд аст (масалан, ИМА, Япония, Белгия ва ғайраҳо);

2. Мамлакатҳое, ки *дараҷаи миёнаи урбанизатсия* доранд. Дар онҳо ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 то 75 % аст (масалан, РАҶ, Перу, Чин ва ғайраҳо);

3. Мамлакатҳое, ки *дараҷаи пасти урбанизатсия* доранд. Дар онҳо ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 % кам аст (масалан, Миср, Бангладеш, Молдова ва ғайраҳо)

Дар байни минтақаҳо бошад, дараҷаи аз ҳама баланди урбанизатсия ба Америка Шимолӣ (82 %) рост меояд. Ин нишондод дар Америкаи Лотинӣ 79 %, Европа 75 %, Австралия ва Уқёнусия 68 %, Осиё 51 % ва Африка 43 %-ро ташкил медиҳад (расми 19).

Шаҳр, урбанизатсия, мамлакатҳое, ки дар дараҷаи баланд, миёна ва паст урбанизатсия доранд, урбанизатсияи сохта, моношаҳрҳо, агломератсияи шаҳр, мегаполис.

Тафовутҳои байни пунктҳои аҳолинишини шаҳр ва деҳаро шарҳ диҳед.

Ш а ҳ р – манзилгоҳи аҳолинишине, ки қисми асосии аҳолии он дар соҳаҳои ғайрихоҷагии қишлоғ фаъолият мебаранд.

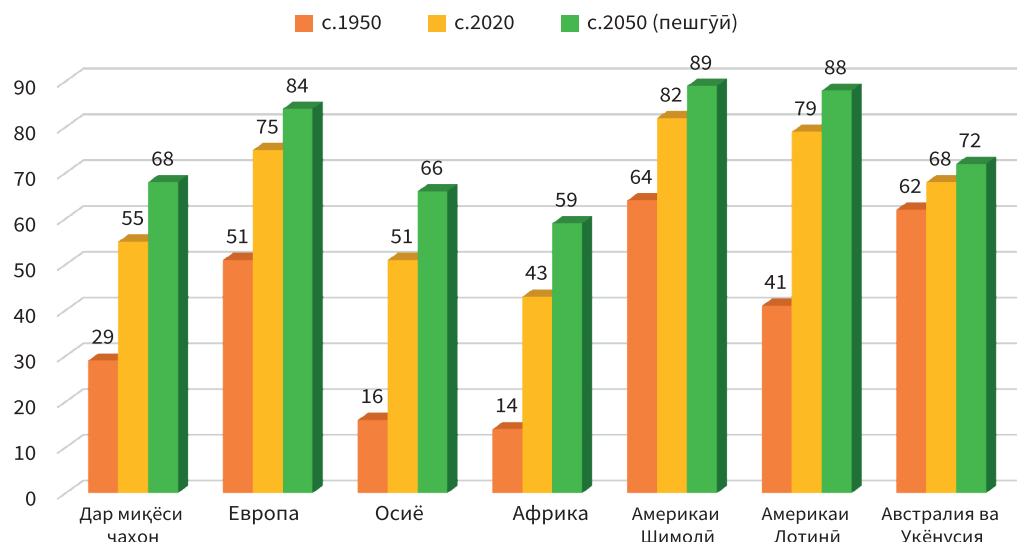

Урбанизатсия – (лотинӣ “урб” – “шаҳр”) – зиёд шудани аҳамияти шаҳрҳо дар ҳаёти ҷамъият, аз ҷумла, зиёд шудани шумора ва ҳиссаи аҳолии шаҳр, ҷараёни паҳншавии тарзи зисти шаҳр.

Агломератсияи

шаҳр – дар натиҷаи робитаҳои маъмурӣ, истеҳсолот, иҷтимоӣ, маданӣ якҷошавии шаҳрҳои ҳаҷман гуногун.

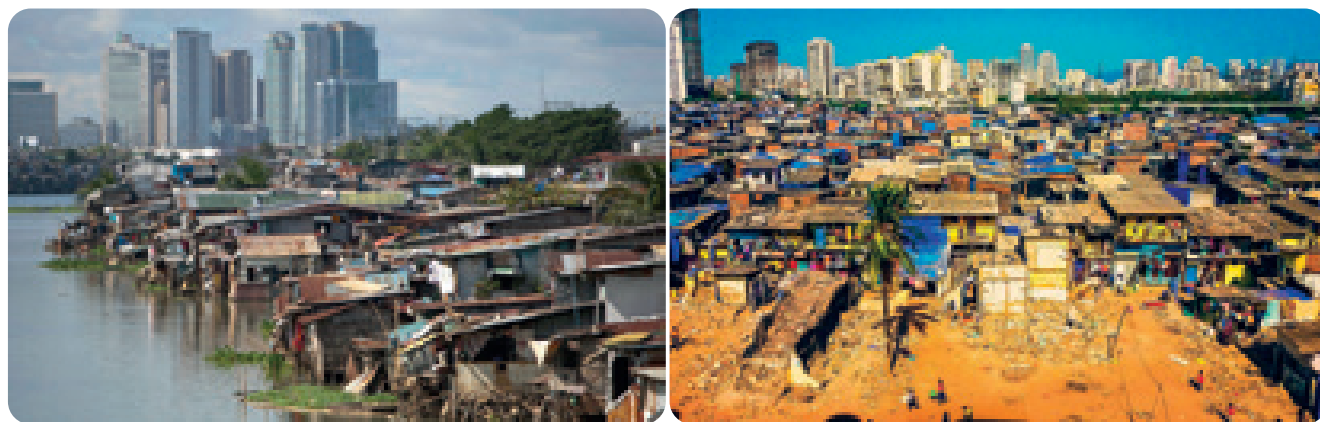
Меганполис – (юнонӣ *megali* – “калон”, *polis* – “шаҳр”) – ба ҳам пайвастишавии шаҳрҳои бузург ва агломератсияи шаҳрҳо

Расми 19. Тағйирёбии дараҷаи урбанизатсия дар минтақаҳои ҷаҳон (бо ҳисоби %)

Диаграммаҳои расми 19 нишон медиҳанд, ки бо мурури вақт дар ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон дараҷаи урбанизатсия баланд шуда истодааст. Тағйиротҳои қараёни мазкур дар минтақаҳои Европа, Америкаи Шимоли, Америкаи Лотинӣ, Австралия ва Уқёнусия суст содир шуда истодаанд. Дар Осиё ва Африка бошад, зери таъсири омилҳои суръати афзоиши табиӣ ва аҳоли, мигратсияи калони аҳоли аз деҳа ба шаҳр дараҷаи урбанизатсия сол аз сол зиёд шуда истодааст.

Дар давлатҳои рӯ ба инкишоф қараёни урбанизатсияи сохта васеъ паҳн шудааст (расми 20). Урбанизатсияи сохта гуфта, ташаккули мавзёҳои меноманд, ки дар канораҳои шаҳрҳои бузург аҳолии аз деҳа омада бетартибона бунёд кардаанд ва ба инфрасохтори зарурӣ таъмин нестанд. Ин қараён хусусан дар шаҳрҳои бузурги Бразилия ва Ҳиндустон васеъ паҳн шудааст.

Расми 20. Намудҳои урбанизатсияи сохта

Дар шароити муосир шаҳрҳое, ки дорои соҳаҳои бисёрсоҳавии истеҳсолот ва хизматрасонӣ ҳастанд ё функцияи идоракунии маъмуриро иҷро мекунанд, бо суръати баланд ривож ёфта истодаанд. Баръакс, шаҳрҳое, ки дар асоси як корхонаи калон ё кони канданиҳои ғоиданок барпо шудаанд, ба як соҳаи истеҳсолот тахассусонида шудаанд, дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба муаммоҳои рӯ ба рӯ мешаванд. Манзилгоҳҳои шаҳрҳое, ки дорои ин гуна хусусият мебошанд моношаҳрҳо номида мешаванд. Дар вақти ҳозира дар ИМА, Австралия, Япония, Россия, Қазоқистон ва бисёр давлатҳои ҷаҳон моношаҳрҳое мавҷуданд, ки тӯлайи тамом шудани захираи ресурсҳои минералӣ, қатъи шудани фаъолияти корхонаҳои истеҳсолӣ, шадиди шудани ҳолати экологӣ, аҳоли ба тамом ё бо миқдори ниҳоят зиёд кӯчида рафтан, дар маънои асли ба шаҳри “мурда” табдил ёфтаанд (расми 21).

Вирҷиния-Сити (ИМА)

Гункаҷима (Япония)

Расми 21. Намунаҳои моношаҳрҳое, ки ба шаҳри “мурда” табдил ёфтаанд

Дар натиҷаи ҷараёни урбанизатсия на танҳо шаҳрҳо ва аҳолии шаҳрҳо зиёд мешавад, балки ҳудуди манзилгоҳҳои шаҳр низ васеъ мешавад. Дар натиҷаи васеъшавии ҳудудҳои шаҳр *агломератсияҳои шаҳр ва мегаполисҳо* ба вуҷуд омадаанд.

Агломератсияҳои шаҳр якмаркази (моносентрик) ва бисёрмаркази (полисентрик) шуданаш мумкин аст. Токио-Иокогама (аҳолии он 37,8 млн нафар), Ҷакарта (30,5 млн нафар), Деҳли (25 млн нафар), Манила (24,1 млн нафар), Сеул-Инчхон (23,5 млн нафар) агломератсияҳои калонтарини ҷаҳон ба ҳисоб мераванд.

Ҷадвали 14. Мегаполисҳои калонтарини ҷаҳон

Номи мегаполисҳо	Давлат	Агломератсияҳои шаҳрҳои таркиби он		Дарозии умумӣ, km
		Шумора	Калонтарин	
Шимолу шарқӣ (БосВаш)	ИМА	40	Ню-Йорк	800
Соҳили кӯл (ЧиПитс)	ИМА	35	Чикаго	900
Соҳили уқёнуси Ором (СанСан)	ИМА	15	Лос-Анҷелес	800
Англис	Британияи Кабир	30	Лондон	400
Рейн	Нидерландҳо, Белгия, Германия, Франция	30	Рейн-Рур	500
Токайдо	Япония	20	Токио	700

Аз мегаполисҳои ҷаҳон Шимолу шарқӣ, Соҳили кӯл, Соҳили уқёнуси Ороми ИМА, Англиси Британияи Кабир, Токайдо-и Япония ва Рейн, ки дар ҳудудҳои Нидерландҳо, Германия, Белгия ва Франция ташаккул ёфтааст, калонтарин мегаполисҳо ба ҳисоб мераванд (ҷадвали 14).

Савол ва супоришҳо

1) Таърифҳои ба истилоҳҳои зерин мувофиқро интихоб карда ба дафтаратон нависед.

1) шаҳр; 2) урбанизатсия; 3) агломератсияи шаҳр; 4) мегаполис.

А	зиёд шудани аҳамияти шаҳрҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият, аз ҷумла, зиёд шудани шумора ва ҳиссаи аҳолии шаҳр, қараёни паҳншавии тарзи зисти шаҳр.
Б	ба ҳам пайваст шудани шаҳрҳои бузург ва агломератсияҳои шаҳр.
В	дар натиҷаи робитаҳои маъмурӣ, истеҳсолот, иҷтимоӣ, маданӣ якҷошавии шаҳрҳои ҳаҷман гуногун.
Г	манзилгоҳи аҳолинишине, ки қисми асосии аҳолии он дар соҳаҳои ғайрихоҷагии қишлоқ фаъолият мебаранд.

2) Ба суръати баланд афзоиш ёфтани дараҷаи урбанизатсия дар асри XX кадом омилҳо таъсир расониданд?

3) Дар давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф дараҷаи урбанизатсия бо кадом ҷиҳатҳо аз якдигар фарқ мекунанд? Сабаби ташаккули урбанизатсияи сохта чист ва он чӣ гуна муаммоҳоро ба миён меоварад?

4) Чӣ гуна шаҳрҳоро моношаҳр мегӯянд? Ба фикри шумо, барои бо гузашти вақт ба шаҳри “мурда” табдил наёфтани моношаҳрҳо чӣ гуна чораву тадбирҳоро ба амал баровардан лозим?

5) Аз харитаи урбанизатсияи атлас истифода бурда, давлатҳои дараҷаи урбанизатсияаш баландро ба харитаи беҳат ишора кунед.

6) Қараёни урбанизатсияро аз нуқтаи назари таъсир расонидан ба тарзи зисти аҳоли ва муҳити атроф чӣ гуна баҳо додан мумкин? Дар асоси фикри худ ҷадвали зеринро пур кунед:

Ҷиҳатҳои қараёни урбанизатсияи:	
Мусбӣ	Манфӣ
...	...

12-§. Машғулияти амалӣ.

Масъалаҳо доири ҳаракат, таркиб ва ҷойгиршавии аҳоли

1) **Аз маълумотҳои зерин истифода бурда, зичии аҳолии давлатҳоро ҳисоб кунед:**

- а Колумбия:** масоҳат – 1138,9 ҳазор km^2 , шумораи аҳоли – 51,3 млн нафар;
- б Британияи Кабир:** масоҳат – 243,8 ҳазор km^2 , шумораи аҳоли – 67,2 млн нафар;
- в Қазоқистон:** масоҳат – 2724,9 ҳазор km^2 , шумораи аҳоли – 18,7 млн нафар;
- г Гана:** масоҳат – 238,5 ҳазор km^2 , шумораи аҳоли – 31,1 млн нафар;

2) **Дар асоси маълумотҳои додашуда бузургии номаълумро ҳисоб карда, ҷадвали зеринро пур кунед.**

Давлатҳо	Аҳолии умумӣ, млн нафар	Шумораи аҳолии шаҳр, млн нафар	Дараҷаи урбанизатсия, %	Шумораи аҳолии деҳа, млн нафар	Ҳиссаи аҳолии деҳа, %
Мексика	...	93,3	73	...	...
РАҚ	...	39,9	...	19,7	...
Мянма	54,7	...	...	38,3	...
Австрия	8,9	...	59	...	...
Уругвай	...	3,3	...	...	5

3) **Аз маълумотҳои ҷадвали зерин истифода бурда, дар соли 2020 афзоиши табиӣ, мигратсионӣ ва умумии давлатҳо ва шумораи онро мувофиқи ҳолати 01.01.2021 ҳисоб кунед.**

Давлатҳо	Шумораи аҳоли мувофиқи ҳолати 1.01.2020, ҳазор нафар	Шумораи таваллудшудагон дар соли 2020, ҳазор нафар	Шумораи фавтидагон дар соли 2020, ҳазор нафар	Шумораи кӯчида омадагон дар соли 2020, ҳазор нафар	Шумораи кӯчида рафтагон дар соли 2020, ҳазор нафар
Латвия	1907,7	17,5	28,9	8,8	12
Қирғизистон	6523,5	158,1	40	1	5,8

4) **Аз маълумотҳои зерин истифода бурда, тафовутҳои синнусолии аҳолии давлатҳои додашударо муайян кунед ва кӯшиш намоед, ки сабабҳои тафовутҳоро шарҳ диҳед.**

Нишондодҳо	Давлатҳо		
	Белгия	Мозамбик	Арабиистони Саудӣ
Ҳиссаи аҳолии 0-14 сола, %	17	46	25
Ҳиссаи аҳолии 15-64 сола, %	64	51	72
Ҳиссаи аҳолии 65+ сола, %	19	3	3
Таваллуд, нисбати 1000 нафар	10	39	15
Давомнокии миёнаи умр, сол	82	55	78
Афзоиши мигратсионӣ, нисбат ба 1000 нафар	4	-2	12

Боби 4. Географияи хоҷагии ҷаҳон

Хоҷагии ҷаҳон, даврҳои аграрӣ, индустриалӣ ва постиндустриалӣ, инқилобӣ илмӣ-техникӣ, секторҳои аввалин, дуюмин, сеюмин ва чорумин, тақсимои байналхалқии меҳнат, тахассуснокӣ.

Давлатҳо аз чӣ сабаб ба якдигар савдону тиҷорат мекунанд?

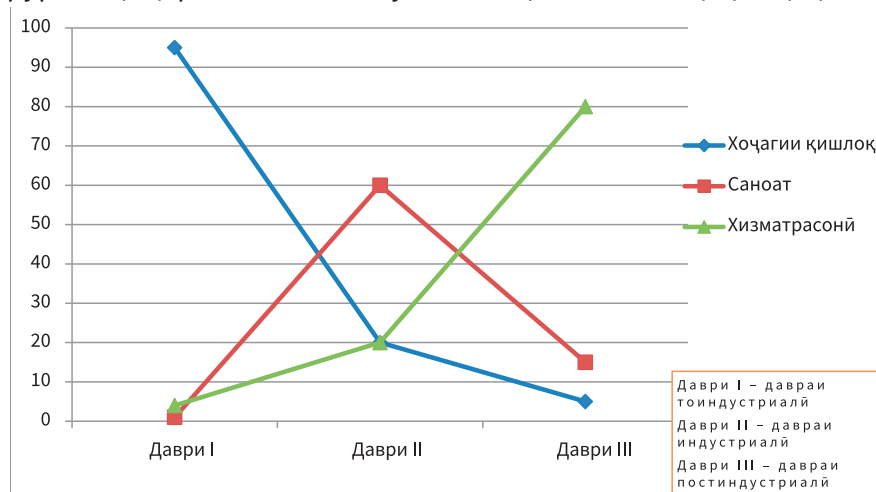
Хоҷагии ҷаҳонӣ – с а в д о в у тиҷорати байниҳамдигарӣ, кредит додан, таъсиси созмонҳои иқтисодии байналхалқӣ ва маҷмӯи иқтисодиёти миллии давлатҳо, ки бо воситаи дигар шаклҳои робитаҳои иқтисодӣ пайвастанд.

§ 13. Хоҷагии ҷаҳон ва тақсимои байналхалқии меҳнат

Хоҷагии милли дар ҳолати умумӣ ба сифати хоҷагии ҷаҳон ташаккул ёфта, дар асрҳои XVI-XVII, яъне дар даври кашфиётҳои Бузурги географӣ пайдо шудааст. Дар ин даври таърихӣ сангҳои қимматбаҳо, металлҳо, зираворҳо ва ғуломон савдои байналхалқӣ зуд ривоч ёфта буд.

Ташаккулёбӣ ва рушди хоҷагии ҷаҳон бо соҳаҳои истеҳсолот вобаста аст (расми 22). Маълум аст, ки дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ даври то асри XVIII хоҷагии қишлоқ соҳаи пешбар ба ҳисоб мерафт. Дар баробари ин ҳунармандӣ, ки маҳсулотҳои заруриро барои одамон истеҳсол мекарданд, ривоч ёфта буд.

Инқилоби саноатӣ, ки дар Европа оғоз ёфта буд, барои оғози даври саноатикунонӣ замина шуд. Дар асри XVIII ихтироъ шудани мошини буғӣ аз тарафи Ч.Уатт ба фаъолият бурдани корхонаҳои бузурге, ки маҳсулотҳои гуногун истеҳсол мекарда – завод ва фабрикаҳо шароит фароҳам овард. Бо мурури вақт қараёни саноатикунонӣ ба ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон паҳн шуд.

Расми 22. Динамикаи соҳаҳои иқтисодиёти ҷаҳон

Дар нимаи дуҷуми асри гузашта бо содир шудани *инқилоби илмӣ-техникӣ* дар иқтисодиёти ҷаҳон даври 3 – даври постиндустриалӣ оғоз ёфт.

Дар даври аввали инқилоби илмӣ-техникӣ барои маҳсулнокии истеҳсолотро баланд бардоштан бо меҳнати инсонро бо мошинҳо иваз кардан ба амал баромада бошад, дар даври дуюм ба истеҳсолот ҷараёнҳои мураккаби электркунонӣ дароварда шуд ва ҳаҷми маҳсулотҳо зиёд карда шуда, боиси пайдо шудани соҳаҳои нав ба нав гардид. Дар натиҷа саноати автомобилсозӣ ба вуҷуд омад, дар соҳаҳои металлургияи сиёҳ, кимиё самтҳои нав ташаккул ёфта, имконияти истифода бурдан аз нурҳои лазерӣ ва рентгенӣ пайдо шуд. Охири асри XIX ва ибтидои XX даври сеюм ба ҳисоб рафта, дар ин автоматикунории ҳамаи ҷараёнҳои истеҳсолотро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар баробари ин, ривож ёфтани соҳаҳои биотехнология, истеҳсоли металлҳои нави конструктивӣ, роботсозӣ дастовардҳои муҳими ин давр ба ҳисоб мераванд.

Ба тӯфайли инқилоби илмӣ-техникӣ дар иқтисодиёти ҷаҳон тағйиротҳои шуда истода нигоҳ накарда, бо вуҷуди ҳамин тафовутҳои рушди фан ва технологияҳо дар давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф то ҳол фарқи калон вуҷуд дорад. Масалан, аз $\frac{4}{5}$ қисми ҳамаи тадқиқотҳои илмӣ дар амалбудаи ҷаҳон ба Япония, ИМА, Германия барин 10-то мамлакатҳои мутараққӣ рост меояд. Ба ҳиссаи давлатҳои рӯ ба инкишоф бошад, танҳо 4-5 %-и хароҷотҳои ба илму фан раवонакардашуда рост меояд. Дар рушди хоҷагии ҷаҳонӣ соҳаҳои асосии он аҳамияти калон доранд. Онҳоро вобаста ба хусусиятҳои истеҳсоли маҳсулот ё хизматрасониҳо ба якчанд сектор ҷудо кардан мумкин аст (*расми 23*).

Расми 23. Сохти таркибии иқтисодиёти ҷаҳон

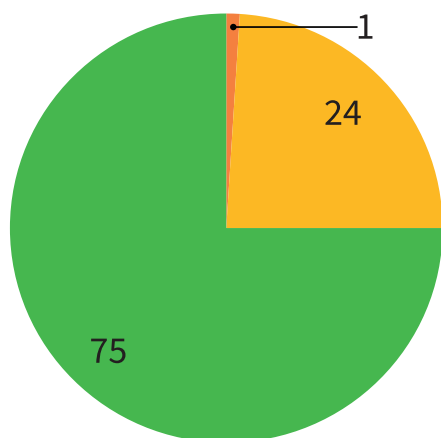
Хоҷагии қишлоқ ва ҷангал, моҳидорӣ, шикор, саноати кӯҳ-кон ба таркиби сектори якум дохил мешаванд. Соҳаҳои ин сектор асосан ашёи хоми зарурии саноатиро таъмин мекунанд. Соҳаҳои сектори дуюм (саноати азнавкоркард ва сохтмон) ба истеҳсоли маҳсулоти тайёр равона карда шуда бошанд, хизмат расонидан ба аҳоли ва корхонаҳо вазифаи асосии сектори сеюм аст. Соҳаҳои сектори чорум барои донишҳои нав гирифтани, корҳои илмӣ-техникию технологӣ бурдан, дар амалиёт татбиқ кардан ва омода кардани мутахассисони соҳиби малакаи баланд мебошад.

Ривожёбии соҳаҳои истеҳсолот ба имкониятҳои ресурсҳои табиӣ ва дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо вобаста аст. Аз ҳамин сабаб дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкардаи ҷаҳон соҳаҳои хизматрасонӣ ва саноат (хусусан, соҳаҳои муосири илмталаби он) дар иқтисодиёти милли нақши асосиро мебозанд. Дар давлатҳои рӯ ба инкишоф бошад соҳаи рӯёнидан (хоҷагии қишлоқ ва саноати кӯҳ-кон) ба сифати сектори асосии иқтисодӣ намоён мешавад (*расми 24*).

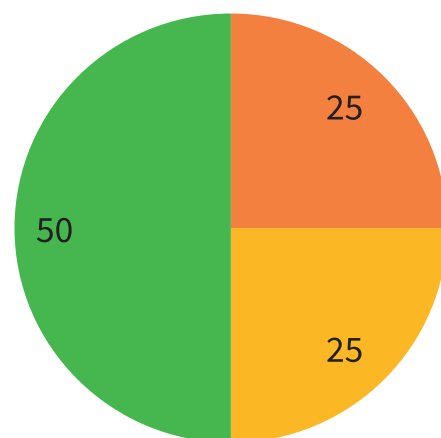

Инқилоби илмӣ-техникӣ

– ҷараёни дар натиҷаи суръат гирифтани тараққиёти илму фан ба истеҳсолот мунтазам ҷорӣ кардани техника ва технологияҳои нав.

Давлатҳои мутараққӣ

Давлатҳои рӯ ба инкишоф

Расми 24. Таркиби соҳаҳои иқтисодӣ дар давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф, бо ҳисоби %, соли 2019.

Тақсими байналхалқии меҳнат – тахассуснокшавии ҳоҷагии баъзе мамлакатҳо ба истеҳсоли маҳсулотҳои маълум ва мубодилаи ин маҳсулотҳо бо дигар давлатҳо.

Аз рӯи мавқеи ишғолкардаи соҳаҳои ҳоҷагии қишлоқ, саноат ва хизматрасонӣ дар иқтисодиёт давлатҳо ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо кардан мумкин аст. Алҳол давлатҳои ҷаҳон мувофиқи ҳолати рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба типҳои аграрӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт саҳми ҳоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои истеҳсоли вобаста ба он баланд аст), индустриалӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодӣ саҳми саноат ва сохтмон баланд аст) ва постиндустриалӣ (дар таркиби соҳаҳои иқтисодӣ саҳми соҳаҳои сектори сеюм ва чорум баланд аст) ҷудо карда мешаванд. Дар баробари ин, аз рӯи нисбати саҳми ҳоҷагии қишлоқ ва саноат дар иқтисодиёт, давлатҳо ба аграрӣ-индустриалӣ ё индустриалӣ-аграрӣ ҷудо мекунад. Сенегал ба давлати аграрӣ, Бразилия индустриалӣ, Германия постиндустриалӣ, Ўзбекистон индустриалӣ-аграрӣ, Камбоҷа аграрӣ-индустриалӣ мисол мешаванд.

Ривҷоёбии ҳоҷагии ҷаҳонӣ ба сифати сохтори ягона ба тақсими байналхалқии меҳнат таъя мекунад. Дар тақсими байналхалқии меҳнат мавқеи давлатҳо ба омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва тараққиёти технологӣ, хусусиятҳои мавқеи географӣ (дар навбати аввал, ҷойгиршавии он нисбати бахрҳои дорои роҳҳои аҳамияти байналмилалӣ), шароити табиӣ ва ресурсҳо, анъанаҳои ҳоҷагидорӣ аҳоли, таъмин будан бо қувваи корӣ арзон ва босифат таъсири калон мерасонанд.

Дар ҷараёни тақсими байналхалқии меҳнат соҳаҳои тахассуснокии байналхалқии давлатҳо, яъне соҳаҳои дар ҳаҷми калон истеҳсол кардани маҳсулотҳои экспортӣ ташаккул ёфтаанд. Масалан, Япония дар ҷаҳон аз ҷиҳати экспорти радиоэлектроника, робототехника, автомобил ва киштиҳои бахрӣ пешқадам бошад, Арабистони Саудӣ, Ливия, Алҷазоир, Қувайт барин давлатҳо экспортёрҳои (содиркунандаи) асосии ашёи хоми сӯзишворӣ ба ҳисоб мераванд. Перу, Замбия, Республикаи Демократии Конго маъдани мис ва мис, Бурунди ва Уганда бошанд, кофери ба бозори ҷаҳонӣ ба миқдори калон мебароранд.

Давлатҳои рӯ ба инкишоф дар бисёр ҳолатҳо бо ҳоҷагии қишлоқ, саноати кӯҳ-кон, давлатҳои мутараққӣ бошанд, ба соҳаҳои саноати азнавкоркарди илмталаб, соҳаҳои хизматрасонӣ тахассусонида шудаанд. Марокаш ба бозори ҷаҳонӣ асосан фосфорит, меваҳои ситрусӣ барорад, ИМА бо экспорти мошинҳои гуногун (аз станокҳо то таҷҳизотҳои парвозкунанда),

ашёҳои пластмасса ва нақлиёт, хизматҳои ахборотӣ-коммуникатсионӣ алоҳида фарқ мекунад.

Дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо ба тахассуснокии байналхалқии он таъсири калон мерасонад. Соҳаҳои тахассуснокӣ бошанд, мавқеи давлатро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ инъикос мекунанд.

Савол ва супоришҳо

- 1) Хоҷагии ҷаҳон гуфта чӣ фаҳмида мешавад? Аз чӣ сабаб ташаккулёбии хоҷагии ҷаҳон ба даври кашфиётҳои Бузурги географӣ рост омадааст? Шарҳ диҳед.
- 2) Моҳияти инқилоби илмӣ-техникӣ чист? Агар инқилоби илмӣ-техникӣ намешуд, инсон чӣ гуна ҳаёт ба сар мебурд? Фикри худро бо мисолҳо фаҳмонед.
- 3) Хоҷагии ҷаҳон ба кадом секторҳо ҷудо мешавад? Дар хоҷагии мамлакатҳои гуногун аҳамияти калон доштани кадом соҳаҳои сектор ба дараҷаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҳамаи давлат то чӣ андоза вобаста аст?
- 4) Ҷуфтҳои мувофиқро ёфта, ба дафтаратон ишора кунед.

1) Давлати аграрӣ	A) дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт ҳиссаи соҳаҳои секторҳои сеюм ва чорум баланд аст
2) Давлати индустриалӣ	B) дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт ҳиссаи саноат ва хоҷагии қишлоқ баланд аст
3) Давлати постиндустриалӣ	D) дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт ҳиссаи хоҷагии қишлоқ ва саноат баланд аст
4) Давлати аграрӣ-индустриалӣ	E) дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт ҳиссаи хоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои истеҳсоли вобаста ба он баланд аст
5) Давлати индустриалӣ-аграрӣ	F) дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт ҳиссаи соҳаҳои саноат ва сохтмон баланд аст

- 5) Кадом омилҳо ба иштироки давлатҳо дар тақсими байналхалқии меҳнат таъсир мерасонанд? Тақсими байналхалқии меҳнат дар миқёси ҷаҳонӣ ба оқилона истифодабарии ресурсҳои истеҳсолот имконият медиҳад. Шумо ба ин фикрҳо оё ҳамроҳ мешавед? Барои чӣ?

Марказҳои иқтисодиёти ҷаҳон, якмарказ, думарказ, бисёрмарказ, глобалишавӣ, интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ ва минтақавӣ, компанияи трансмиллӣ.

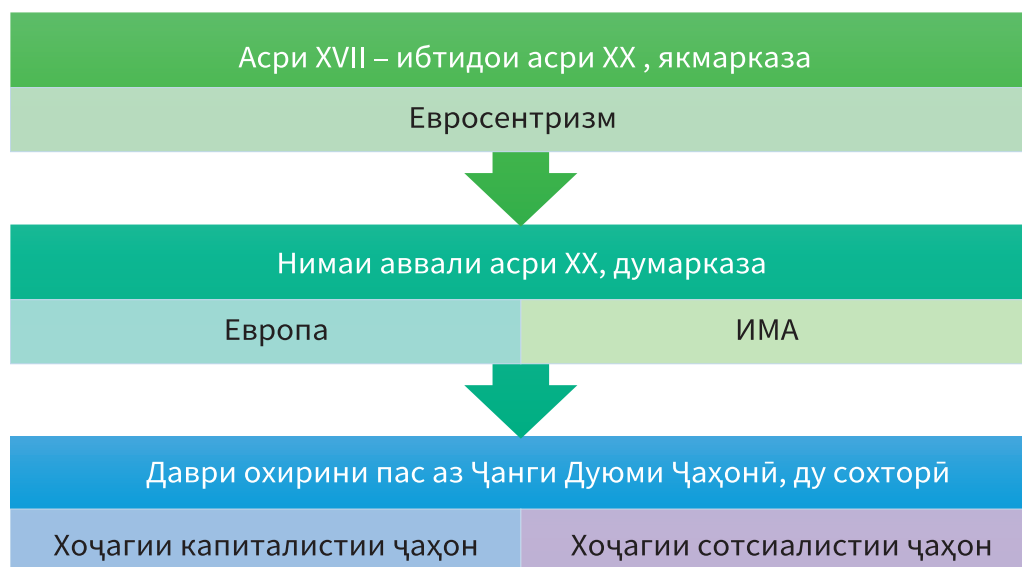

Дар бораи интегратсияи байналхалқӣ ва глобалишавӣ чӣ ҳоро медонед?

§ 14. Марказҳои иқтисодиёти ҷаҳон ва ҷараёнҳои интегратсияи байналхалқӣ

Ривожёбии хоҷагии ҷаҳон ба фаъолияти марказҳои муҳими иқтисодии он вобаста аст. Давлат ва минтақаҳое, ки ресурсҳои иқтисодӣ, илмӣ-технологӣ ва молиявӣ калон доранд, дар хоҷагии ҷаҳон мавқеи алоҳида дошта марказҳои иқтисодии асосии ҷаҳон ба ҳисоб мераванд.

Дар мобайни асрҳои XVII-XIX дар иқтисодиёти ҷаҳон Англия мавқеи алоҳида дошт. Давлати мазкур ба қудрати сиёсӣ ва иқтисодии худ, дар баробари ба якчанд ҳудудҳои мустамлика соҳиб будан аз асри XVII сар карда, ба сифати маркази асосии иқтисодӣ эътироф шудааст. Давлатҳои мутараққии ҳамондавра Нидерландҳо, Франция, Испания, Португалия дар қатори Англия барои пешсаф гардидани минтақаи Европа дар иқтисодиёти ҷаҳон ҳиссаи калон гузоштаанд (расми 25).

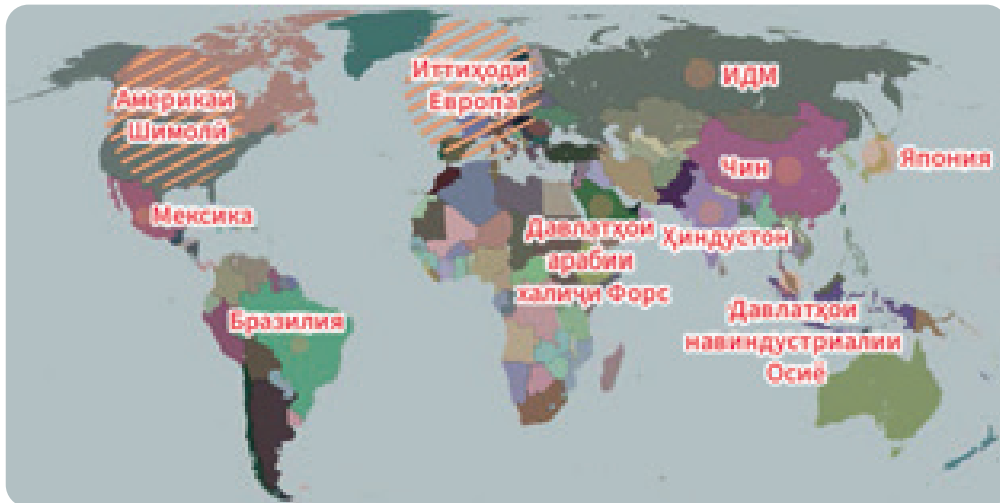

Расми 25. Ивзашавии таърихии марказҳои иқтисодии ҷаҳон

Ба аввали асри XX омада, Англия мавқеи худро оҳиста-оҳиста аз даст дод. Дигар давлат ҷойи Англияро ишғол кард. Соли 1810 дар савдои ҷаҳон 21,6 % ба ҳиссаи Англия рост омада бошад, аз байн як аср гузашта, ин нишондод ба 15,3 % паст фаромад. Дар ин давр ИМА яке аз марказҳои асосии иқтисодиёти ҷаҳон эътироф шуд. Давлати мазкур дар Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ аз тарафи ғолибон дар ҷангҳо иштирок карда, мавқеи худро боз ҳам мустаҳкамтар кард. Дар давраҳои баъдинаи Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ дар иқтисодиёти ҷаҳон ҳолати Думарказ (Европа ва ИМА) пайдо шуд.

Аз байн қариб 30 сол гузашта, яъне дар даври пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ дар иқтисодиёти ҷаҳон ду сохт – сохти капиталистӣ ва сохти сотсиалистии ҷаҳон ривож ёфт. Дар солҳои 1945-1990 дар давлатҳои сохти якҷум шаклҳои гуногуни хоҷагӣ, ки дар асоси муносибатҳои озодӣ иқтисодӣ ташаккул ёфтааст, ривож ёфта бошад, иқтисодиёти давлатҳои гурӯҳи дуюм асосан зери назорати давлат фаъолият бурданд. Рақобати ҳарбӣ-сиёсӣ ва иқтисодии ин ду сохт то оғози солҳои 1990 давом кард. Ба ҳамон давр омада, дар бисёр давлатҳое, ки аз сотсиализм даст кашиданд, ҷараёни гузариш ба иқтисодиёти бозор оғоз ёфт. Аз ҳамин сабаб дар хоҷагии ҷаҳон ба ҳолати дусохторӣ барҳам дода шуд.

Дар асри XXI дар натиҷаи афзудани салоҳияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва илмӣ-технологии якҷанд давлатҳо дар иқтисодии ҷаҳонӣ ҳолати полисентрик – бисёрмаркази ташаккул ёфт. Дар замони ҳозира дар қатори Иттиҳоди Европа, Америкаи Шимолӣ барин марказҳои бузурги анъанавӣ инчунин Чин, Япония, давлатҳои нав саноатишудаи Осиё, давлатҳои халиҷи Форс, Ҳиндустон, Бразилия, Мексика, давлатҳои ИДМ ҳам ба мақомҳои иқтисодӣ табдил ёфтанд ва дар иқтисодии ҷаҳон ба мавқеи алоҳида соҳиб будан ҷудо шуда меистанд (расми 26).

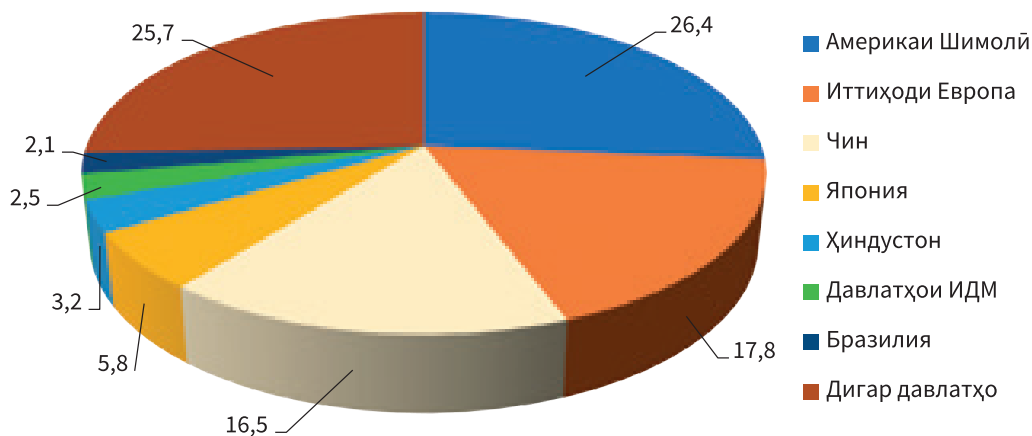

Расми 26. Марказҳои асосии иқтисодии ҷаҳон

Америкаи Шимолӣ дар замони имрӯза $\frac{1}{4}$ ҳиссаи маҷмӯи маҳсулоти миллии (МММ) ҷаҳониро дода, яке аз марказҳои муҳими иқтисодӣ ба шумор меравад (расми 27). Ба ҳама маълум аст, ки ИМА ва Канада, ки дар таркиби он мебошанд, ба гурӯҳи давлатҳои “Ҳафтгонаи калон” дохил мешаванд.

Иттиҳоди Европа дар замони ҳозира дар таркиби худ 27-то давлатро муттаҳид мекунад. 5 давлати таркиби он (Германия, Франция, Италия, Испания ва Нидерландҳо) ба қатори 20 давлати бузургтарини иқтисодӣ шомиланд.

Дар вақти ҳозира иқтисодии давлатҳоро бе робита бо Чин тасаввур кардан душвор аст. Дар замони ҳозира дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли бисёр маҳсулотҳо давлати пешсаф буда, қариб ба ҳамаи давлатҳо робитаҳои савдову тиҷорати васеъро ба роҳ мондааст.

Расми 27. Ҳиссаи марказҳои бузурги иқтисодӣ дар МММ (бо ҳисоби номиналӣ)-и умумиҷаҳонӣ, бо ҳисоби % (соли 2019)

Интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ – робитаҳои мустақками бозори давлатҳо, ҷараёни муттаҳидшавии иқтисодӣ, ки ба сиёсати ягонаи иқтисодӣ ва қонунгузорӣ асос ёфтааст.

Компанияи трансмиллӣ – робитаҳои мустақками бозори давлатҳо, ҷараёни муттаҳидшавии иқтисодӣ, ки ба сиёсати ягонаи иқтисодӣ ва қонунгузорӣ асос ёфтааст.

Ҷараёни глобалишавӣ, ки дар шадидан пурзӯр шудани робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи умумиҷаҳонӣ намоён мешавад, ба ривочёбии хоҷагии ҳамаи минтақаҳо ва давлатҳо таъсир расонида истодааст. Ҷараёни глобалишавӣ дар навбати худ, сабабгори ривочёбии *интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ* шуд.

Ассотсиатсияҳои интегратсионии дар намудҳои минтақавӣ (масалан, Иттиҳоди Европа), соҳа (масалан, Созмони давлатҳои содиркунандаи нефт – ОПЕК) ва монополияҳои байналхалқӣ мешавад. Ҳар як ассотсиатсияи интегратсионӣ барои ривочёбии хоҷагии ҷаҳонӣ аҳамияти ба худ хос дорад. Дар байни онҳо *компанияҳои трансмиллӣ (КТМ)*, ки намуди асосии монополияи байналхалқӣ ба ҳисоб меравад, бо баланд будани имконияти иқтисодии худ фарқ мекунад.

Дар замони ҳозира дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ КТМ-ҳои зиёд дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт фаъолият мебаранд. Зиёда аз 60 %-и онҳо дар саноат, $\frac{1}{3}$ ҳисса дар хизматрасонӣ ва 2-3 % дар хоҷагии қишлоқ фаъолият мебаранд. Дар саноат компанияҳои тахассусонидаи соҳаҳои автомобилсозӣ, азнавкоркарди нефт, электроника ва электротехника дар байни КТМ аксариятро ташкил медиҳанд. Дар байни соҳаҳои хизматрасонӣ ҳиссаи компанияҳои савдо, телекоммуникатсия, соҳаи коммуналӣ баланд аст.

Нишондодҳои даромади солоне, қимати бозори компания мавқеи КТМ-ро дар рейтингҳои ҷаҳонӣ муайян мекунад. Мувофиқи он, компанияи бисёрсоҳавии Walmart-и ИМА, Royal Dutch Shell-и Нидерландҳо-Британияи Кабир, China Petroleum & Chemical Corp. (Sinopec Group) ва China National Petroleum (PetroChina)-и Чин КТМ-и бузургтарини ҷаҳон ба ҳисоб мераванд (*ҷадвали 15*). Аз 500-то КТМ-и бонуфузи ҷаҳон қисми асосии онҳо дар ҳудуди ИМА, Чин ва Япония аз рӯйхат гузаштаанд.

Маълум мешавад, ки иқтисодиёти ҷаҳонӣ таърихи ривочёбии чандинасра дорад ва дар ҳар як давра марказҳои иқтисодии нави он пайдо шудаанд. Дар солҳои охир ҷараёни глобалишавӣ, ки бо шиддат ривоч меёбад, сабаби пайдо шудани Ассотсиатсияҳои гуногуни интегратсионӣ дар миқёси хоҷагии ҷаҳон шуд.

Ҷадвали 15. Даҳгонаи аввали кооператсияҳои трансмиллӣ (с.2020)

№	Номи компания	Давлате, ки идораи асосиаш ҷойгир шудааст	Даромади солоне, млрд доллари ИМА
1	Walmart	ИМА	523,9
2	Sinopec Group	Чин	407
3	State Grid	Чин	383,9
4	China National Petroleum	Чин	379,1
5	Royal Dutch Shell	Нидерландҳо-Британияи Кабир	352,1
6	Saudi Aramco	Арабистони Саудӣ	329,7
7	Volkswagen	Германия	282,7
8	BP plc	Британияи Кабир	282,6
9	Amazon	ИМА	280,5
10	Toyota Motor	Япония	275,3

Савол ва супоришҳо

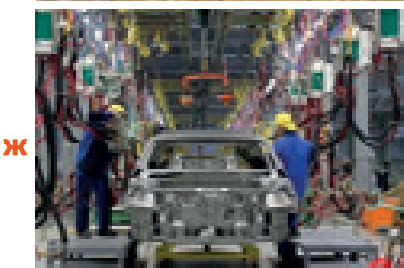
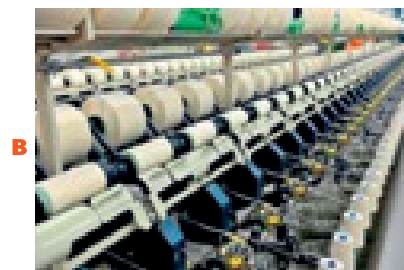
- 1 Ба фикри шумо дар асри XVII то асри XX ягона марказ будани Европа дар хоҷагии ҷаҳон ба кадом омилҳо вобастааст?
- 2 Дар нимаи дуюми асри XX хоҷагии ҷаҳон ба кадом ду сохт ҷудо шуда ривож ёфт? Ба солҳои 1990 омада, чаро аксарияти давлатҳои сотсиалистӣ ҷараёни гузариш ба иқтисодиёти бозорро аз сар гузарониданд? Сабаби онро шарҳ диҳед.
- 3 Дар асоси фикру мулоҳизаҳои худ ҷадвали зеринро пур кунед:

Давлатҳо	Омили асосии ташаккул ёфтани он ҳамчун маркази калони иқтисодӣ
Чин	
Япония	
Бразилия	

- 4 Ҷиҳатҳои ба худ хоси иқтисодиёти ҷаҳони муосир дар чист? Ба фикри шумо, дар оянда боз кадом минтақа ва давлатҳо ба сифати марказҳои ҷаҳонӣ эътироф мешаванд? Фикри худро асоснок кунед.
- 5 Компанияҳои трансмиллӣ гуфта, чӣ гуна компанияҳо фаҳмида мешавад? Аз мнбаъҳои иловагӣ истифода бурда муайян кунед, ки дар Ўзбекистон кадом КТМ-и хориҷӣ фаъолият мебаранд.

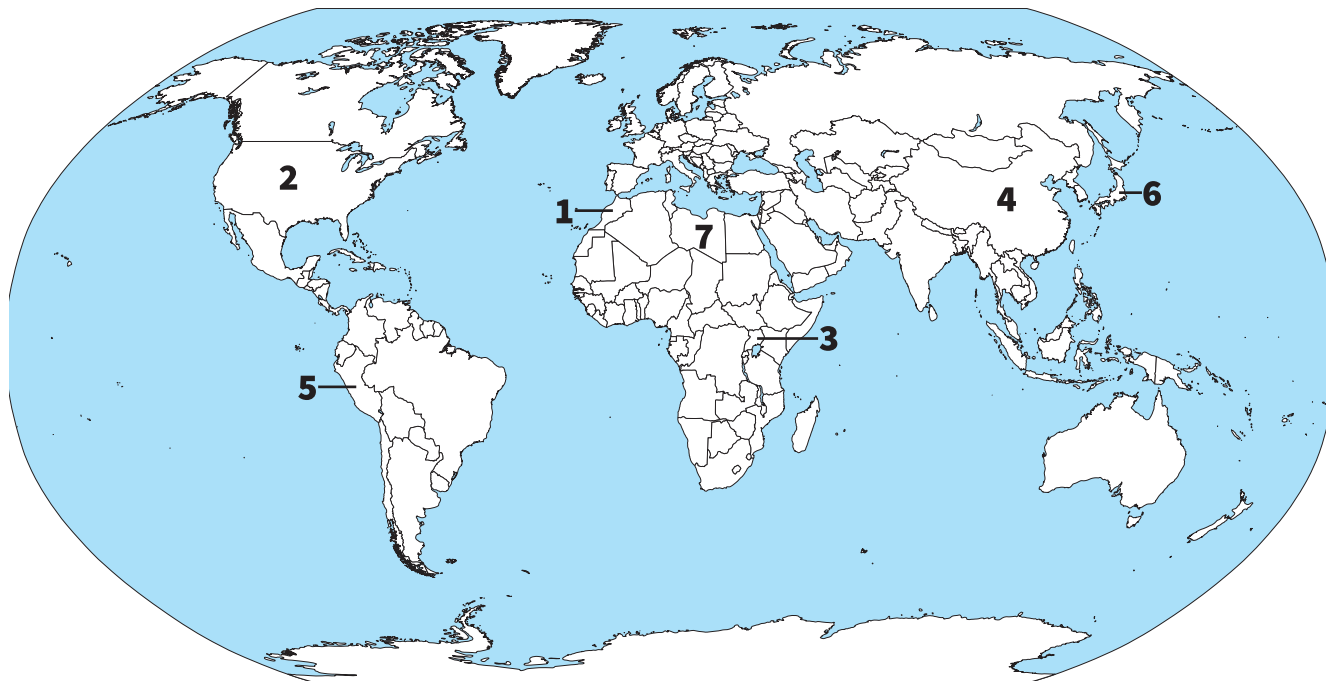
§ 15. Машғулияти амалӣ. Омӯзиши Хоҷагии ҷаҳон ва таркиби он

1. Муайян кунед, ки намунаҳои фаъолияти иқтисодии дар расмҳои зерин овардашуда ба кадом сектори иқтисодиёт тааллуқ доранд.

2. Хусусиятҳои хоси давлатҳои дар харита нишондодашударо муайян кунед.

- а** Маъдани мис ва мисро ба миқдори калон экспорт мекунад;
- б** Ба бозори ҷаҳон асосан фосфорит, меваҳои ситрусӣ мебарорад;
- в** Яке аз экспортёрҳои асосии ашёи хоми сӯзишворӣ ба ҳисоб меравад;
- г** Идораи асосии компанияи трансмиллии Sinoprec Group ҷойгир шудааст;
- ғ** Аз ҷиҳати экспорти автомобил пешсаф аст;
- д** Ба миқдори калон ба бозори ҷаҳонӣ кофе мебарорад;
- е** Аз ҷиҳати экспорти транспорт, хизматҳои ахборот-телекоммуникатсионӣ алоҳида фарқ мекунад.

3. Интеграцияшавии пурзӯри байниҳамдигарии давлатҳо ҳама вақт самараи мусбӣ медиҳад? Вай чӣ гуна ҷиҳатҳои манфӣ доштани мумкин? Дар асоси фикрҳои худ қадвали зеринро пур кунед.

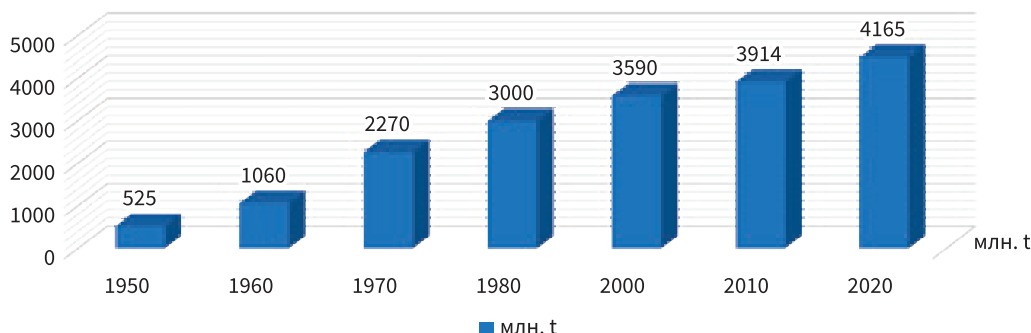
Интеграцияи иқтисодии байналхалқӣ	
Афзалиятҳо	Хавфу хатар

4. Ба фикри шумо аз ҳисоби кадом омилҳо мамлакатҳои гуногун марказҳои асосии иқтисодиёти ҷаҳонӣ шудаанд? Дар ин ҷараён омили ресурсҳои табиӣ ҳама вақт нақши муҳим мебозад? Ҷавобатонро асоснок кунед.

§ 16. Географияи энергетикаи ҷаҳон

Саноат соҳаи асосии иқтисодиёти ҷаҳон, минтақа ва давлатҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Дар байни соҳаҳои он, соҳаи сӯзишворӣ-энергетикӣ мавқеи алоҳида дорад. Электроэнергетика соҳаи асосии саноат ба ҳисоб рафта, ба ривочи дигар соҳаҳо асос мешавад. Аз ҳамин сабаб соҳаи мазкур дар солҳои охир бо суръати баланд ривоч ёфта истодааст. Саноатҳои нефт, ангишт, газ ва электроэнергетика соҳаҳои асосии маҷмӯи сӯзишворӣ-энергетикӣ мебошанд.

Саноати нефт. Дар мобайни 70 соли охир ҳаҷми умумии истихроҷи нефт 8,5 баробар зиёд шудааст (расми 28). Аз сабабе, ки талабот ба нефт зиёд аст, ҳавзаҳои нефти тунукобаи баҳрӣ (масалан, баҳри Шимолӣ, халиҷҳои Мексика, Гвинея, Калифорния) ҳам ба кор андохта шуда истодаанд. Дар Норвегия ва Британияи Кабир 100 %-и нефти айнан дар ҳамин ҳудуд истихроҷшударо, дар ИМА бошад 50 %-ро медиҳад.

Расми 28. Динамикаи ҳаҷми умумии истихроҷи нефт дар ҷаҳон (солҳои 1950-2020, млн тонна)

Соли 2020 дар миқёси ҷаҳон 4,2 миллиард тонна нефт истихроҷ шуда, қисми калони он ба ҳиссаи давлатҳои аъзои созмони ОПЕК рост меояд (расми 29).

Давлатҳои ҳудуди ОПЕК (Ангола, Аморати Муттаҳидаи Араб, Гвинеяи Экваториалӣ, Эрон, Габон, Алҷазоир, Ироқ, Конго, Кувайт, Ливия, Нигерия, Арабистони Саудӣ, Венесуэла) $\frac{2}{3}$ қисми захираҳои нефти ҷаҳон ҷамъ шуда, онҳо $\frac{1}{3}$ ҳиссаи истихроҷи солонаи нефтро таъмин карда истодаанд.

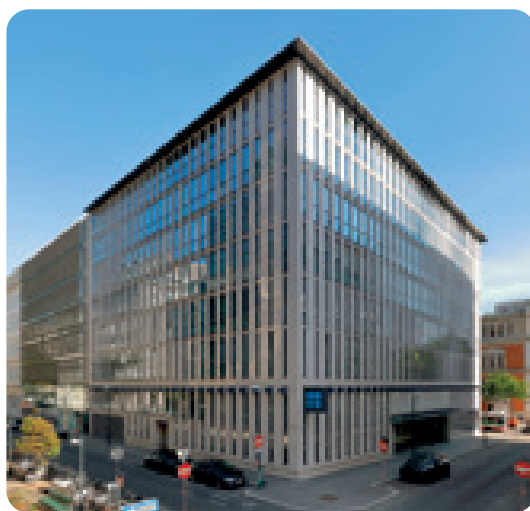
Баланси сӯзишворӣ-энергетикӣ, саноати ангишт, саноати газ, саноати нефт, электроэнергетика, электроэнергетикаи гармӣ, гидроэлектроэнергетика, электроэнергетикаи атомӣ, манбаъҳои энергияи ноанъанавӣ

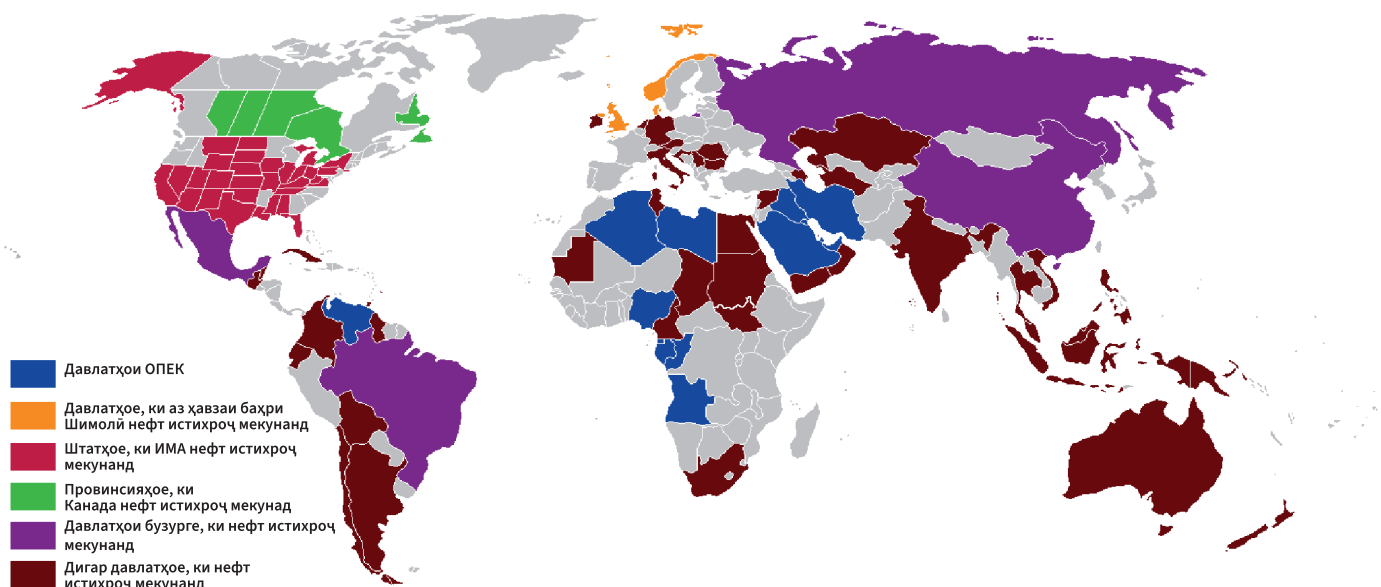
Дар салоҳияти иқтисодии мамлакат ва барқарор будани он саноати сӯзишворӣ ва нерӯи барқ чӣ аҳамият касб мекунад?

ОПЕК – Созмони давлатҳои содиркунандаи нефт. Қароргоҳи созмон дар пойтахти Австрия шаҳри Вена воқеъ аст (расми 30). Мувофиқи ҳолати 1.01.2022, 13 давлати Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ ба ин созмон аъзо мебошанд (расми 29).

Расми 29. Қароргоҳи ОПЕК кӯҳна (дар чап) ва нав (дар рост)

Расми 30. Саноати нафти ҷаҳонӣ

Дар замони ҳозира минтақаҳои Осиёи ҷанубу ғарбӣ, Америкаи Шимолӣ ва Европа (якҷоя бо давлатҳои ИДМ) қариб $\frac{2}{3}$ қисми “тиллои сиёҳ”-и истихроҷи нафти ҷаҳониро медиҳанд. Мувофиқи сарҳисоби соли 2020, дар байни давлатҳо аз ҷиҳати истихроҷи нафт ИМА (712,7 млн т), Россия (524,4 млн т), Арабистони Саудӣ (519,6 млн т), Канада (252,2 млн т) ва Ироқ (202,0 млн т) пешсаф буданд. Ба ҳиссаи давлатҳои мазкур 53 %-и тамоми нафти истихроҷшуда рост меояд. Арабистони Саудӣ, Россия, АМА, Кувайт ва Ироқ барин давлатҳо экспортёрҳои бузурги нафт ба ҳисоб раванд, ИМА, Чин, Япония, мамлакатҳои Европаву Ғарбӣ гурӯҳи давлатҳои асосии воридкунандаи нафтро ташкил медиҳанд (расми 30).

Заводҳои бузурги азнавкоркарди нафти ҷаҳон дар асоси конҳои бузурги нафт ё дар ҳудудҳои ба истеъмолгарон наздик ҷойгиранд. Дар байни минтақаҳои ҷаҳон Европа, Америкаи Шимолӣ, Осиё, дар байни давлатҳо бошад ИМА, Чин, Россия аз ҷиҳати азнавкоркарди нафт пешсаф мебошанд.

Саноати газ. Газии табиӣ ҳамчун сӯзишворӣ манбаи энергияи нисбат ба дигар намудҳои сӯзишворӣ аз ҷиҳати экологӣ нисбатан безарар аст. Дар баробари ҳамин, ӯ бо арзон будан таннари истихроҷ, дараҷаи гармидиҳии баланд алоҳида фарқ мекунад. Аз рӯи маълумотҳо, захираи геологии умумиҷаҳонии газ 188,8 триллион м³-ро ташкил медиҳад. Дар вақтҳои охир ҳаҷми истихроҷ сол то сол меафзояд. Агар соли 1950 он 200 миллиард м³, соли 2000 бошад, 2420 миллиард м³-ро ташкил дода бошад, ба соли 2020 омада ба 3854 миллиард расид. Аз ҷиҳати истихроҷи газ минтақаҳои Осиё, Америкаи Шимолӣ, Европа пешсаф бошанд, дар байни давлатҳо ИМА (914,6 миллиард м³), Россия (638,5 миллиард м³), Эрон (250,8 миллиард м³), Чин (194,0 миллиард м³), Қатар (171,3 миллиард м³) пешсаф мебошанд.

Наздик дар 30 давлати ҷаҳон газии ғудохташуда истеҳсол мешавад. Қатар, Австралия, Малайзия барин давлатҳо дар байни онҳо пешсаф мебошанд. Япония, Чин, Республикаи Корея истеъмолкунандагони асосии газии ғудохташуда мебошанд (расми 31).

Расми 31. Резервуарҳое, ки газии табиӣ моеъро нигоҳ медоранд

Газии ғудохташуда — газии табиӣ, ки барои мусоид шудан дар кашонидан ва нигоҳдорӣ ба таври сунъӣ дар ҳарорати -160°C хунук карда шудааст. Газии табиӣ дар ҷараёни ба ҳолати моеъ табдил додан ба ҳисоби миёна 600 маротиба фишурда мешавад. Ин имконият медиҳад, ки бо ёрии танкерҳои махсуси газкашон онро байни қитъаҳо кашонанд (расми 31).

Саноати ангишт. Ангишти сиёҳтоб ва ангиштсанг асосан дар электростансияҳо ба сифати сӯзишворӣ, дар саноатҳои металлургияи сиёҳ ва кимийё истифода бурда мешавад. Ҷиҳати бозётибор он аст, ки ангишти истихроҷшуда асосан дар ҳуди ҳамон давлат истеъмол мешавад, ба экспорт миқдори ками он бароварда мешавад.

Дар истеҳсолот дар миқёси васеъ истифода бурдани нефт ва газ ба кам шудани талаб нисбати ангишт оварда расонд. Захираҳои муайяншудаи ангишт 1074,0 миллиард тоннаро ташкил дода, дар миқёси ҷаҳонӣ миқдори истихроҷи солона ба 7,7 миллиард тонна баробар аст (с. 2020). 50 %-и ангишти истихроҷшуда ба ҳиссаи Чин (3,9 миллиард т) рост меояд. Ҳиндустон (756,5 млн т), Индонезия (562,5 млн т), ИМА (484,7 млн т), Австралия (476,7 млн т) барин давлатҳо низ пешқадамони ин соҳа мебошанд. Дар байни минтақаҳои ҷаҳон ҳаҷми истихроҷи ангишт дар Осиё, Америкаи Шимолӣ ва Австралия баланд аст.

Саноати электроэнергетика. Соли 2020 дар ҷаҳон тақрибан 27 трлн kW·h энергияи электрикӣ истеҳсол шудааст. Чин (7,8 трлн kW·h), ИМА (4,3 трлн kW·h), Ҳиндустон (1,6 трлн kW·h), Россия (1,1 трлн kW·h), Япония (1,0 трлн kW·h) барин давлатҳо аз ҳама зиёд энергияи электрикӣ истеҳсол мекунад. Дар истеҳсоли энергияи электрикӣ ҳиссаи самтҳои анъанавии истеҳсолот (стансияҳои электрикии гармӣ, гидро ва атом) қариб 99 %-ро ташкил медиҳад. Ҳиссаи манбаъҳои энергияи муқобил (энергияе, ки аз Оғтоб, шамол, мадду ҷазр, гейзер гирифта мешавад) хеле паст аст.

Энергияи электрикии гармӣ соҳаи асосии саноати энергетика ба ҳисоб рафта, дар асоси ангишт, газ, нефт ва боқимондаҳои он буғи гарм ва энергияи электрикӣ истеҳсол мекунад. Дар Нидерландҳо (97 %) РАЧ (91 %), Полша (87 %), Руминия (83 %), Мексика (82 %) барин давлатҳо қисми асосии энергияи электрикии истеҳсолшаванда ба ҳиссаи СЭГ рост меояд. Туокетуо, Тайчун (Чин), Сургут ГРЭС-2 (Россия) калонтарин СЭГ-и ҷаҳон ба ҳисоб мераванд (расми 32).

СЭГ-и Туокетуо
(Чин)

ГЭС-и “Се дара”
(Чин)

СЭА-и Касивадзаки-
Карива (Япония)

Расми 32. Стансияҳои электрикии калонтарини ҷаҳон

Гидроэлектроэнергетика энергияи ҷараёни обро бо ёрии турбинаҳо ба энергияи электрикӣ табдил медиҳад. ГЭС-ҳо асосан дар дарёҳои кӯҳии сероб, ҷойҳои тангшудаи водихо сохта мешаванд. Дар Норвегия (99 %), Бразилия (92 %), Албания (90 %), Колумбия (70 %) барин давлатҳо қисми асосии энергияи электрикӣ аз ГЭС-ҳо истеҳсол мешавад.

Электроэнергетикаи атомӣ дар даври инқилоби илмӣ-техникии энергетикаи электрикӣ рушд ёфта, соҳаест, ки ҷараёнҳои мураккаби технологиро дар худ муҷассам кардааст. Дар замони имрӯза дар зиёда аз 30 давлати ҷаҳон аз СЭА фаъолият мебаранд. СЭА-и калонтарин дар ҳудудҳои давлатҳои Япония, ИМА, Франция, Германия, Россия ҷойгиранд. Давлатҳои Франция (72 %), Белгия (61 %), Республикаи Корея (54 %) энергияи электрикиро аз ҳисоби СЭА мегиранд. Дар ин давлатҳо саҳми СЭА хеле баланд аст.

Дар солҳои охир талабот ба манбаъҳои муқобили энергия, ки аз ҷиҳати экологӣ беҳавф мебошанд (энергияи оғтоб, шамол, мадду ҷазр, геотермал) зиёд шуда истодааст. Стансияҳои электрикие, ки дар асоси онҳо кор мекунад, ба муҳити атроф қариб, ки таъсири манфӣ намерасонанд. Истифода бурдан аз энергияи геотермалӣ дар давлатҳои ИМА, Россия, Филиппин, Италия, Исландия ба роҳ монда шудааст. Дар Франция, Канада, Россия, Чин аз мадду ҷазрӣ бахрӣ, дар як қатор давлатҳои Европа (масалан, Нидерландҳо, Германия) ва ИМА аз шамол, дар ИМА ва Франция бошад барои гирифтани энергияи электрикӣ аз Оғтоб фаъол ривож меёбад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Саноати электроэнергетика аз чӣ сабаб ба ривоҷи дигар соҳаҳо пойдевор мешавад? Ин ҳолатро бо ёрии мисолҳо фаҳмонед.
- 2 Аз байни зеринҳо давлатҳоеро муайян кунед, ки ба ОПЕК аъзо нестанд:
а Чин; **б** Нигерия; **в** Индонезия; **г** Кувайт; **ф** АМА; **д** Баҳрайн;
е Габон; **ё** Россия; **ж** Уммон; **з** Эрон; **и** Мали; **й** Ироқ.
- 3 Ба фикри шумо, кадом омилҳо боиси дар як вақт ҳам аз ҷиҳати истихроҷ ва ҳам аз ҷиҳати воридоти нефт дар ҷои аввал будани ИМА мебошанд?
- 4 Дар асоси маълумотҳои додашуда ҳиссаи давлатҳои истихроҷкунандаро дар миқдори умумии истихроҷи гази ҷаҳонӣ муайян кунед.

Р/т	Давлатҳо	Миқдори истихроҷи газ, млрд м ³ (соли 2020)	Ҳиссаи истихроҷи миқдори гази истихроҷшавандаи умумиҷаҳонӣ, %
1.	ИМА	914,6	?
2.	Россия	638,5	?
3.	Эрон	250,8	?
4.	Чин	194,0	?
5.	Қатар	171,3	?
6.	Дигар давлатҳо	1684,8	?
Дар миқёси ҷаҳон		3854	100

- 5 Кам шудани захираҳои сӯзишворӣ дар миқёси ҷаҳон ва таъсири манфии саноати энергетика ба муҳити атроф дар оянда дар баланси сӯзишворӣ-энергетикӣ чӣ гуна бўҳронро ба вучуд оварданад мумкин аст? Ба фикри шумо, роҳи ҳалли бехтарини ин муаммо чист?
- 6 Аз харитаи энергияи электрикӣ атлас истифода бурда, СЕА-и калонтарини ҷаҳонро ба харитаи бехат дохил кунед ва дар кадом давлатҳо зиёд барпо шудани онҳоро таҳлил кунед.

§ 17. Машғулияти амалӣ.

Омӯзиши географияи саноати ҷаҳон ва тағйирёбии он

- 1 Ба ҷадвали зерин, ки доири саноати металлургияи ҷаҳонӣ аст шинос шавед ва ба саволҳо ҷавоб диҳед.

10 давлати пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати гудозиши пӯлод (солҳои 2000-2018)

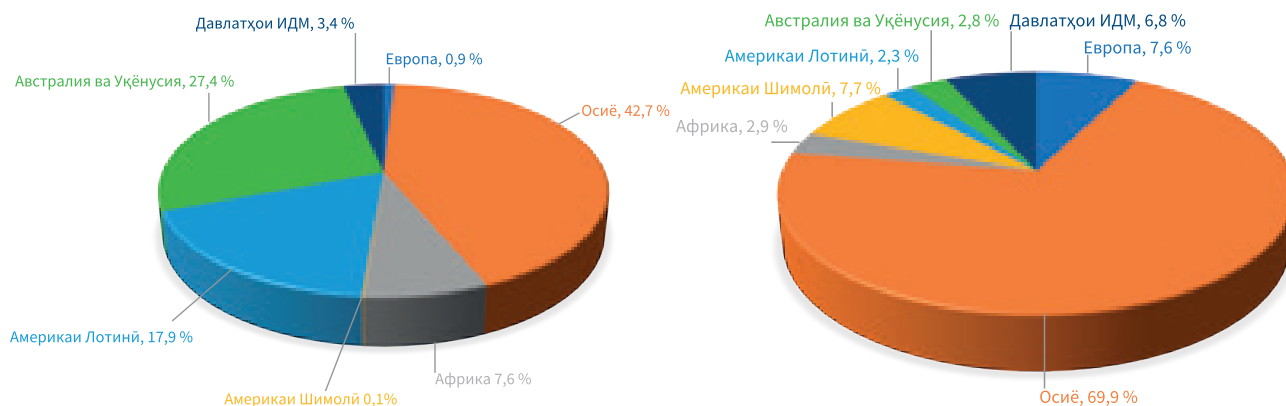
№	С. 2000		№	С. 2010		№	С. 2018	
	Давлатҳо	млн т		Давлатҳо	млн т		Давлатҳо	млн т
1	Чин	128	1	Чин	639	1	Чин	928
2	Япония	106	2	Япония	110	2	Япония	109
3	ИМА	102	3	ИМА	80	3	ИМА	104
4	Россия	59	4	Россия	69	4	Россия	87
5	Германия	46	5	Германия	67	5	Германия	74
6	Респ. Корея	43	6	Респ. Корея	59	6	Респ. Корея	72
7	Украина	32	7	Германия	44	7	Германия	42
8	Бразилия	28	8	Украина	33	8	Туркия	37
9	Ҳиндустон	27	9	Бразилия	33	9	Бразилия	35
10	Италия	26	10	Туркия	29	10	Украина	26
Ҷаҳон		850	Ҷаҳон		1433	Ҷаҳон		1817

- Дар кадом давлатҳо дар байни солҳои 2000-2018 ҳаҷми гудозиши пӯлод ба дараҷаи аз ҳама баланд афзудааст?
- Дар рейтинги 10 давлати пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати гудозиши пӯлод дар байни солҳои 2000-2018 мавқеи кадом давлатҳо боло рафт, мавқеи кадомҳо фаромад? Ба фикри шумо, ба ин кадом омилҳо сабаб шудаанд?
- Дар солҳои 2000-2018 ҳиссаи Чин, Ҳиндустон ва Япония дар гудозиши пӯлоди миқёси ҷаҳонӣ (бо ҳисоби %) чӣ гуна тағйир ёфт?

2 Ба ҷадвал ва диаграммаҳои зерин шинос шуда, ба саволҳои доири географияи саноати металлургияи рангаи ҷаҳонӣ ҷавоб диҳед.

Давлатҳои пешсаф аз ҷиҳати гудозиши маъдани боксит (ашёи хомӣ асосии алюминий) ва алюминий (с. 2019)

№	Давлатҳо	Маъдани боксити истихроҷшуда, млн т	№	Давлатҳо	Алюминийи гудохташуда, млн т
1	Чин	86,5	1	Чин	36
2	Австралия	81,7	2	Россия	3,7
3	Бразилия	30,7	3	Ҳиндустон	3,6
4	Гвинея	19,7	4	Канада	2,9
5	Ҳиндустон	14,9	5	АМА	2,7
6	Ямайка	9,7	6	Австралия	1,6
7	Россия	6,6	7	Баҳрайн	1,4
8	Қазоқистон	4,2	8	Норвегия	1,3
9	Гайана	1,6	9	ИМА	1,1
10	Суринам	1,5	10	Исландия	0,85

Ҳиссаи минтақаҳо аз ҷиҳати истихроҷи боксит (дар ҷан) ва гудозиши алюминий (дар рост) дар миқёси ҷаҳон (с. 2019)

— Кадом давлатҳо маъдани бокситро истихроҷ карда, аз ҷиҳати гудозиши алюминий дар ҷойҳои аввал намеистанд? Кадом давлатҳо баръакс, аз ҷиҳати истихроҷи боксит пешсаф нестанд, вале аз ҷиҳати гудозиши алюминий ба қатори давлатҳои пешқадам дохил мешаванд? Ба фикри шумо сабабҳои ин гуна тафовутҳо дар чист?

— Аз ҷиҳати истихроҷи маъдани боксит ҳиссаи минтақаҳои Осиё, Америкаи Лотинӣ, Австралия ва Уқёнусия ва Африка аз ҳисоби кадом давлатҳо баланд аст?

— Аз ҷиҳати гудозиши алюминий ҳиссаи Осиё, Америкаи Шимолий, Европа ва давлатҳои ИДМ аз ҳисоби кадом мамлакатҳо баланд аст?

3 Бо ҷадвалҳои зерин шинос шуда, ба саволҳои доири автомобилсозии ҷаҳонӣ ҷавоб диҳед.

Даҳ давлати пешқадами ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли автомобил (Солҳои 2000-2018)

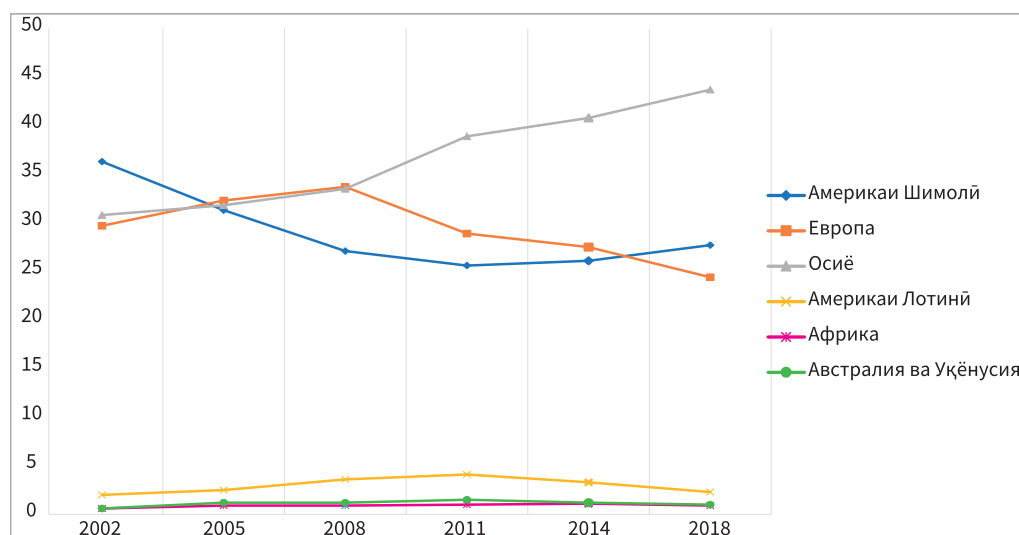
№	С. 2000		№	С. 2010		№	С. 2018	
	Давлатҳо	млн адад		Давлатҳо	млн адад		Давлатҳо	млн адад
1	ИМА	12,8	1	Чин	18,3	1	Чин	27,8
2	Япония	10,1	2	Япония	9,6	2	ИМА	11,3
3	Германия	5,5	3	ИМА	7,8	3	Япония	9,7
4	Франсия	3,3	4	Германия	5,9	4	Ҳиндустон	5,1
5	Респ. Корея	3,1	5	Респ. Корея	4,3	5	Германия	5,1
6	Испания	3,0	6	Бразилия	3,6	6	Мексика	4,1
7	Канада	2,9	7	Ҳиндустон	3,5	7	Респ. Корея	4,0
8	Чин	2,1	8	Испания	2,4	8	Бразилия	2,9
9	Мексика	1,9	9	Мексика	2,3	9	Испания	2,8
10	Британияи Кабир	1,8	10	Франсия	2,2	10	Франсия	2,3
Ҷаҳон		58,4	Ҷаҳон		77,9	Ҷаҳон		96,9

— Дар байни солҳои 2000-2018 ҳаҷми истеҳсоли автомобил дар миқёси ҷаҳон чӣ гуна тағйир ёфт? Дар ин тағйиротҳо таъсири кадом давлатҳо пурзӯр шуд?

— Дар мобайни даври мазкур дар рейтинги давлатҳои аз Ҳама зиёд истеҳсолкунандаи автомобил мавқеи кадом давлатҳо ба дараҷаи назаррас боло баромад, мавқеи кадом давлатҳо баръакс, паст фаромад?

— Дар мобайни вақти мазкур саноати автомобилсозӣ дар давлатҳои мутараққӣ зудтар рушд кардааст ё дар давлатҳои рӯ ба инкишоф? Ба ин ҷараён кадом омилҳо таъсир расонидаанд?

4 Бо ёрии графики зерин ба саволҳои доири географияи истеҳсоли маҳсулотҳои саноатии ба технологияи баланд асосёфта ҷавоб диҳед.

Ҳиссаи минтақаҳои ҷаҳон дар истеҳсоли маҳсулотҳои саноатие, ки ба технологияҳои баланд асос ёфтаанд (бо %, солҳои 2002-2018)

— Дар истеҳсоли маҳсулотҳои саноатие, ки ба технологияҳои баланд асос ёфтаанд, мувофиқи ҳолати соли 2018, ҳиссаи кадом минтақаҳо баланд ва ҳиссаи кадом минтақаҳо паст аст?

— Дар байни солҳои 2002-2018 дар истеҳсоли маҳсулотҳои саноатие, ки ба технологияҳои баланд асос ёфтаанд, ҳиссаи кадом минтақа ба дараҷаи назаррас баланд шуд, баръакс, ҳиссаи кадом минтақа паст шуд?

§ 18. Географияи хоҷагии қишлоқи Ҷаҳон

Хоҷагии қишлоқ яке аз соҳаҳои асосии муҳими иқтисодӣ буда, аҳолиро бо озуқаворӣ ва саноати сабук ва ҳӯроквориро бо ашёи хом таъмин мекунад. Дар баробари ин, ин соҳа дар миқёси ҷаҳон банд будани ресурсҳои калони меҳнати (тақрибан 1,4 миллиард нафар) таъмин менамояд. Ин соҳа дар саҳми ММД-и давлатҳои мутараққӣ ҳиссаи кам дошта бошад ҳам, саҳми он дар иқтисодиёти мамлакатҳои рӯ ба инкишоф як андоза баланд аст (масалан, дар Сомали 65 %). Аз рӯи хусусияти маҳсулотҳои истеҳсолшуда, соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ба ду гурӯҳ: кишоварзӣ (зироатпарварӣ) ва чорводорӣ тақсим мешавад.

Кишоварзӣ – соҳаи парвариши киштҳо барои хоҷагии қишлоқ ба ҳисоб рафта, ба ривоҷи он омилҳои зерин таъсир мерасонанд:

- 🌐 ҳолати заминҳои ҷуфтшуда, ҳосилхез;
- 🌐 шароити иқлим;
- 🌐 хусусияти биологии киштҳои хоҷагии қишлоқ.

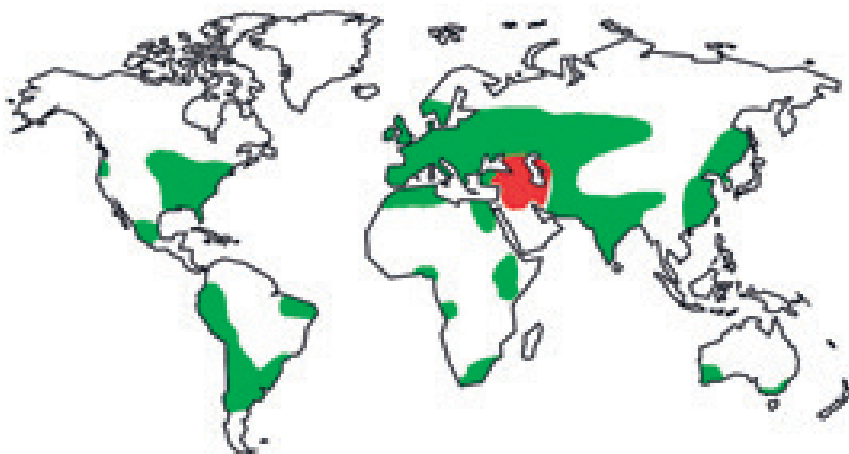
Ғаллапарварӣ соҳаи бузургтарини кишоварзӣ мебошад. Ғалладонагиҳо озуқаи асосии аҳоли ба ҳисоб рафта, дар таркиби он саҳми парвариши гандум, шолӣ ва ҷуворимакка калон аст. 90 %-и маҷмӯи ҳосили ҷаҳонӣ, 83 % майдони умумии ғалладонагиҳо ба ин навъҳои кишт рост меоянд. Ба ғайр аз ин, ҷав, сули, ҷавдор, сорго барин ғалладонагиҳо низ мавҷуданд.

Гандум аз байни ғалладонагиҳо аз ҳама зиёд кишт мешавад (31 %-и майдони умумии заминҳои кишти ғалладона). Мувофиқи сарҳисоби соли 2018, дар ҷаҳон 735 млн тонна гандум парвариш ёфта, дар ин бобат Чин (131 млн т), Ҳиндустон (100 млн.т), Россия (72 млн т), ИМА (51 млн т), Франция (36 млн т) пешсаф мебошанд. Ба ҳиссаи 3 давлати пешсаф 41 %-и ҳосили гандуми ҷаҳонӣ рост меояд. Минтақаҳои асосии кишти гандуми ҷаҳонӣ арзҳои миёнаи нимкураҳои шимолӣ (ИМА, Канада, Россия, Украина, Қазоқистон, Чин) ва ҷанубӣ (Австралия, Аргентина, Бразилия) мебошанд (расми 33). Дар замони имрӯза Россия, ИМА, Канада барин давлатҳо ба миқдори калон гандум экспорт меkunанд, давлатҳои Миср, Индонезия, Туркия бошанд харидорони асосии гандум мебошанд.

Дар ратсиони озуқавории аҳолии аксарияти давлатҳои ҷаҳон **шолӣ** аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Рушди шоликорӣ, ки бештар ба меҳнати дастӣ асос ёфтааст, на танҳо ба ресурсҳои агроиқлимӣ, инчунин бо қувваи кории ниҳоят бисёр ҳам вобаста аст (расми 34). Дар Осиёи Шарқӣ, ҷанубу шарқӣ ва Ҷанубӣ ин омилҳо чамъ шуда, ин қойҳо минтақаҳои асосии шоликории ҷаҳон ба ҳисоб мераванд. Давлатҳои Чин,

 Хоҷагии қишлоқ, ғалладонагиҳо, растаниҳои рағғани, растаниҳои техникӣ, чорводорӣ, говпарварӣ, хукпарварӣ, гӯсфандпарварӣ, паррандапарварӣ, моҳидорӣ.

 Кадом соҳаҳои хоҷагии қишлоқро медонед? Аҳамияти соҳаи мазкурро дар ривоҷи дигар соҳаҳо ва ҳаёти одамонро бо ёрии мисолҳо фаҳмонед.

Расми 33. Ареалҳои асосии парвариш (бо ранги кабуд) ва маданиянунии (бо ранги зард) гандум

Ҳиндустон, Индонезия, Бангладеш, Вьетнам аз ҷиҳати маҷмӯи ҳосили шолӣ дар ҷаҳон пешсафанд. Дар ин ҳудудҳо бо ёрии обёрии сунъӣ соли 2-3 маротиба ҳосил мегиранд.

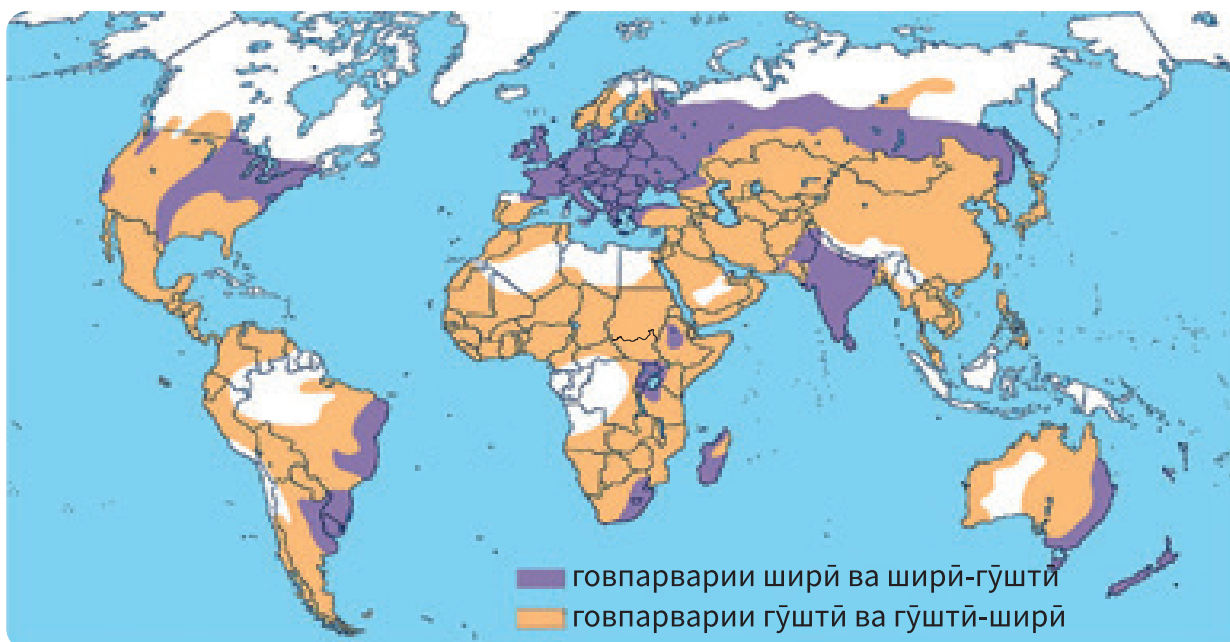

Расми 34. Плантатсияҳои шолӣ

Ќуворимакка асосан барои дон ва пояш, ки ба сифати озӯкаи чорво истифода мешавад, кишт карда мешавад. ИМА, Чин, Бразилия, Аргентина, Украина давлатҳои калонтарини парваришкунандаи ҷуворимакка ба ҳисоб мераванд.

Барои истеъмоли аҳоли дар қатори ғалладонагӣҳо растаниҳои рағғанӣ, решаевагӣ, қандӣ, техникӣ, қувватдиҳанда ҳам парвариш карда мешаванд. Қисми асосии рағғани истеъмолии аҳоли аз **соя** (ИМА, Бразилия, Аргентина), **оғтобпараст** (Украина, Россия, Аргентина), **чормағзи заминӣ** (Чин, Ҳиндустон, Нигерия), **зайтун** (Италия, Испания, Греция барин давлатҳои соҳили баҳри Миёназамин) гирифта мешаванд. Аз решаевагӣҳо аз ҷиҳати парвариши **картошка** Чин, Ҳиндустон, Украина, Россия, ИМА давлатҳои пешсаф мебошанд. Аз растаниҳои қандӣ аз ҷиҳати парвариши **лаблабуи қанд** Россия, Франция, ИМА, парвариши **найшакар** бошад Бразилия, Ҳиндустон, Чин пешсаф мебошанд.

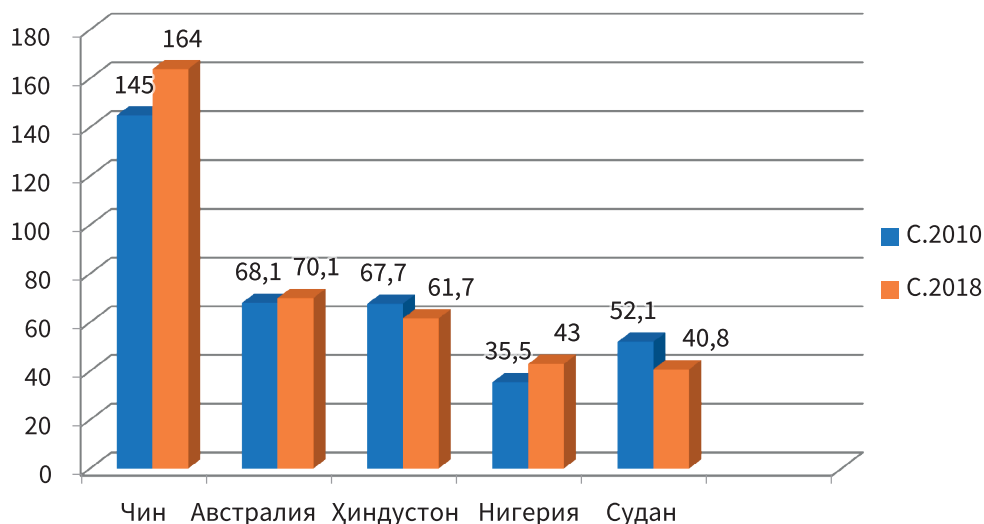
Аз растаниҳои қувватдиҳанда **ҷой** дар Чин, Ҳиндустон, Кения, **кофе** дар Бразилия, Вьетнам, Индонезия, **какао** дар Кот-д'Ивуар, Гана ва Индонезия кишт карда мешаванд. Дар байни растаниҳои техникӣ **пахта** саҳми баланд дошта, дар Чин, Ҳиндустон, ИМА, Бразилия, Покистон дар маҷмӯи ҳосили он пешсаф мебошанд. Аз ҷиҳати парвариши **каучуки табиӣ (гевейя)** саҳми давлатҳои Таиланд, Индонезия, Вьетнам, Ҳиндустон ва Чин баланд аст.

Расми 35. Таҳассуснокии говпарварӣ ва паҳншавии минтақаҳои он

Чорводорӣ ба соҳаҳои говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ, хукпарварӣ, паррандапарварӣ, аспарварӣ, шутурпарварӣ, даррандапарварӣ, оруи асалпарварӣ, пиллапарварӣ тақсим мешавад. Говпарварӣ, паррандапарварӣ, гӯсфандпарварӣ ва хукпарварӣ соҳаҳои асосии чорводорӣ ба ҳисоб мераванд. Қисми асосии гӯшт ва шири умумиҷаҳониро **говпарварӣ** таъмин мекунад. Дар зонаҳои беша ва дашти минтақаи мӯътадил говпарварии интенсивӣ, дар минтақаҳои хушки ҷаҳон бошад говпарварии экстенсивӣ рушд кардааст (расми 35). Дар ҷаҳон шумораи умумии говҳо аз 1,48 миллиард сар зиёд буда, аз ҷиҳати миқдори онҳо Ҳиндустон (299 млн сар), Бразилия (215 млн сар), ИМА (94,3 млн сар), Чин (90,5 млн сар) ва Покистон (84,9 млн сар) дар байни мамлакатҳо алоҳида фарқ мекунад (соли 2018).

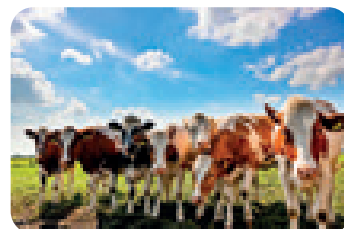
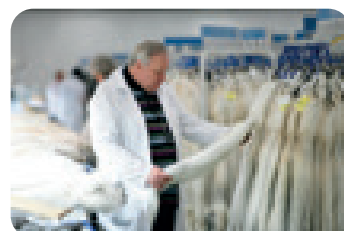
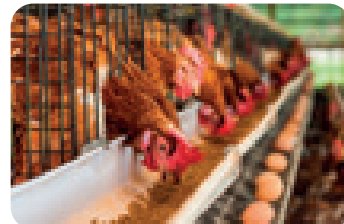
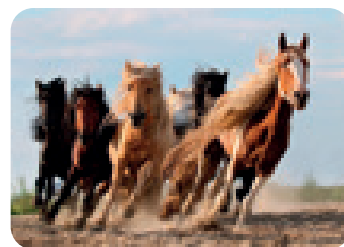
Гӯсфандпарварӣ асосан дар ҳудудҳои кӯҳӣ, зонаҳои дашт ва нимбиёбон ривоч ёфтааст. Гӯсфандпарварии пашми маҳин ва ниммаҳин дар зонаҳои иқлимаш мулоим, дашти намнок, нимбиёбон, гӯсфандпарварии гӯшт ва пӯстдиханда аз ҷумла, гӯсфандпарварии қорақўлӣ дар зонаҳои нимбиёбони хушк ва биёбон ривоч ёфтааст. Аз рӯи маълумотҳо дар миқёси ҷаҳон наздик 1,2 миллиард сар гӯсфанд мавҷуд аст (с.2018). Аз ҷиҳати саршумори гӯсфанд ҷойҳои пешсафр Чин, Австралия, Ҳиндустон, Нигерия ва Судан ишғол мекунад (расми 36).

Расми 36. Давлатҳои пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати шумораи гӯсфандон, бо ҳисоби млн сар

Хукпарварӣ асосан дар ҳудудҳое, ки ғалладонапарварӣ ва картошкапарварӣ рушд кардааст, дар наздикии шаҳрҳои бузург ва марказҳои саноати хӯрокворӣ ривоч дода мешавад. Шумораи умумии хукҳо наздик ба 1 миллиард сар буда, қариб нисфи онҳо ба ҳиссаи Чин рост меоянд (442 млн). Давлатҳои ИМА (74,6 млн), Бразилия (41,4 млн), Испания (30,8 млн), Вьетнам (28,2 млн) дар ин бобат пешсаф мебошанд.

Паррандапарварӣ соҳае мебошад, ки барои истеъмоли аҳолиро бо гӯшт ва тухм таъмин намуда, асосан дар ҳудудҳое, ки ғалладонагиро рушд кардаанд, парвариш карда мешавад. Давлатҳои Чин (6,3 миллиард сар), Индонезия (2,4 миллиард сар), ИМА (2,2 миллиард сар), Бразилия (1,5 миллиард сар), Эрон (1,1 миллиард сар) аз ҷиҳати шумораи паррандаҳо дар ҷаҳон ҷойҳои аввалро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати экспорти гӯшти парранда ИМА ва Бразилия пешсаф мебошанд.

Расми 37. Соҳаҳои чорводорӣ

Инчунин соҳаҳои дигари чорводорӣ аз қабili **пиллапарварӣ**, ки ба давлатҳои минтақаи мўътадил хос аст (Чин, Япония, Ўзбекистон, Испания, Италия ва Ҳоказо), **шутурпарварӣ**, ки ба давлатҳои минтақаи биёбон ва нимиёбон соҳаи тахассусӣ ба ҳисоб меравад (Сомали, Судан, Мавритания ва Ҳоказо), **асппарварӣ**, ки дар бисёр минтақаҳои ҷаҳон ривоч ёфтааст (Чин, Бразилия, Мексика ва Ҳоказо), **гавазнпарварӣ** дар минтақаҳои шимол (Россия, Канада, ИМА ва Ҳоказо), **даррандапарварӣ**, ки дар арзҳои шимолӣ ва соҳили дарёҳо ташаккул ёфтааст (Россия, Канада, давлатҳои Скандинавия) дар хоҷагии ҷаҳонӣ мавқеи худро доранд (расми 37).

Моҳидорӣ яке аз соҳаҳои асосии қадимаи хоҷагӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати моҳидорӣ дар байни уқёнусҳо Ором (66 %-и моҳиҳои шикоршавандаи уқёнусҳо), дар байни баҳрҳо бошад Беринг, Япон, Норвег пешсаф мебошанд. Дар байни давлатҳо Чин ($\frac{1}{3}$ қисми моҳии шикоршавандаи ҷаҳон), Индонезия, Ҳиндустон пешсаф мебошанд.

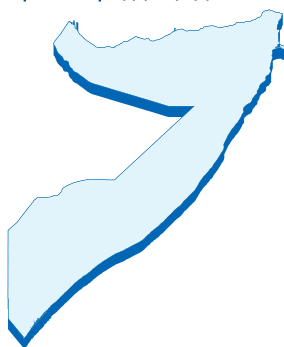

Савол ва супоришҳо

- 1 Ба фикри шумо аз чӣ сабаб дар иқтисодиёти давлатҳои рӯ ба инкишоф ҳиссаи хоҷагии қишлоқ як андоза баланд аст? Дар бисёр давлатҳои мутараққӣ маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ бисёр истеҳсол шаванд ҳам, чаро ин соҳа дар таркиби маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ҳиссаи калон надорад?
- 2 Ба ривочёбии ва тахассуснокии соҳаи хоҷагии қишлоқ таъсири омилҳои табиӣ-географӣ ва милли-диниро дар мисоли баъзе давлатҳо нишон диҳед.
- 3 Ҷадвалро пур кунед.

№	Намуди зироат	Давлатҳои пешсафи парваришкунандаи зироат
1.	Гандум	
2.	Ўворимакка	
3.	Лаблабуи қанд	
4.	Чой	
5.	Какао	
6.	Пахта	

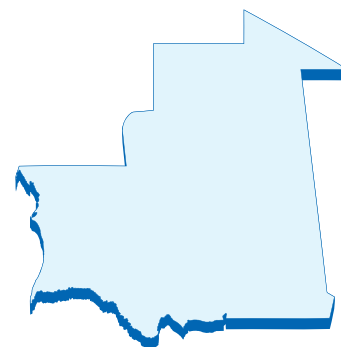
- 4 Муайян кунед, ки дар давлатҳои зерин кадом соҳаи чорводорӣ ривоч ёфтааст ва сабаби онро шарҳ диҳед.

а

б

в

- 5 Ривочёбии хоҷагии қишлоқ ба кадом соҳаҳои саноат вабаста аст? Чаро дар давлатҳои мутараққӣ хоҷагии қишлоқ дар шакли интенсивӣ аст, дар бисёр давлатҳои рӯ ба инкишоф ин соҳа то ҳол бо роҳи экстенсивӣ ривоч дода мешавад?
- 6 Аз харитаи хоҷагии қишлоқи атлас истифода бурда, тахассуснокии хоҷагии қишлоқи давлатҳои Европа ва Осиёро ба харитаи беҳат дохил кунед.

§ 19. Географияи нақлиёти ҷаҳон

Нақлиёт соҳаи муҳими иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, интиқоли мусофир, бор, энергия ва ахборотро таъмин менамояд. Ба ғайр аз ин, нақлиёт ба мубодилаи маҳсулот ва хизматҳои байнидавлатиро таъмин намуда, барои ба амал баромадани робитаҳои байналхалқӣ асос шуда хизмат мерасонад. Вобаста ба хусусияти ҳаракат, нақлиёт ба намудҳои **хушкӣ** (роҳи оҳан, автомобил ва қубур), **обӣ** (баҳр ва дарё) ва **ҳавоӣ** ҷудо мешавад.

Ривожёбии соҳаҳои нақлиёт ба омилҳои дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва технологӣ, бузургии масоҳат ва ҳолати азхудкунӣ, шароити табиӣ, зичии аҳолии давлатҳо вобаста аст.

Нақлиёт ҳамчун сохтор аз унсурҳои таркибии зерин ташкил ёфтааст:

- 🌐 инфрасохтори роҳ (роҳҳои автомобил ва оҳан, каналҳо, роҳҳои қубурӣ ва дигарон);
- 🌐 терминалҳо (вокзал ва истгоҳҳои роҳи оҳан ва автобус, фурудгоҳҳо, бандарҳои баҳрӣ ва дарёӣ ва дигарон);
- 🌐 воситаҳои ҳаракат (автомобил, поезд, кишти ва дигарон);
- 🌐 компанияҳои нақлиёт.

Дар байни намудҳои транспорт аз ҷиҳати боркашонӣ нақлиёти баҳрӣ, аз ҷиҳати мусофиркашонӣ бошад, нақлиёти автомобилӣ аҳамияти калон доранд.

Нақлиёти автомобилӣ нақлиёти аз ҳама васеъ паҳн шуда ба ҳисоб меравад. Сабаби асосии ин намуди нақлиёт имконияти “аз дар то дар” бурдан дорад. Дар солҳои охир рушди ин соҳа бо дарозии роҳҳои мумфарш, васеъ шудани тўри роҳҳои автомагистрал, зиёд шудани аҳамияти роҳҳои магистарли байналхалқӣ вобаста аст (расми 38). Аз ҷиҳати дарозии умумии роҳҳои автомобил давлатҳои масоҳаташон бузурги ИМА, Чин, Ҳиндустон, Бразилия, Россия дар ҷаҳон пешсафанд.

Нақлиёти роҳи оҳан бо хусусиятҳои ба масофаи дур бурда расонидани бори калонҳаҷм, он қадар ҳам вобаста набудани ҳаракат ба шароити обу ҳаво, арзон будани хизматҳои боркашонӣ фарқ мекунад. Аз ҷиҳати дарозии умумии роҳҳои оҳан давлатҳои ИМА, Чин, Россия, Ҳиндустон, Канада пешқадам мебошанд. Аз ҷиҳати зичии роҳҳо бошад давлатҳои Европа (Чехия, Белгия, Германия, Швейцария) пешсафанд. Осиё низ дар замони имрӯза минтақаи рушдёфтаистодаи роҳи оҳан аст. Дар ривочи даври ҳозираи нақлиёти роҳи оҳан аҳамияти поездҳои босуръат ва дар релсҳои магнитӣ ҳаракаткунанда калон аст (расми 39).

Нақлиёт, нақлиёти хушкӣ, нақлиёти автомобилӣ, нақлиёти роҳи оҳан, нақлиёти қубурӣ (лўлағӣ), нақлиёти ҳавоӣ, нақлиёти баҳрӣ, нақлиёти дарёӣ.

Агар дар шумо имконияти ташкил кардани компанияи мусофиркашонӣ ё боркашонӣ бошад, аз кадом намуди нақлиёт истифода мебаред? Чаро?

Расми 38. Роҳи автомагистрал

Поезди релси магнитӣ – маглев (Чин)

Поезди баландсуръати TGV (Франсия)

Расми 39. Поездҳои баландсуръати муосир

Расми 40. Нақлиёти қубурӣ

Нақлиёти қубурӣ борҳои моеъ ва газмонандро ба масофаи дур мекашонанд (расми 40). Вай бо арзон будани таннари хизмат, дар як маром расонидани бор ба манзили зарурӣ ва паст будани таъсири манфӣ ба муҳити атроф фарқ мекунад. Қисми калони қубурҳо дар ҳудуди давлатҳои истихроҷкунандаи нафту газ ҷойгиранд. Аз ҷиҳати дарозии қубурҳои нафту давлатҳои ИМА, Россия, Канада, Чин, Арабистони Саудӣ, аз ҷиҳати дарозии қубурҳои газ бошад давлатҳои ИМА, Россия, Канада, Германия, Франция пешсаф мебошанд.

Нақлиёти обӣ бо воситаи роҳҳои табиӣ (дарёҳо, кӯлҳо, баҳрҳо, уқёнусҳо) ва сунъӣ (каналҳо, обанборҳо) бор ва мусофир мекашонанд. Он намудҳои нақлиёти баҳрӣ ва дарёиро ба таркиби худ медарорад.

Бо воситаи нақлиёти баҳрӣ 60 %-и борҳои кашонидашавандаи ҷаҳонӣ кашонида мешаванд. Дар он қорҳои кашонидани бор ба зиммаи флоти савдои баҳрӣ аст. Аз ҷиҳати маҷмӯи ҳаҷми он давлатҳои Панама, Либерия, Ҷазираҳои Маршалл, Чин, Сингапур, Юнон пешсафанд.

Дар нақлиёти баҳрӣ дар ҳаҷми умумии боркашонӣ ҳиссаи калон ба уқёнуси Ором рост меояд. Дар ҷаҳон бандаргоҳҳое, ки ба воситаҳои нақлиёти баҳрӣ хизмат мерасонанд аз 2000 зиёд буда, дар байни онҳо аз ҷиҳати ҳаҷми қабул кардани бор Шанхай, Сингапур ва Роттердам ҷойҳои аввалро ишғол менамоянд (расми 41). Ба ривочи нақлиёти баҳрӣ каналҳои байналхалқӣ ва гулӯгоҳҳои баҳрӣ таъсири калон мерасонанд. Дар байни каналҳои байналхалқӣ аҳамияти каналҳои Сувайш ва Панама калон аст. Дар байни гулӯгоҳҳои баҳрӣ бошад, Малакка, Боб-ал-Мандеб, Ла-Манш, Ҳормуз, Гибралтар, Эресунн (Зонд), Босфор аҳамияти калони нақлиётӣ доранд.

Нақлиёти оби дохилӣ бо ёрии дарё, кӯл ва каналҳо ба қисми дохилии давлатҳо бор ва мусофир мекашонанд. Аз ҷиҳати дарозии роҳҳои нақлиёти оби дохилӣ Россия, Чин, ИМА, Бразилия, Канада ҷойҳои аввалро

Расми 41. Бандаргоҳи Шанхай

ишғол мекунад. Дар нақлиёти оби дохилӣ аз дарёҳои Амазонка, Миссисипи, Дунай, Волга, Янсзи, Конго васеъ истифода мебаранд. Дар қатори онҳо аз каналҳои дарёии Наздисоҳил (ИМА), Бузург (Чин), Волга-Балкан (Россия), Рейн-Майн-Дунай (Германия) ва дигарон истифода мебаранд.

Нақлиёти ҳавоӣ мусофирон, почта ва дигар борҳоро бо суръати баландтарин мекашонанд ва нисбатан қимат аст. Дар замони имрӯза наздик ба 20 %-и ҳаҷми мусофиркашонии ҷаҳонӣ ба ҳиссаи нақлиёти ҳавоӣ рост меояд. Дар ривожёбии соҳаи нақлиёти мазкур нақши фурудгоҳҳо ниҳоят калон аст. Аз ҷиҳати миқдори қабул кардани мусофирон фурудгоҳҳои Атланта (ИМА), Пекин (Чин), Дубай (АМА) пешфас мебошанд.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чӣ сабаб нақлиёт қисми муҳими иқтисодиёт ба ҳисоб меравад? Аҳамияти нақлиётро дар ривожёбии робитаҳои иқтисодии байналхалқиро шарҳ диҳед.
2. Таъсири инқилоби илмӣ-техникиро дар ривочи соҳаи нақлиёт шарҳ диҳед.
3. Афзалият ва камбудҳои намудҳои нақлиётро таҳлил карда, ҷадвали зеринро пур кунед.

Намудҳои нақлиёт	Афзалият	Камбудӣ
Роҳи оҳан		
Автомобил		
Қубур		
Об		
Ҳаво		

4. Дар асоси матни мавзӯъ муайян кунед, ки дар давлатҳои зерин аз ҷиҳати рушди кадом намуди нақлиёт дар ҷаҳон ҷойҳои аввалро ишғол мекунад ва онро мувофиқ карда, ба дафтаратон нависед.

а ИМА; **б** Чехия; **в** Юнон; **г** Ҳиндустон; **ф** Канада;
д Либерия; **е** Россия; **ё** Бразилия; **ж** Арабистони Саудӣ;

1. Аз ҷиҳати дарозии қубурҳои газ;
 2. Аз ҷиҳати ҳаҷми флотии савдои баҳрӣ;
 3. Аз ҷиҳати зичии роҳҳои оҳан;
 4. Аз ҷиҳати дарозии нақлиёти оби дохилӣ;
 5. Аз ҷиҳати дарозии умумии роҳҳои автомобил;
 6. Аз ҷиҳати дарозии умумии роҳҳои оҳан;
 7. Аз ҷиҳати дарозии қубурҳои нефт.
5. Аз харитаи нақлиёти атлас истифода бурда, аз ҷиҳати дараҷаи таъмин будан ба соҳаҳои нақлиёт давлатҳои дараҷаи аз ҳама баланд (ба ҳар 100 km² масоҳат зиёда аз 50 km роҳҳои нақлиёт рост меояд) ва давлатҳои дараҷаи аз ҳама пастро (ба ҳар 100 km² масоҳат камтар аз 1 km роҳҳои нақлиёт рост меояд) ба харитаи беҳат ишора кунед. Фаҳмонед, ки ба зичии соҳаҳои нақлиёт кадом омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва табиӣ таъсир мерасонанд.

§ 20. Географияи робитаҳои байналхалқии иқтисодӣ

Робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ, савдои байналхалқӣ, экспорт, импорт, гардиши савдои беруна, баланси савдои беруна, туризми байналхалқӣ.

Моҳияти мафҳумҳои экспорт ва импорти шарҳ диҳед. Аз мамлакатҳои мо ба хориҷа бештар кадом маҳсулотҳо экспорт мешаванд?

Гардиши савдои беруна – ҷамъи экспорт ва импорти давлатҳо/

Робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ гуфта робитаи хоҷагии байни давлатҳо, созмонҳои байналхалқӣ ва компанияҳоро меноманд. Робитаҳои мазкур якҷанд самти асосӣ доранд (*расми 42*). Ба ривоҷи онҳо тараққиёти омилҳои илмӣ-техникӣ, тафовутҳои иҷтимоӣ-иқтисодии байни давлатҳо, вазъияти сиёсии минтақаҳои ҷаҳон, интератсияи иқтисодии байналхалқӣ таъсир мерасонанд.

САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

МУНОСИБАТҲОИ МОЛИЯ-КРЕДИТИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

ҲАМКОРИИ ИЛМӢ-ТЕХНИКӢ

ҲАМКОРИИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ДАР ИСТЕҲСОЛОТ

ТУРИЗМИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

Расми 42. Намудҳои асосии робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ

Дар байни намудҳои асосии робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ савдои байналхалқӣ аҳамияти муҳим дорад. Савдо бо вучуди таърихи дуру дароз доштаниш, ба миқёси ҷаҳонӣ баромадани он ба вақти ташаккули хоҷагии ҷаҳонӣ рост меояд. Ҳаҷми савдои берунаи давлатҳо бо воситаи *гардиши савдои беруна* муайян карда мешавад. Ин нишондод дар тақсими меҳнати байналхалқӣ чӣ гуна мавқеъ доштани мамлакатро муайян мекунад. Чин, ИМА, Германия, Япония, Франция аз ҷиҳати гардиши савдои беруна давлатҳои пешсаф мебошанд (*ҷадвали 16*).

Ҷадвали 16. Давлатҳои пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати ҳаҷми экспорт ва импорт

№	Давлатҳо	Гардиши савдои беруна, млн доллари ИМА	Ҳаҷми экспорт, млн доллари ИМА	Ҳаҷми импорт, млн доллари ИМА
1	Чин	4646,2	2590,6	2055,6
2	ИМА	3835,6	1430,2	2405,4
3	Германия	2559,0	1385,8	1173,2
4	Япония	1276,7	641,3	635,4
5	Франсия	1071,3	488,5	582,8

Ба таркиби савдои байналхалқӣ савдои маҳсулотҳо нисбати савдои хизматрасониҳо ҳиссаи зиёдтар дорад. $\frac{3}{4}$ қисми савдои байналхалқиро савдои маҳсулотҳо ташкил медиҳад. Мошин ва таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт, электроника, маҳсулотҳои кимиёвӣ дар савдои байналхалқӣ маҳсулотҳои тайёри сарталаб ба ҳисоб мераванд. Давлатҳои мутараққии ҷаҳон, ки имконияти иқтисодии онҳо баланд аст, 60 %-и савдои байналхалқиро ташкил медиҳанд. Дар савдои беруна дар байни давлатҳо ва минтақаҳо тафовутҳои калон боқӣ мемонанд.

Аз рӯи маълумотҳо ба ҳиссаи минтақаҳои Европай Ғарбӣ, Америкаи Шимолӣ, Осиё-уқёнуси Ором қариб 90 %-и савдои байналхалқӣ рост меояд. Ин минтақаҳо асосан маҳсулотҳои тайёр ва хизматҳои баландсифатро экспорт кунанд, давлатҳои рӯ ба инкишофи Африка, Осиё, Уқёнусия ва Америкаи Лотинӣ ба бозори ҷаҳонӣ асосан ресурсҳои минералӣ, маҳсулотҳои ҷангал ва хоҷагии қишлоқро мебароранд.

Дар байни даври муайян фарқияти байни экспорт ва импорти ягон давлати маълум *баланси савдои берунаи* онро нишон медиҳад. Дар давлатҳо ин нишондод дар намуди мусбӣ ва манфӣ мешавад. Дар баланси савдои беруна дар байни давлатҳое, ки миқдори экспорт зиёд аст, Чин, Германия, Россия алоҳида фарқ мекунанд.

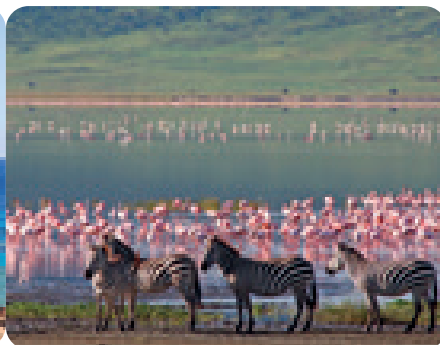
Дар солҳои охир ба мақсади ривож додани соҳаҳои истеҳсолот қараёни капиталгузорӣ ва ғойдагирӣ – *экспорти капитал* пурзӯр шуда истодааст. Капитали миқдори калон ба ривочи иқтисодӣ давлатҳои рӯ ба инкишоф равона карда шудааст. Экспортёрҳои бузургтарини капитали ҷаҳон давлатҳои ИМА, Япония, Британияи Кабир, Германия, Чин ба ҳисоб мераванд.

Туризм байналхалқӣ яке аз намудҳои асосии робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ буда, қариб 10 %-и МММ-и ҷаҳонӣ ва $\frac{1}{3}$ ҳиссаи экспорти хизматҳоро медиҳад. Давлатҳои Испания, Юнон, Италия, Миср соҳаи мазкурро соҳаи тахассусии иқтисодӣ миллии худ гардониданд. Дар байни минтақаҳои ҷаҳон Европа бо миқдори зиёди қабули туристон фарқ мекунад. Дар байни давлатҳои ин қитъа Франция, Испания, Италия, Германия, Британияи Кабир аз рӯи шумораи ташриф овардани солони туристҳо дар қатори давлатҳои дахгонаи аввали ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Дар солҳои охир дар туризми байналхалқӣ аҳамияти Осиё ҳам зиёд шуда истодааст. Хусусан, мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ, ҷанубу шарқӣ ва ҷанубу ғарбӣ сайёҳҳои зиёдро ба худ ҷалб карда истодаанд. Ба ин шароити табиӣ зебои хоси ин ҳудуд, зиёд будани ёдгориҳои таърихӣ дар ҷаҳон машҳур, мавҷуд будани зиёратгоҳҳои динӣ таъсири калон мерасонад.

Дар байни давлатҳои қитъаи Африка давлатҳои Африкаи Шимолӣ алоҳида фарқ мекунанд. Хоҳишмандони истироҳат дар соҳили баҳр ба Марокаш, Тунис ва Миср ташриф оранд, ихлосмандони туризми таърихиро аҳромҳои Миср, намудҳои қадимаи Карфаген ба худ ҷалб мекунанд. Дар Африка садҳо мамнӯъгоҳ ва боғҳои миллии мавҷуд буда, онҳо низ объектҳои муҳими туристӣ ба ҳисоб мераванд. Қисми зиёди дӯстдорони табиат ба боғҳои миллии ҳудудҳои Кения, Танзания, Руанда ташриф меоранд (*расми 43*). Давлатҳои РАЧ, Тунис, Миср ва Марокаш аз рӯи миқдори умумии сайёҳон дар қитъа ҷойҳои аввалро ишғол менамоянд.

Курорти соҳили баҳри Сурх
(Миср)

Боғи миллии Серенгети
(Танзания)

Харобаҳои Карфагени қадим
(Тунис)

Расми 43. Баъзе объектҳои туристии Африка

Дар туризми қитъаи Америка ҳиссаи ИМА, Мексика ва давлатҳои ҳавзаи Кариб калон аст. Дар туризми минтақаи Австралия ва Уқёнусия мавқеи масканҳои истироҳатии наздибаҳрӣ калон аст.

Дар замони ҳозира ба ғайр аз намудҳои анъанавии туризм (наздибаҳрӣ, динӣ, таърихӣ) инчунин, намудҳои туризми экотуризм, агротуризм, корчалонӣ, варзишӣ, шопинг (савдо) экстремалӣ низ ривож ёфта истодаанд.

Савол ва супоришҳо

- 1 Кадом самтҳои робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ мавҷуд аст? Омилҳои ба ривожёбии онҳо таъсиркунандаро шарҳ диҳед.
- 2 Аз чӣ сабаб ҳар як давлат дар робитаҳои савдои байналхалқӣ иштирок мекунад? Сабаби қўшиши мамлакатҳо барои мусбӣ шудани баланси савдои берунаро фаҳмонед.
- 3 Дараҷа ва хусусиятҳои иштирок кардани давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф дар робитаҳои савдои байналхалқӣ чӣ гуна фарқ мекунад? Ба тафовутҳои мазкур кадом омилҳо таъсир мерасонанд?
- 4 Муайян кунед, ки дар ҷадвали зерин таърифи кадом мафҳумҳо оварда шудааст ва ҷавобҳои мувофиқро ба дафтаратон нависед.

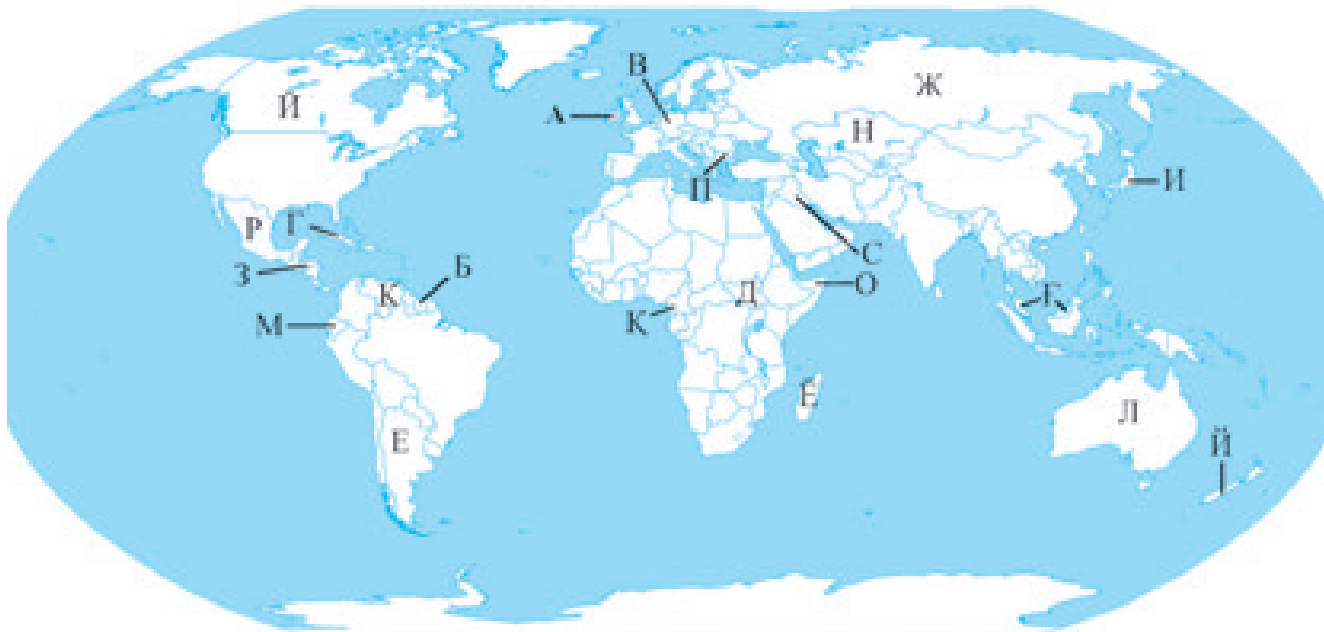
А	Ҷараёни капитал гузоштан ва фоида гирифтани бо мақсади ривож додани соҳаҳои истеҳсолот
Б	Ҷамъи (ҳосили) экспорт ва импорти давлатҳо
В	Робитаҳои байни давлатҳо, созмонҳои байналхалқӣ ва компанияҳо
Г	Фарқияти қиммати экспорт ва импорти ягон давлат дар байни даври маълум

- 1 *робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ;* 2 *гардиши савдои беруна;*
 3 *баланси савдои беруна;* 4 *экспорти капитал.*
- 5 Ба фикри шумо, сабаби баланд будани ҳиссаи Европа дар туризми байналхалқӣ дар чист? Фаҳмонед, ки омадани сайёҳон ба кадом омилҳо вобастааст?

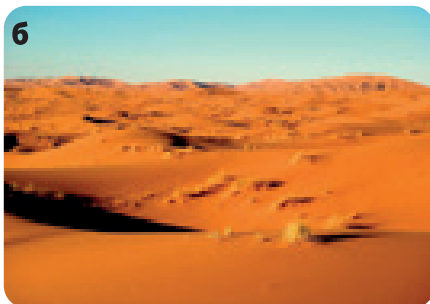
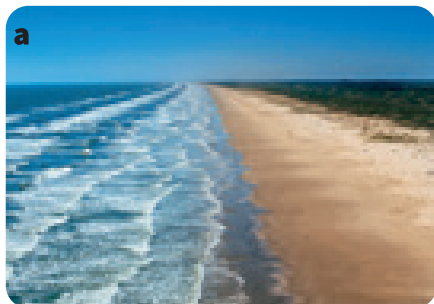
§ 21. Дарси ҷамъбасти

1. Муайян кунед, ки давлатҳои дар харита додашуда сохти унитарӣ доранд ё сохти федеративӣ.

2. Хусусиятҳои афзоиши табиӣ ва синнусолии аҳолии мамлакатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишофро муқоиса карда, ҷиҳатҳои фарқкунандаи онҳоро шарҳ диҳед.

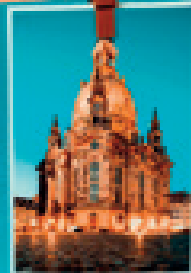
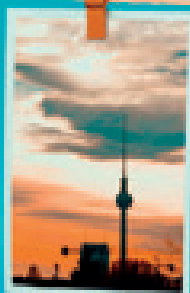
3. Ба ҳудудҳое, ки дар расмҳои зерин тасвир шудаанд, эътибор диҳед. Дар ин ҳудудҳо имконияти истифода бурдани кадом манбаи энергияи муқобил баланд аст? Фикри худро асоснок кунед.

4. Аз чӣ сабаб қисми асосии борҳои кашонидашавандаи ҷаҳонӣ ба воситаи нақлиёти баҳрӣ кашонида мешавад? Ин намуди нақлиёт дар ташаккул ва ривожёбии хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ гуна таъсир мерасонад? Аз харитаи нақлиёти атлас роҳҳои асосии баҳрӣ ва бандаргоҳҳои калонтарини баҳриро ёбед.

5. Аз маълумотҳои китоби дарсӣ ва харитаҳои хоҷагии қишлоқи атлас истифода бурда, таъсири шароити иқлимиро ба таҳассуснокӣ ва ривожёбии ин соҳа таҳлил кунед. Ба фикри шумо, дар соҳаи аграрӣ сохти релйефии қой чӣ гуна аҳамият дорад? Фикри худро бо ёрии мисолҳо фаҳмонед.

Фасли II. Тавсифи регионали чакон

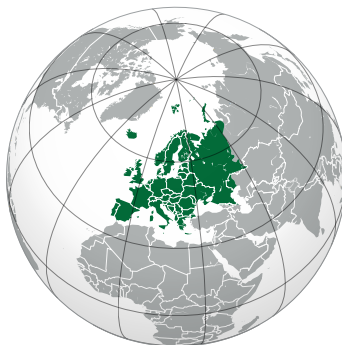
Боби 5. Мамлакатҳои Европа

Европа, қитъа, давлатҳои нави мустақил, давлатҳои қазирави, давлатҳои нимқазирави, республика, монархия, давлатҳои федеративӣ.

Кадам давлатҳои Европаро, ки аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ дар ҷаҳон мавқеи алоҳида доранд, медонед?

Расми 44. Мавқеи географии Европа

§ 22. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо ва харитаи сиёсии Европа

Маълум аст, ки материки Евросиё ба ду қитъа – Европа ва Осиё тақсим мешавад. Қитъаи Европа дар қисми ғарбии материки Евросиё ҷойгир аст. Калимаи “Европа” аз забони қадимаи ассириягӣ гирифта шуда, маънои “офтобшин” яъне “ғарб”-ро мефаҳмонад.

Европа нисбати экватор дар нимкураи шимолӣ, нисбати сармеридиан бошад, асосан дар нимкураи шарқӣ ҷойгир аст (расми 44). Лекин, Португалия, Ирландия, Исландия ба пуррагӣ, қисми калони Испания ва Британияи Кабир ва ҳудудҳои канории ғарбии Франция дар нимкураи ғарбӣ ҷойгиранд. Масоҳати қитъа ба 10 млн km^2 баробар аст.

Соҳилҳои Европаро дар шимол обҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, дар ғарб уқёнуси Атлантика, дар ҷануб баҳри Миёназамин ва Сиёҳ мешӯянд. Баҳри Миёназамин ва гулӯҳои Гибралтар онро аз Африка ҷудо мекунад.

Дар шарқ асосан бо воситаи хушкӣ бо Осиё ҳамсарҳад аст. Сарҳади байни Европа ва Осиё дар адабиётҳои зиёд чунин дода шудааст: Кӯҳҳои Урал, дарёи Эмба, соҳилҳои шимолу ғарбии баҳри Каспий, фуруҳамии Кума-Маничи ҷануби Россия, баҳрҳои Азов ва Сиёҳ, гулӯҳои Босфор, баҳри Мармар, гулӯҳои Дарданелл ва баҳри Эгей. Дар баъзе манбаъҳо сарҳади байни баҳрҳои Каспий ва Сиёҳи ин ду қитъа ба воситаи қаторкӯҳи Какази Калон гузаронида мешавад.

Дар харитаи сиёсии ҳозираи Европа (расми 45), агар Россияро ҳам, ки дар ду қитъа ҷойгир аст, ба инобат гирем, 44 давлати мустақил мавҷуд аст. Европа қитъаи мамлакатҳои хурд аст. Дар қитъа Андорра, Сан-Марино, Малта, Монако, Ватикан, Лихтенштейн барин давлатҳои “пакана” ҷойгир шудаанд. Ба ғайр аз ин давлатҳо дар Европа боз 12 давлати масоҳаташон

§ 22. МАВҶЕИ ГЕОГРАФИЙ, САРҲАДҲО ВА ХАРИТАИ СИЁСИИ ЕВРОПА

Расми 45. Харитаи сиёсии Европа

Эзоҳ: Қисми европагии Россия пурра нишон дода нашудааст.

аз 50 ҳазор km^2 хурд мавҷуданд. Дар қатори инҳо Люксембург, Белгия, Нидерландҳо, Дания, Черногория, Швейтсария, Молдова, Словакия, Македонияи Шимоли, Словения, Албания ва Эстония дохил мешаванд. Дар қитъа масоҳати 10 давлат аз 50 ҳазор то 100 ҳазор km^2 аст. Масоҳати 12 давлат аз 100 ҳазор то 500 ҳазор km^2 аст. Танҳо масоҳати Франция, Украина ва Испания аз 500 ҳазор km^2 калон аст. Россия бошад, аз ҷиҳати бузургии масоҳат на танҳо дар Европа, балки дар тамоми ҷаҳон давлати бузургтарин аст. 4,1 млн km^2 -и масоҳати Россия (24 %) дар қитъаи Европа ҷойгир аст. Дар байни давлатҳои Европа давлатҳои қазиравӣ, нимқазиравӣ, континенталии наздибаҳрӣ ва континенталии дохилӣ мавҷуданд (расми 46).

Давлатҳои ҷазиравӣ (4-то): Британияи Кабир, Ирландия, Исландия, Малта

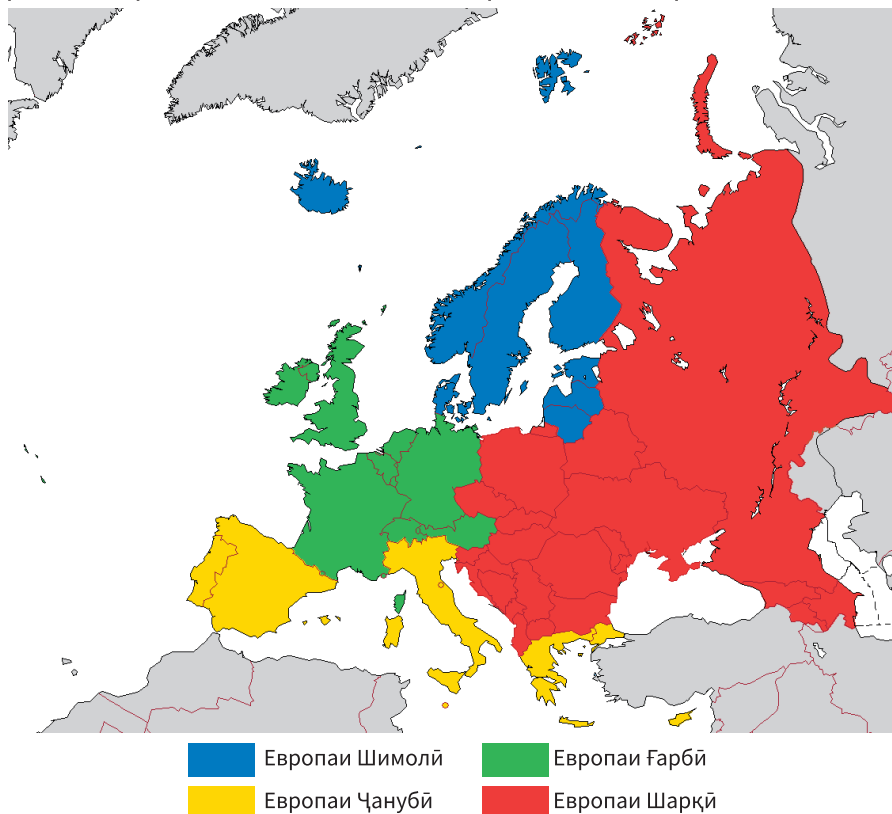
Давлатҳои нимҷазиравӣ (7-то): Юнон, Дания, Испания, Италия, Норвегия, Португалия, Шветсия

Давлатҳои континентали наздибаҳрӣ (19-то): Албания, Белгия, Болгария, Босния ва Герсеговина, Эстония, Финляндия, Франция, Германия, Латвия, Литва, Монако, Нидерландия, Полша, Россия, Руминия, Словения, Украина, Хорватия, Черногория

Давлатҳои континентали дохилӣ (14-то): Австрия, Андorra, Беларус, Лихтенштейн, Люксембург, Молдова, Сан-Марино, Сербия, Словакия, Ватикан, Венгрия, Македонияи Шимолӣ, Швейтсария, Чехия

Расми 46. Таснифоти давлатҳои Европа аз рӯи мавқеи географӣ

Аз 44 давлати Европа 32-тоаш республика, 12-тоаш монархия ба ҳисоб мераванд. Андorra, Белгия, Британияи Кабир, Дания, Испания, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерландҳо, Норвегия, Шветсия барин давлатҳо монархияи конституционӣ, давлати Ватикан бошад, шакли идоракунии монархияи мутлақӣ теократӣ дорад. Қисми асосии республикаҳои Европа республикаҳои парламентӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ 6 давлати Европа сохти федеративӣ дорад: Австрия, Белгия, Босния ва Герсеговина, Германия, Россия ва Швейтсария.

Расми 47. Ба субрегионҳо тақсим шудани Европа (аз рӯи таснифоти Иттиҳоди Европа)

Қитъаи Европа ба 4 субрегион тақсим мешавад. Европаи Шимолӣ, Европаи Ғарбӣ, Европаи Ҷанубӣ ва Европаи Шарқӣ (расми 47). Ин субрегионҳо дар байни давлатҳои Европа монандӣ ва тафовутҳои табиӣ, иқтисодӣ ва таърихӣ-маданиро ба инобат гирифта ҷудо карда шудаанд.

Савол ва супоришҳо

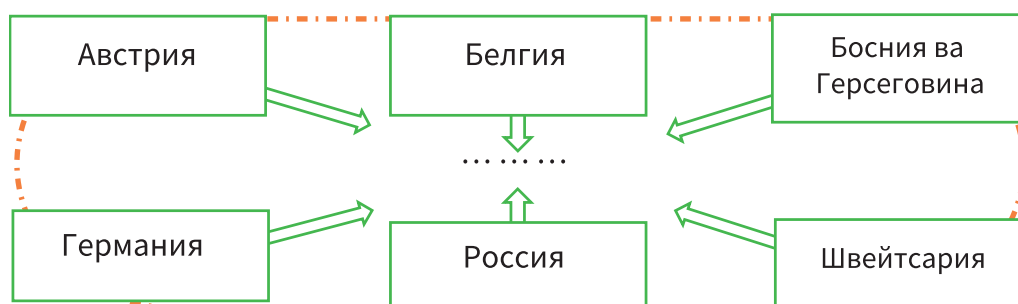
- 1 Европа дар кадом нимкураҳо ҷойгир шудааст? Аз харита сарҳадҳои қитъаро нишон диҳед.
- 2 Вариантҳои ба саволҳои зерин мувофиқро ёбед ва ба дафтаратон нависед.

№	Саволҳо	А	В	Д	Е
1	Масоҳати қитъаи Европа чӣ қадар аст?	4,1 млн km^2	12 млн km^2	10 млн km^2	5,9 млн km^2
2	Дар кадом ҷавоб давлатҳои нимҷазиравии Европа дода шудаанд?	Италия, Исландия	Испания, Дания	Юнон, Франция	Португалия, Ирландия
3	Европа аз кадом тараф асосан бо хушкӣ ҳамсарҳад аст?	Дар шимол	Дар ғарб	Дар ҷануб	Дар шарқ
4	Чанд давлати Европа соҳти федеративӣ доранд?	6 та	8 та	4 та	10 та
5	Кадоме аз давлатҳои додашуда шакли идоракунии Монархияи конституционӣ надорад?	Дания	Ватикан	Шветсия	Норвегия

- 3 Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, муайян кунед, ки кадом ҷуфти давлатҳо ба якдигар ҳамсарҳад ҳастанд.

Италия — Австрия	Германия — Словакия	Албания — Болгария
Франсия — Андорра	Литва — Россия	Украина — Чехия
Белгия — Дания	Руминия — Эстония	Норвегия — Шветсия
Сербия — Венгрия	Полша — Хорватия	Беларус — Латвия
Россия — Финляндия	Люксембург — Нидерландҳо	Лихтенштейн — Словения

- 4 Ҷиҳатҳои умумии ин давлатҳоро ёбед.

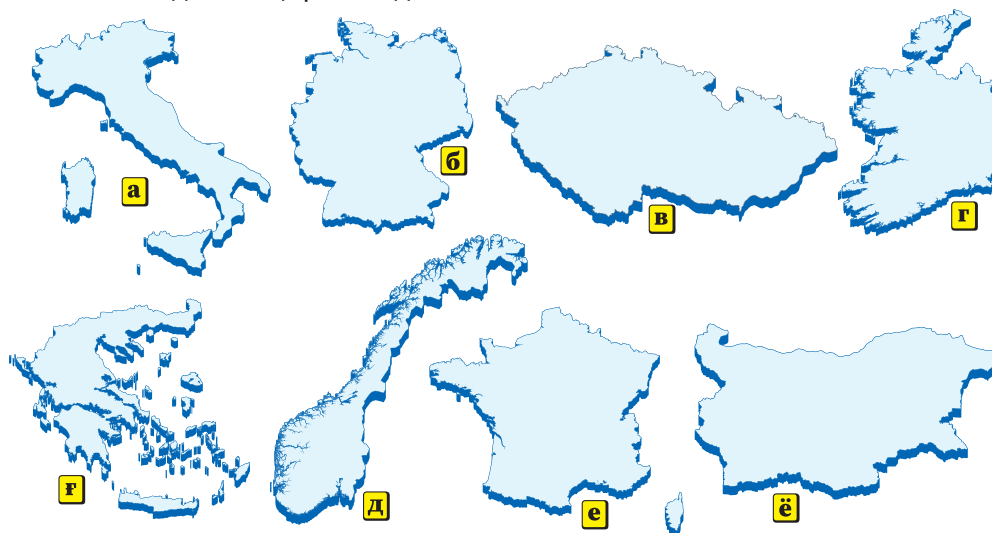
§ 23. Машғулияти амалӣ. Омӯхтани харитаи сиёсии Европа

1. Маълумотҳои ба ин давлатҳо мувофиқро ёбед ва ба дафтаратон нависед.

I. Австрия II. Португалия III. Исландия IV. Руминия

а) бо Испания ҳамсарҳад аст; б) Дар Европаи Шарқӣ ҷойгир шудааст; в) Давлати континенталии дохилӣ; г) Пойтахташ шаҳри Рейкявик аст; ғ) Баҳрҳои Сиёҳ ва Азов соҳилҳояшро мешӯянд; д) Дар Европаи Ҷанубӣ ҷойгир аст; е) Соҳти федеративӣ дорад; ё) Давлати ҷазиравӣ; ж) Дар Европаи Ғарбӣ ҷойгир шудааст; з) Давлати континенталии наздибаҳрӣ; и) Давлати нимҷазиравӣ; т) Дар Европаи Шимолӣ ҷойгир аст.

2. Муайян кунед, ки дар харитаҳои зерин кадом давлатҳо акс ёфтаанд ва дар байни вариантҳои додашуда пойтахти ин давлатҳоро ёбед.

А) Дублин

Б) София

В) Берлин

Г) Осло

Ғ) Прага

Д) Рим

Е) Париж

Ё) Афина

3. Аз маълумотҳои иловагии китоби дарсӣ истифода бурда, номи давлатҳои Европа, ки масоҳати онҳо аз 100 ҳазор km^2 калон аст, ба дафтаратон нависед.

4. Аз китоби дарсӣ ва харитаи сиёсии ҷаҳон истифода бурда, дуруст ё нодуруст будани маълумотҳои зеринро муайян кунед.

1	Македонияи Шимолӣ ба гурӯҳи давлатҳои наздибаҳрӣ дохил мешавад.
2	Дания дар хушкӣ танҳо бо Германия ҳамсарҳад аст.
3	Юнон дар Европаи Ҷанубӣ ҷойгир аст.
4	Дар Европа танҳо Британияи Кабир, Исландия ва Ирландия давлатҳои ҷазиравӣ ба ҳисоб мераванд.
5	Италия дар нимҷазираи Пиреней ҷойгир аст.
6	Пойтахти Белгия – шаҳри Брюссел аст.
7	Шветсия республикаи парламентӣ мебошад.
8	Европаи Шарқӣ субрегиони калонтарини Европа аст.
9	Босния ва Герцеговина яке аз давлатҳои федеративии Европа аст.
10	Франсия дар акваторияи ду уқёнус ҷойгир аст.

5. Номи давлатҳои “пакана”-и Европаро, ки бо ҳарфҳои зерин дода шудаанд, ёбед.

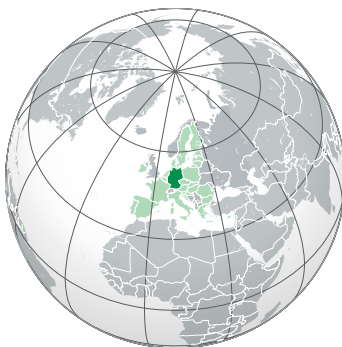

Баҳри Шимолӣ, баҳри Балтика, канали Кил, республикаи парламентӣ, канслери федералӣ, заминҳои федералӣ, муттаҳидшавии РФГ ва РДГ, мигратсияи беруна, калисои лютеранӣ.

Германия бо кадом маҳсулотҳои худ ба дунё машҳур аст?

Масоҳат: **357,4** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **83,3** млн
Пойтахт: **Берлин**

24-§. Республикаи Федеративии Германия

Республикаи Федеративии Германия аз ҷиҳати иқтисодӣ қудратмандтарин давлати Европа буда, дар маркази ҷитъа ҷойгир аст. Германия аз ҷиҳати масоҳат дар ҷитъа ҷойи 6-умро иишғол мекунад. Соҳилҳояшро дар шимолу ғарб обҳои баҳри Шимолӣ, дар шимолу шарқ бошад, обҳои баҳри Балтика мешӯянд. Аз ҳудуди Германия яке аз муҳимтарин каналҳои байналхалқӣ, ки баҳрҳои Шимолӣ ва Балтикаро мепайвандад – канали Кил гузаштааст. Дар ҳушкӣ дар умум бо 9 давлат ҳамсарҳад аст. Мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географӣ бо гузаштани роҳҳои автомобил ва роҳҳои оҳан ва обии (дарё ва каналҳо) бузурге, ки давлатҳои қисмҳои гуногуни Европаро мепайванданд, ифода меёбад.

Аз ҷиҳати шакли идоракунии республикаи парламентӣ аст. Роҳбари давлат президент аст, вале, роҳбари ҳокимияти иҷроия ва соҳиби аз ҳама ваколати калон раиси ҳукумат, яъне канслери федералӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати сохти маъмурий-ҳудудӣ Германия давлати федеративӣ буда, ба 16 сарзамини федералӣ тақсим мешавад. Пойтахти мамлакат – Берлин дар қисми шарқии мамлакат ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релйефи ҳудуди Германия аз шимол ба ҷануб баланд, шуда меравад (расми 48). Дар шимолӣ мамлакат пастҳамвории Германияи Шимолӣ ҷойгир аст, ҳудудҳои марказии он аз кӯҳҳои паст ва баланди миёна иборат, дар ҷануб бошад кӯҳҳои Алп, ки баландияш қариб ба 3000 метр мерасад, ҷойгир аст. Аз канданиҳои ғоиданок қонҳои ангиштсанг ва ангишти сиёҳтоб, маъдани оҳан ва намакҳои калий мавҷуд аст.

Ҳудуди мамлакат дар минтақаи иқлимии мӯътадил ҷойгир шудааст. Дар ҳудудҳои шимолӣ иқлими баҳрӣ, дар ҳудудҳои марказӣ ва ҷанубӣ иқлими мӯътадили типии континенталӣ ташаккул ёфтааст. Обу ҳаво зуд-зуд тағйир меёбад, боришот бисёр мешавад. Зимистон одатан нарм буда, сарди қаҳратон кам содир мешавад. Дар ҳудудҳои наздибаҳрӣ шамолҳои пурзӯр ҳамеша мушоҳида мешавад ва аз ин омил дар мамлакат ба мақсади энергетика ғаъллона истифода мебаранд.

Дар Германия шабакаи дарёҳо хеле зич ҷойгиранд. Дарёҳои бузургтаринаш Рейн, Дунай, Элба, Везер ва Одер мебошанд. Аз сабабе, ки ҳамаи дарёҳои бузурги Германия бо каналҳо пайвастанд, роҳҳои нақлиёти

Расми 47. Релйефи Германия

обии дохилии он ба воситаи Дунай бандаргоҳҳои баҳрҳои Шимолӣ ва Балтикаро бо бандаргоҳҳои баҳри Сиёҳ мепайванданд.

Аҳоли. Германия 83,3 млн нафар аҳоли дошта (мувофиқи маълумоти соли 2020), дар ин бобат дар Европа пас аз Россия ҷойи дуюмро ишғол менамояд. Бо сабаби паст будани таваллуд афзоиши табиӣ аҳоли дар Германия аз соли 1972 инҷониб бақияи манфӣ дорад. Барои ҳамин манбаи зиёдшавии аҳолии Германия мигратсияи берунаи ғаёл мебошад.

Германия аз ҷиҳати шумораи мигрантҳои хориҷӣ (зиёда аз 13 млн нафар, мувофиқи соли 2019) дар қитъа ҷойи аввалро ишғол мекунад. Дар таркиби мигрантҳои хориҷӣ аз давлатҳои Полша, Руминия, Италия, Туркия, Сурия, собиқ Югославия кӯчида омадагон зиёданд.

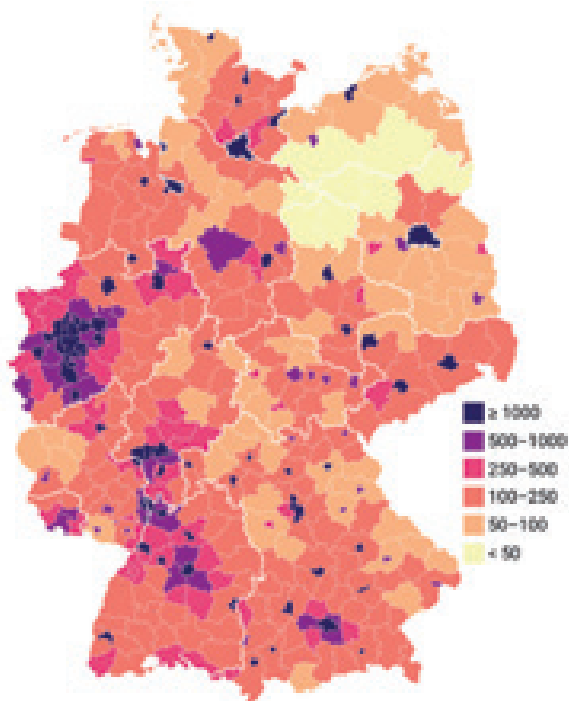
Наздиқ 80 % аҳолии Германия дар шаҳрҳо истиқомат мекунад. Шаҳрҳои калонтарини РФГ – Берлин, Гамбург, Мюнхен, Кёльн, Франкфурт-Майн, Бремен.

Зиёда аз 85 %-и аҳолии мамлакатро немисҳо ташкил медиҳанд. Дар байн немисҳое, ки дар ҳудудҳои шимолӣ, марказӣ ва шарқии РФГ истиқомат мекунад, протестантҳо (лютеранҳо) аксариятро ташкил диҳанд, дар ҷануби мамлакат бештар католикҳо истиқомат мекунад.

Дар Германия аҳоли дар водии дарёҳо зич ҷойгир шудаанд. Дар ин бобат хусусан, дарёи Рейн алоҳида фарқ мекунад. Ҳудуде, ки аҳоли аз ҷама зиёд зич ҷойгир шудааст – ноҳияи саноатии Рур айнан дар ҳавзаи ҳамин дарё ҷойгир аст. Дар минтақаҳои кӯҳӣ ва шимолу шарқии мамлакат бошад зичии аҳоли нисбатан паст аст (расми 49).

Иқтисодиёт. Германия аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодӣ ва дараҷаи зисти аҳоли яке аз мамлакатҳо пешсафи ҷаҳон буда, аъзои гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” аст. Дар Европа бошад, аз рӯи ҳаҷми МММ ва истеҳсолоти саноат дар ҷои 1-ум меистад.

РФГ бо баландсифат будани маҳсулотҳои гуногуни саноатии худ дар ҷаҳон машҳур аст. Ба қатори соҳаҳои пешсафи саноати Германия саноатҳои мошинсозӣ, кимйё ва фармасевтика, ангишт, металлургияи ранга, хӯрокворӣ

Расми 49. Харитаи зичии аҳоли Германия (нафар/км²)

Расми 50. Шаҳри Франкфурт-Майн

дохил мешаванд. Аз соҳаҳои мошинсозӣ бошад, саноатҳои дастгоҳсозӣ, автомобилсозӣ, электротехника, микроэлектроника, киштисозӣ, авиакосмикӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтаанд.

Соҳаҳои таъағуҳи хоҷагии қишлоқ говпарварии ширӣ-гӯштӣ ва ҳукпарварӣ мебошанд. Дар қисмҳои шимолӣ ва марказии мамлакат гандум, ҷав, ҷуворимакка, картошка, лаблабуи қанд кишт карда мешавад. Дар доманаи кӯҳҳо ва водиҳои байниқӯҳи ҷануби мамлакат парвариши ангур, тамоку ва хмел, ки дар истеҳсоли пиво истифода мешавад, хуб ривоч ёфтааст.

Дар иқтисодиёти Германия нақлиёт, сектори банк-молия, туризм ва дигар соҳаҳои хизматрасонӣ аҳамияти муҳим доранд. Аз ҷумла, шаҳри Франкфурт-Майн, ки дорои фурудгоҳи калонтарини Европа аст, яке аз марказҳои банк-молия ба ҳисоб меравад (расми 50).

Савол ва супоришҳо

- 1) Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, номи давлатҳои ҳамсарҳади Германияро ба дафтаратон нависед.
- 2) Фаҳмонед, ки шароити табиӣ ва мавқеи иқтисодӣ-географии Германия дар тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии он чӣ гуна аҳамият дорад.
- 3) Ба фикри шумо кадом омилҳо сабаби бисёр омадани мигрантҳои хориҷӣ ба Германия шудаанд? Иммигрантсияи фаъол аз давлатҳои хориҷӣ чӣ гуна ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣ дорад? Таъсири ҷараёни эмигрантсия аз ҷиҳати иҷтимоӣ-иқтисодӣ ривоч ёфтани мамлакатҳое, ки аҳолии он фаъолона кӯчида меравад, чӣ гуна аст? Дар асоси фикри худ ҷадвали зеринро пур кунед.

Иммигрантсия		Эмигрантсия	
Ҷиҳатҳои мусбӣ	Ҷиҳатҳои манфӣ	Ҷиҳатҳои мусбӣ	Ҷиҳатҳои манфӣ
...	...	...	...

- 4) Аз байни маълумотҳои зерин доир ба Германия кадомаш хато аст? Онҳоро ёбед ва ислоҳ карда, ба дафтаратон нависед.
 - 🌐 Аз ҷиҳати масоҳат дар байни мамлакатҳои Европа дар ҷойи 9 меистад;
 - 🌐 Давлати аъзои гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” аст;
 - 🌐 Аз ҷиҳати сохти маъмурӣ-ҳудудӣ давлати федеративӣ аст;
 - 🌐 Соҳаҳои таъағуҳи хоҷагии қишлоқ говпарварии ширӣ-гӯштӣ ва паррандапарварӣ мебошад;
 - 🌐 Шаҳрҳои калонтаринаш – Берлин, Гамбург, Мюнхен, Кёлен, Франкфурт-Майн, Бремен;
 - 🌐 Дар Европа соҳиби бандаргоҳи баҳрии калонтарин аст;
 - 🌐 Ҳудуди мамлакат дар минтақаи иқлимии мӯътадил ҷойгир шудааст;
 - 🌐 Дар Европа аз ҷиҳати МММ ва истеҳсолоти саноатӣ дар ҷойи 2 меистад;
 - 🌐 Роҳҳои обии дохилӣ ба воситаи Рейн бандаргоҳҳои баҳрҳои Шимолӣ ва Балканро бо бандаргоҳҳои баҳри Сиёҳ мепайвандад;
 - 🌐 Ба қатори соҳаҳои пешсафи саноат соҳаҳои мошинсозӣ, кимия ва фармасевтика, ангишт, металлургияи ранга, ҳӯрокворӣ дохил мешаванд.
- 5) Аз манбаъҳои иловагӣ истифода бурда, дар бораи самтҳо ва ҳаҷми робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Германия ва Ўзбекистон маълумот ҷамъ кунед. Ба фикри шумо, дар оянда байни мамлакатамон ва Германия ҳамкорӣҳои кадом соҳа боз ҳам вусъат меёбанд? Кӯшиш кунед ва фикри худро асоснок кунед.

§ 25. ШОҲИГАРИИ МУТТАҲИДАИ БРИТАНИЯИ КАБИР ВА ИРЛАНДИЯИ ШИМОЛӢ

Шоҳигарии муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ дар ҷазираҳои Британияи шимолу ғарбии Европа ҷойгир шудааст. Қисми асосии ҳудуди шоҳигарии Муттаҳида аз ҷазираи Британияи Кабир ва қисми шимолу шарқии ҷазираи Ирландия иборат аст. Инчунин, ба таркиби мамлакат якчанд ҷазираҳои хурд ҳам дохил мешаванд. Соҳилҳои Шоҳигарии Муттаҳида бо обҳои баҳри Шимолӣ, баҳри Ирландия ва уқёнуси Атлантика шуста мешаванд. Гулӯгоҳи Ла-Манш Британияи Кабирро аз соҳилҳои шимолу ғарбии Франция ҷудо мекунад. Дар хушкӣ танҳо бо Ирландия ҳамсарҳад аст.

Дар замони ҳозира Британияи Кабир соҳиби зиёда аз 15 ҳудуди пасиуқёнусӣ, яъне мустамликаҳо аст. Қисми калони онҳо дар ҷазираҳои баҳри Кариб ҷойгиранд. Ягона ҳудуди мустамлика дар қитъаи Европа – Гибралтар низ ҳудуди пасиуқёнусии Шоҳигарии Муттаҳида ба ҳисоб меравад. Аммо, расман ягон ҳудуди пасиуқёнуси ба таркиби Шоҳигарии Муттаҳида намендараанд.

Шакли идоракунӣ – монархияи конституционӣ. Монархи (шоҳ ё малика) Британияи Кабир айна ҳол ба таври расмӣ роҳбари 14 давлати мустақил, аз ҷумла Канада, Австралия ва Зеландияи Нав, ки Шоҳигарии Ҷамдӯстии Британия ба ҳисоб мераванд, мебошад.

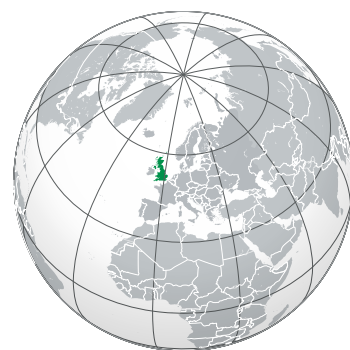
Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ Шоҳигарии Муттаҳида аз 4 кишвар (мамлакат) – Англия, Шотландия, Уэлс ва Ирландияи Шимолӣ иборат аст (расми 51). Ба ғайр аз Англия 3 кишвари боқимонда қисман мухторият мебошанд. Пойтахти Британияи Кабир – шаҳри Лондон дар қисми ҷанубу шарқии мамлакат, дар наздикии резишгоҳи дарёи Темза ба баҳр ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Қисми ҷанубу шарқии Британияи Кабирро бештар ҳамвориҳо, ҳудудҳои шимолу ғарбиашро бошад, асосан кӯҳҳои миёна ишғол менамоянд (расми 52). Хусусан, дар Шотландия ва Уэлс кӯҳҳои қадимаи чиндорӣ васеъ паҳн шудаанд. Кӯҳи баландтарини мамлакат – Бен-Невис дар Шотландия ҷойгир аст (расми 53).

Дар мамлакат аз канданиҳои фойданок асосан нефт, газ табиӣ ва ангишт истихроҷ мешавад. Конҳои нефт ва газ дар қабри баҳри Шимолӣ ҷойгиранд. Аммо, дар солҳои охир Британияи Кабир импортёри асосии ҷамаи намудҳои сӯзишвории минералӣ шудааст, чунки ресурсҳои истихроҷшаванда талаби иқтисодиёти миллиро бо манбаҳои энергия қонеъ намегардонад.

Шамолҳое, ки тамоми сол аз уқёнуси Атлантика мевазанд ва зери таъсири ҷараёни Голфстрим иқлими мӯътадили баҳрӣ ташаккул ёфтааст. Дар давоми сол хусусан дар ғарби мамлакат зуд-зуд борон меборад. Зимистон нисбатан нарм, ҳарорати миёнаи ҳаво дар моҳи январ дар атрофи 0 °C аст.

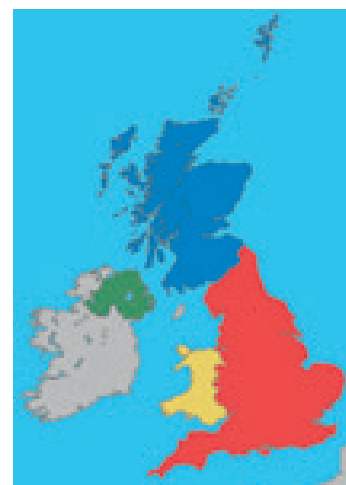
Аҳоли. Шоҳигарии муттаҳида аз ҷиҳати миқдори аҳоли дар байни давлатҳои Европа ҷойи 3-юмро ишғол мекунад (мувофиқи ҳолати соли 2020, зиёда аз 67 млн нафар). Афзоиши табиӣ аҳоли дар дараҷаи паст буда, шумораи аҳоли асосан аз ҳисоби мигратсияи беруна меафзояд. Хусусан, аз Осиёи Ҷанубӣ, Африка, ҷазираҳои баҳри Кариб кӯчида омадагон зиёданд.

Масоҳат: 243,8 ҳазор km²
Аҳоли (2020): 67,2 млн
Пойтахт: Лондон

Шоҳигарии муттаҳида, Англия, Шотландия, Уэлс, Ирландияи Шимолӣ, монархияи конституционӣ, гулӯгоҳи Ла-Манш, иқлими мӯътадили баҳр, серкови англиканӣ.

Дар бораи мавқеи Шоҳигарии муттаҳида дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳон чӣ ҳаҷм медиҳад?

Англия Шотландия
Уэлс Ирландияи Шимолӣ

Расми 51. Кишварҳои таркиби Шоҳигарии Муттаҳида

Расми 52. Релйефи ҳудуди
Шоҳигарии Муттаҳида

Дар Британияи Кабир дараҷаи урбанизатсия наздик ба 85 % аст. Шаҳрҳои бузургтарини мамлакат Лондон, Бирмингем, Манчестер, Ливерпул, Глазго, Эдинбург мебошанд.

Дар таркиби этникии аҳолии мамлакат миллати калонтарин англисҳо мебошанд. Шотландиягӣҳо, уэлсӣҳо ва ирландӣҳо низ аҳолии таҳҷой ба ҳисоб мераванд. Дини паҳншудатарин – серкови англиканӣ (мазҳаби протестантии дини насронӣ) мебошад.

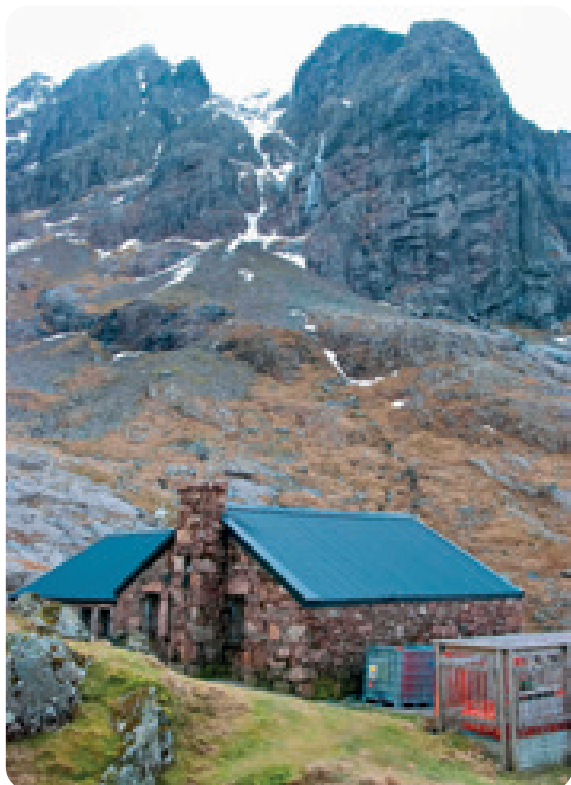
Зичии аҳоли дар Англияи Марказӣ ва Ҷанубӣ, Уэлс ва пастҳамвории Шотландия ба дараҷаи баланд бошад, дар ҳудудҳои кӯҳии шимолу ғарбии Шотландия ин нишондод як андоза паст аст (расми 54). Қариб 85 %-и аҳолии Шоҳигарии Муттаҳида дар Англия зиндагӣ мекунад. Дар Ирландияи Шимолӣ бошад, танҳо 3 %-и аҳолии мамлакат истиқомат мекунад.

Иқтисодиёт. Британияи Кабир дар миқёси Европа ва ҷаҳон аз ҷиҳати иқтисодӣ яке аз давлатҳои абарқудрат ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар Европа пас аз Германия дар ҷойи дуюм меистад.

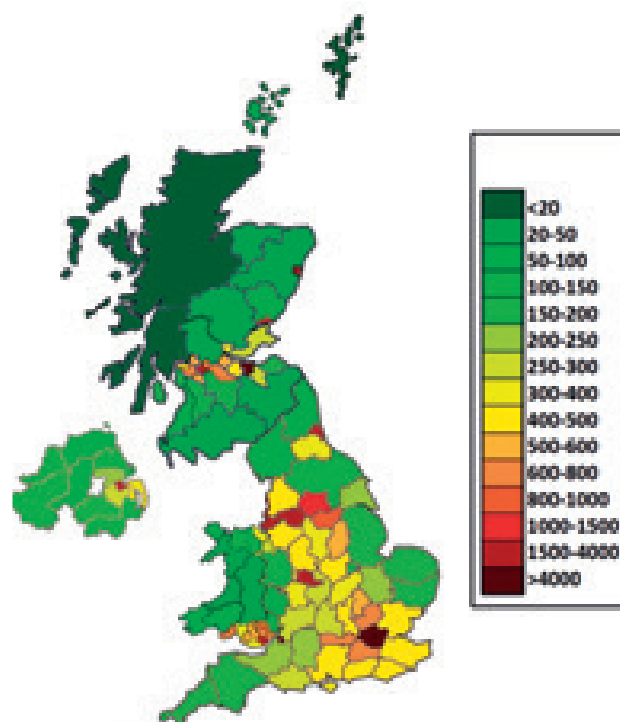
Британияи Кабир ватани инқилоби саноатӣ буда, дар асрҳои XIX ва аввали асри XX мамлакати пешсафи саноатишудаи ҷаҳон буд. Дар он давра саноати Шоҳигарии Муттаҳида хусусан соҳаҳои бофандагӣ, ангишт, металлургияи сиёҳ, киштисозӣ ривож ёфта буд.

Дар вақти ҳозира бошад, дар қатори соҳаҳои пешсафи саноати Британияи Кабир саноатҳои автомобилсозӣ, авиасозӣ, мошинсозии хоҷагии қишлоқ, фармасевтика ва кимиё дохил мешаванд. Энергияи электрикии мамлакат ба СЭГ таъя мекунад.

Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ говпарварии ширӣ-гӯштӣ, гӯсфандпарварӣ ва хукпарварӣ мебошанд. Зироатҳои асосии хоҷагии

Расми 53. Кӯҳи Бен-Невис

Расми 54. Харитаи зичии аҳолии
Шоҳигарии Муттаҳида (нафар км²)

§ 25. Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ

қишлоқ: гандум, ҷав, картошка, лаблабуи қанд мебошанд.

Дар иқтисодиёти Британияи Кабир соҳаҳои хизматрасонӣ ҳам аҳамияти калон доранд. Аз онҳо соҳаи банк-молия, туризм, технологияҳои ахбор, тиб ва таълими олӣ аҳамияти байналхалқӣ доранд. Шаҳри Лондон маркази молиявии бузургтарини ҷаҳон мебошад. Барои дидани ёдгориҳои зиёди ба ҷаҳон машҳури таърихӣ-маданӣ ба Британияи Кабир ҳар сол якчанд даҳ миллион сайёҳ ташриф меорад. Шоҳигарии Муттаҳида аз ҷиҳати қабули сайёҳон ба қатори 10 давлати пешсафи ҷаҳон дохил мешавад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Сохти маъмурӣ-ҳудудии Шоҳигарии Муттаҳидаро тавсиф диҳед. Вай давлати қисман федеративӣ ҳисоб шуданаш мумкин аст? Чаро?
- 2 Хусусиятҳои муҳим ва омилҳои пайдокунандаи иқлими Британияи Кабирро шарҳ диҳед. Дар асоси маълумотҳои иловагӣ сабаби “Албиони тумандор” низ номида шудани ин давлатро ёбед.
- 3 Чаро аҳолии Британияи Кабир асосан аз ҳисоби мигратсияи беруна афзуда истодааст? Сабабашро фаҳмонед. Аз чӣ сабаб ба мамлакат аз Осиёи Ҷанубӣ, Африка ва ҷазираҳои баҳри Кариб кӯчида омадагон зиёданд?
- 4 Дар бораи сабабҳои асосии ба СЭГ таъя кардани энергетикаи Британияи Кабир фикр ронед. Ҷиҳатҳои иқтисодӣ ва экологии инро чӣ гуна баҳо додан мумкин аст? Ин мамлакат боз ба ривоҷи кадом манбаъҳои энергияи ноанъанавӣ имконияти зиёд дорад? Фикри худро асоснок кунед.
- 5 Ба омилҳои зерин, ки барои ба қатори 10 давлати пешсафи ҷаҳон шомил шудани Британияи Кабир аз ҷиҳати қабули сайёҳон таъсир мерасонанд, баҳо диҳед:
 - а шароити табиӣ ва ландшафтӣ наздибаҳрӣ;
 - б ободаҳои таърихӣ;
 - в архитектураи муосир;
 - г рушди инфрасохтори туризм;
 - ғ баланд будани сифати хизматрасонӣ.
- 6 Кадом донишгоҳҳои ба ҷаҳон машҳури Британияи Кабирро медонед? Агар ба шумо имконияти таҳсил ё саёҳат ба хориҷа мебуд, оё Британияи Кабирро интихоб мекардед? Чаро?

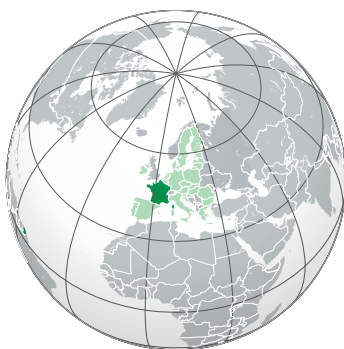
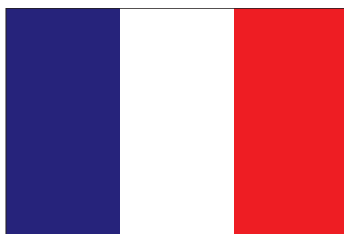

Гулӯгоҳи Ла-Манш, уқёнуи Атлантика, ҷазираи Корсика, ҳудудҳои пасиуқёнуӣ, агломератсияи Париж, мигратсияи беруна, забонҳои минтақавӣ, “Ҳафтгонаи калон”, туризм.

Кадам брендҳои ба ҷаҳон машҳури Францияро медонед?

Масоҳат: 547 ҳазор км²
Аҳоли (2020): 64,9 млн
Пойтахт: Париж

§ 26. Республикаи Франция

Яке аз давлатҳои бузургтарини Европа – Республикаи Франция дар ғарби қитъа ҷойгир аст. Соҳилҳои мамлакатро дар ғарб ва шимолу ғарб обҳои уқёнуи Атлантика, дар ҷанубу шарқ бошад, обҳои баҳри Миёназамин мешӯянд. Гулӯгоҳи Ла-Манш Францияро аз Британияи Кабир ҷудо мекунад. Дар хушкӣ бо 8 давлат ҳамсарҳад буда, аз ҳама сарҳади зиёдро бо давлатҳои Германия, Италия, Испания дорад. Ҷазираи Корсикаи баҳри Миёназамин ба Франция тааллуқ дорад. Инчунин Франция соҳиби зиёда аз ҳудудҳои пасиуқёнуӣ, яъне мустамликаҳо мебошад. Онҳо асосан дар уқёнуи Ором ва баҳри Кариб ҷойгиранд.

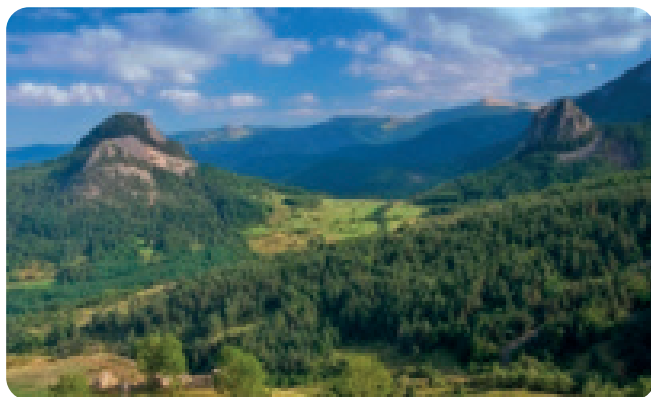
Шакли идоракуни – республикаи президентӣ. Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ Франция давлати унитарӣ буда, ба 18 ҳудуд (регион) тақсим мешавад. Аз онҳо 12-тоаш дар қисми континенталии Франция, 1-то дар ҷазираи Корсикаи баҳри Миёназамин, 5-тои дигар дар ҳудудҳои пасиуқёнуӣ ҷойгиранд. Пойтахти Франция шаҳри Париж буда, дар қисми шимолии мамлакат, дар водии дарёи Сена ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. $\frac{2}{3}$ қисми ҳудуди Францияро ҳамвориҳо ишғол мекунанд. Дар баробари ҳамин, дар ҳудудҳои шарқӣ, марказӣ ва ҷанубии мамлакат кӯҳҳои баландии гуногуни Алп, Пиреней, Арденна, Вогеа, массиви Марказӣ (расми 55), Юра мавҷуданд. Ба ғайр аз Алп ва Пиреней, кӯҳҳои Франция кӯҳҳои пири саҳт чиндорӣ мебошанд. Аз канданиҳои ғоиданок конҳои маъданҳои оҳан, уран ва боксит мавҷуд аст.

Дар қисми наздикии уқёнуи Атлантикаи Франция иқлими мӯътадили баҳрӣ, дар ҳудудҳои шарқӣ мӯътадили континенталӣ, дар ҷануб бошад, иқлими субтропикии типии баҳримеёназаминӣ ташаккул ёфтааст. Тобистонаш гарм, зимистонаш бошад нарм ва сарбориш мешавад. Боришот аз январ то апрел зиёд мушоҳида мешавад.

Дар Франция шабакаи дарёҳо зич ҷойгиранд. Дарёи дарозтарин – Луара (расми 56), дарёи серобтарин бошад, Рона аст. Дарёҳои Сена ва Гаронна низ ба қатори дарёҳои бузург шомиланд.

Аҳоли. Франция дар байни давлатҳои Европа аз ҷиҳати аҳоли ҷойи чорумро ишғол менамояд. Мувофиқи ҳолати соли 2020, шумораи аҳолии Франция наздик ба 65 млн нафар баробар аст. Афзоиши табиӣ аҳоли ниҳоят паст, ба ҳисоби солона ба 0,2 % баробар аст. Манбаи муҳими афзоиши аҳоли мигратсияи беруна ба ҳисоб меравад. Дар байни мигрантҳо аз давлатҳои Африка, ки дар гузашта мустамликаи Франция буданд, кӯчида омадагон зиёданд.

Расми 55. Манзараи кӯҳҳои массиви марказӣ

Расми 56. Дарёи Луара

Дар Франция дар замони ҳозира дараҷаи шаҳришавӣ аз 80 % зиёд шудааст. Дар атрофи Париж яке аз агломератсияҳои бузургтарини қитъа ташаккул ёфта, аҳолии он аз 10 млн нафар зиёд аст. Дар қатори марказҳои минтақавии калон шаҳрҳои Лион, Марсел, Лилл, Тулуза, Бордо дохил мешаванд.

Дар қатори миллатҳои таҷҷоии мамлакат ба ғайр аз франсузҳо инчунин, баскҳо, бретонҳо, элзасиҳо, лотарингҳо, каталонҳо, окситаниягҳо ва корсикагҳо дохил мешаванд. Мувофиқи конститутсияи Франция, забонҳои ин 7 миллат мақоми забонҳои минтақавӣ доранд. Дар таркиби динии аҳолии мамлакат католикҳо мақоми асосиро ишғол мекунанд. Аҳоли дар агломератсияи Париж, ҳудудҳои ҳамсарҳади Белгия ва Германия ва соҳили баҳри Миёназамин зич ҷойгир шудааст. Дар минтақаҳои кӯҳӣ бошад, зичии аҳоли як андоза паст аст.

Иқтисодиёт. Республикаи Франция дар миқёси Европа ва ҷаҳон яке аз давлатҳои бузургтарини салоҳияти иқтисодиаш баланд мебошад. Он ба гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” мансуб аст.

Дар таркиби саноати Франция саноатҳои мошинсозӣ, кимӣ, металлургияи сиёҳ ва ранга ва ҳӯрокворӣ аҳамияти калон доранд. Мамлакат дар истеҳсол ва ба бозори ҷаҳонӣ баровардани автомобил, киштӣ, самолёт, таҷҳизотҳо, нуриҳои минералӣ, сода, полимерҳо, парфюмерия, косметика, вино, панир ва дигар маҳсулотҳои зиёд мавқеи ба худ хос дорад.

Дар энергияи электрикии Франция СЭА аҳамияти калон доранд. Ҳиссаи стансияҳои электрикии атомӣ дар таркиби энергияи электрикии истеҳсолшавандаи мамлакат ба 80 % баробар аст. Дар ин бобат Франция дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол менамояд.

Соҳаи пешсафи хоҷагии қишлоқ чорводорӣ гӯштӣ-ширӣ ба ҳисоб меравад. Зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқ: гандум, лаблабуи қанд, картошка, ҷуворимакка, ангур, зағир мебошанд. Хусусан, дар соҳаҳои ангурпарварӣ ва винопазӣ аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсолот ва сифати анъанавии маҳсулот дар тамоми ҷаҳон машҳур аст (*расми 57*). Дар тунукобаҳои баҳрӣ марикултура, яъне бо роҳи сунъӣ зиёд кардани организмҳои баҳрӣ хуб ривоч ёфтааст.

Франция дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати ташриф овардани туристон дар ҷаҳон ҷои аввалро ишғол менамояд. Дар баъзе солҳо шумораи сайёҳон аз 75 млн нафар мегузарад. Ба ин дараҷа ривоч ёфтани туризм омилҳои шароити иқлими табиӣ, курортҳои наздибаҳрии ба ҷаҳон машҳур (Нитса, Сен-Тропе, Канн ва ғайраҳо), дар шаҳрҳои Франция хусусан дар Париж зиёд будани объектҳои маданӣ таъсир мерасонанд. Масалан, осорхонаи Луври Париж аз ҷиҳати ташриф оварандагон дар ҷаҳон ҷои аввалро ишғол менамояд (*расми 58*).

Расми 57. Токзорҳои Франция

Расми 58. Осорхонаи Лувр дар Париж

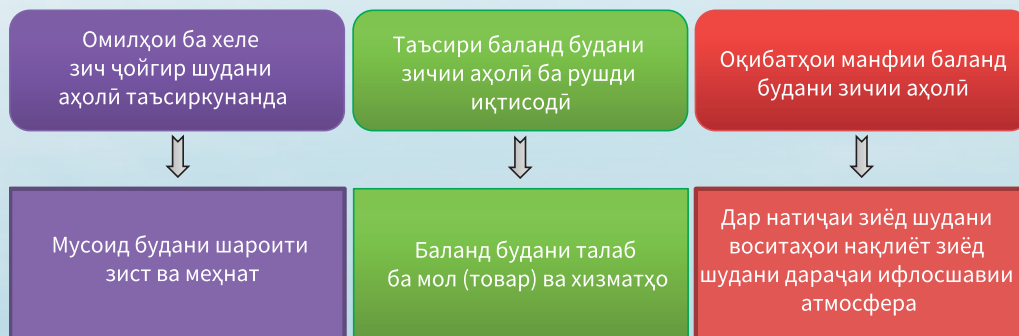
Савол ва супоришҳо

- 1) Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, аз байни зеринҳо аз вариантҳои додашуда пойтахтҳои давлатҳои ҳамсарҳади Францияро ёбед.
а Амстердам; **б** Люксембург; **в** Берн; **г** Вена; **д** Мадрид; **е** Копенгаген; **ё** Берлин; **ж** Рим; **з** Вадутс; **и** Брюссел; **к** Монако; **л** Андорра-ла-Веля;
- 2) Хусусиятҳои асосии мавқеи иқтисодӣ-географии Франция аз ҷиҳати иборат аст? Дар ривочи иҷтимоӣ-иқтисодии он давлатҳои ҳамсарҳад чӣ гуна аҳамият доранд ва дар навбати худ дар

тараққиёти ин давлатҳо таъсири Франция чӣ гуна аст? Ба фикри шумо, дараҷаи тараққиёти мамлакатҳо ба вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои ҷойгиршудаи онҳо чӣ қадар робита дорад? Фикри худро бо мисолҳо фаҳмонед.

- 3 Барои чӣ дар агломератсияи Париж, ҳудудҳои ҳамсарҳади Белгия ва Германия ва соҳилҳои баҳри Миёназамин аҳоли зич ҷойгир шудааст? Дар бораи сабабҳои дар ҳудуди муайян зич ҷойгир шудани аҳоли, афзалият ва оқибатҳои манфии он фикр ронед.

- 4 Кадом соҳаҳои саноати Франция аҳамияти пешсаф доранд? Чаро Франция бо бисёр таъмин кардани маҳсулотҳо ба бозори ҷаҳонӣ алоҳида фарқ мекунад?
- 5 Омилҳои ба дараҷаи баланд ривож ёфтани туризми Франция таъсиркунандаро шарҳ диҳед. Аз объектҳои аз ҷама машҳури маданияи он кадомҳоро медонед?

§ 27. Республикаи Италия

Республикаи Италия дар ҷануби Европа, соҳилҳои баҳри Миёназамин ҷойгир шудааст. Қисми калони ҳудуди мамлакатро нимҷазираи Аппенин ишғол мекунад. Ду ҷазираи бузургтарини баҳри Миёназамин – Ситилия ва Сардиния ба Италия тааллуқ доранд. Дар шимол бо Франция, Австрия, Швейтсария ва Словения ҳамсарҳад аст. Дар байни ҳамсояҳои Италия Сан-Марино ва давлати “пакана”-и Ватикан мавҷеи алоҳида доранд, зеро ин мамлакатҳоро аз ҳар тараф ҳудуди Италия ихота кардааст ва бо дигар давлатҳо ё бо обҳои баҳр сарҳад надоранд. Мамлакатҳое, ки ин гуна мавҷеи географӣ доранд, **анклав** номида мешаванд.

Шакли идоракунӣ – республикаи парламентӣ. Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ Италия давлати унитарӣ буда, аз 20 ҳудуд иборат аст. Пойтахт – шаҳри Рим буда, дар қисми марказии мамлакат, водии дарёи Тибр ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релефи Италия асосан аз кӯҳҳо иборат аст (расми 59). Дар шимоли мамлакат кӯҳҳои Алп ҷойгиранд. Қуллаи кӯҳии баландтарини Европа – Монблан (4807 м) дар сарҳади байни Италия ва Франция ҷойгир аст. Нимҷазираи Аппенинро аз шимол ба самти ҷануб кӯҳҳои баланди миёнаи Аппенин бурида мегузаранд (нуқтаи баландтарини он – қуллаи Корно-Гранде, 2914 м). Дар байни кӯҳҳои Алп ва Аппенин ҳамвории Падан ҷойгир аст. Дар ин ҳамворӣ аз ғарб ба самти шарқ дарёи бузургтарин – По ҷорӣ мешавад.

Италия аз ҷиҳати сейсмикӣ ва вулканикӣ ҳудуди фаъол ба ҳисоб меравад. Дар ҳуди асри XXI 4 zilзилаи саҳт рӯй додааст. Дар мамлакат якчанд вулқонҳои амалкунанда, аз ҷумла Этна (вулқони амалкунандаи баландтарини Европа), Везувий ва Стромболи (расми 60) мавҷуд аст.

Дар Италия конҳои канданиҳои фойданоки гуногун (нефт, газ, табиӣ, ангишт, марганец, калий ва намаки ошӣ) мавҷуд аст, аммо ҳаҷми истихроҷи аксарияти ресурсҳои минералӣ калон нест ва эҳтиёҷоти иқтисодии мамлакатро қонеъ карда наметавонад.

Дар Италия асосан иқлими субтропикии типии баҳри Миёназамин ҳукмрон аст. Тобистон гарм, зимистон бошад, нарм ва мӯътадил аст, боришот бештар ба моҳҳои зимистон рост меояд. Кӯҳҳои Алп ҳудуди Италияро аз даромадани анбӯҳи ҳавои сард ҳимоя мекунад ва сатҳи роҳи шамолҳои аз баҳр мевазанд шуда, ба пурзӯр шудани бориш сабабгор мешавад.

Аҳоли. Италия яке аз 5 мамлакати сараҳолитарини Европа ба ҳисоб меравад. Мувофиқи маълумоти соли 2020, дар Италия бештар аз 60 млн нафар аҳоли истиқомат мекунад. Афзоиши табиӣ аҳоли манфӣ буда, ба ҳисоби солона ба -0,4 % баробар аст. Дар таркиби аҳоли саҳми мигрантҳои хориҷӣ афзуда истодааст. Дар байни мигрантҳо руминҳо, албанҳо ва арабҳои аз Африкаи Шимолӣ кӯчида омада бештаранд.

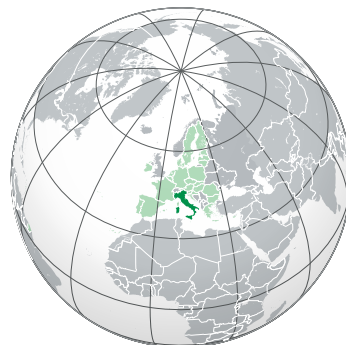
Дар Италия ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 70 % бештар аст. Милан, Рим, Турин, Неапол шаҳрҳои бузургтарини мамлакат ба ҳисоб мераванд.

Забони давлатӣ – италянӣ. Дар таркиби динии аҳоли католикҳо пешсафанд. Италия аз ҷиҳати шумораи католикҳо дар Европа ҷойи аввалро ишғол менамояд.

Дар Италия аҳоли нисбатан ноҳамвор ҷойгир шудааст. Ин нишондод дар ҳамвории Падан, ки дарёи По аз он ҷорӣ мешавад, як андоза баланд аст. Инчунин, дар ҳудудҳои наздибаҳрии ҷануби мамлакат низ аҳоли зич ҷойгир шудааст.

 Нимҷазираи Аппенин, баҳри Миёназамин, Ситилия, Сардиния, Алп, анклав, иқлими типии баҳри Миёназамин, тафовутҳои иқтисодӣ-иқтисодӣ, мероси маданӣ.

 Барои чӣ Италияро яке аз гаҳвораҳои маданияти Европа мегӯянд?

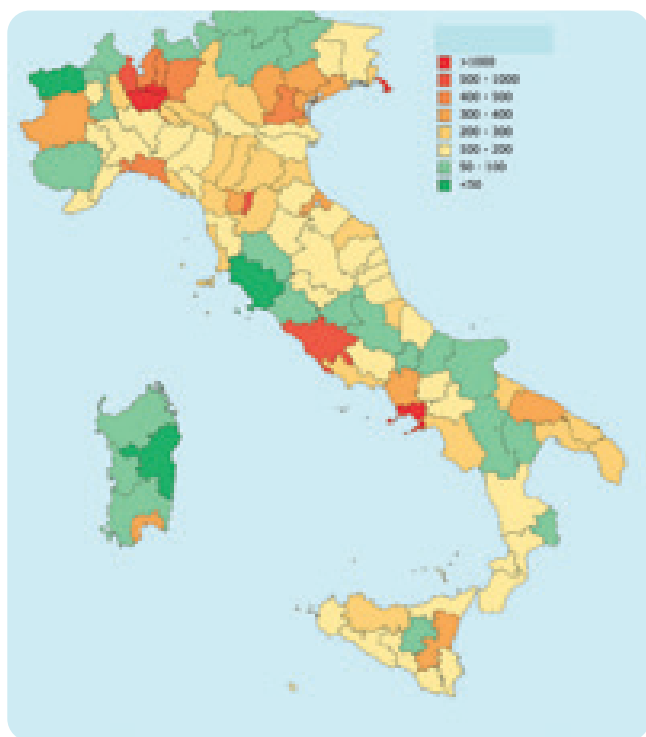
Масоҳат: 302,1 ҳазор km²
Аҳоли (2020): 60,3 млн
Пойтахт: Рим

Расми 59. Релефи Италия

Расми 60. Вулқони Стромболи

Расми 61. Харитаи зичии аҳолии Италия (нафар/км²)

Дар ҳудудҳои кӯҳӣ ва ҷазираи Сардиния бошад, аҳоли нисбатан тунук (сирок) ҷойгир шудааст (расми 61).

Иқтисодиёт. Италия яке аз 4 давлати Европа мебошад, ки аъзои гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” аст. Лекин, дар қисмҳои гуногуни мамлакат дар рушди иқтисодӣ тафовутҳои калон ба назар мерасад. Марказҳои аз ҳама калон ва ривожёфтаи мамлакат дар шимолӣ мамлакат ҷойгиранд (агломератсияҳои Милан ва Турин). Дар ҳудудҳои ҷанубӣ бошад, иқтисодиёти сустривожёфтаи аграрӣ мушоҳида мешавад.

Ба сифати соҳаҳои пешсафи иқтисодиёти Италия саноатҳои мошинсозӣ (хусусан, автомобилсозӣ ва истеҳсоли техникаи маишӣ), кимйё, сабук ва ҳӯрокворӣ алоҳида фарқ мекунанд. Мамлакат дар содироти маҳсулотҳои автомобил, мототсикл, яхдон, велосипед, матоҳои пашмӣ, либос, пояфзол, рағани зайтун, панир, вино, консерваҳои мева ва тоmat яке аз экспортёрҳои бонуфузи ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Аммо, дар Италия аз ҳисоби кам истихроҷ шудани ресурсҳои сӯзишворӣ ва маъданҳои металл манбаъҳои энергия ва бисёр намудҳои ашёи хоми саноатӣ аз дигар давлатҳо оварда мешавад. Инчунин, Италия яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати импорти энергияи электрикӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳоҷагии қишлоқ бештар ба зироатпарварию субтропикӣ асос ёфтааст. Италия дар миқёси Европа ва ҷаҳон аз ҷиҳати парвариши меваҳои ситрусӣ, ангур, помидор ва зайтун алоҳида фарқ мекунанд (расми 62). Яке аз соҳаҳои сердаромади иқтисодиёти миллии туризми байналхалқӣ ба ҳисоб меравад. Ба Италия дар як сол ба ҳисоби миёна 50 млн сайёҳони хориҷӣ ташриф меоранд. Ба ин гуна дар миқёси васеъ ривож ёфтани туризм шароити иқлимӣ Италия, зебогии табиат ва меросии ниҳоят бойи маданӣ сабаб шудааст. Шаҳрҳои Рим, Милан, Неапол, Венетсия, Флоренсия, Генуя, Парма, Пиза, Верона ва дигар шаҳрҳои Италия ба маънои асил “осорхонаҳои зери осмон” ба дунё

машҳуранд. Ба рӯйхати объектҳои меросии умумиҷаҳонӣ, ки аз тарафи ЮНЕСКО тартиб дода шудаанд, аз ҳама зиёд айнан ёдгориҳои табиӣ-таърихӣ ва маданияти Италия ба ин рӯйхат дохил карда шудаанд (расми 63).

Расми 62. Плантатсияҳои зайтун дар Италия

Расми 63. Маркази таърихии шаҳри Неапол

Савол ва супоришҳо

- 1 Дар байни давлатҳои ҳамсарҳади Италия Ватикан ва Сан-Марино бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунанд? Айнан ҳамин гуна ҳолат боз ба кадом давлат хос аст?
- 2 Ба донишҳои курси география тақия карда, фаҳмонед, ки чаро Италия яке аз ҳудудҳои фаъоли сейсмики ва вулканики аст. Ба фикри шумо, барои кам кардани таъсири офатҳои табиӣ ба чиҳо аҳамият додан зарур аст?
- 3 Фарқияти рушди иқтисодии қисмҳои шимолӣ ва ҷанубии Италия аз чиҳо иборат аст? Ба фикри шумо ба вучуд омадани тафовутҳои калон дар рушди иқтисодии ҳудудҳои гуногуни мамлакат сабаби пайдо шудани чӣ гуна муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мешаванд?
- 4 Чаро хоҷагии қишлоқи Италия аз бисёр давлатҳои Европа фарқ карда, зироатпарварӣ пешаф аст?
- 5 Дар Италия ба дараҷаи олӣ ривож ёфтани туризм ба кадом омилҳо вобастааст? Дар асоси манбаъҳои иловагӣ дар бораи ёдгориҳои таърихӣ-мадании ба ҷаҳон машҳурӣ Италия маълумот ҷамъ намуда, ахбороти кӯтоҳ омода кунед.

Европаи Шарқӣ, Осиёи Шимолӣ, қўҳҳои Урал, фуруҳамии Кума-Манич, федератсия, эксклав, ресурсҳои агроиқлимӣ, зонаҳои табиӣ, кўли Байкал, мамлакати бисёрконфессиягӣ.

Мавқеи географии Россия кадом хусусиятҳои ба худ хос дорад? Ин хусусиятҳо дар ривожёбии мамлакат чӣ гуна таъсир мерасонанд?

Масоҳат: **17098** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **146,7** млн
Пойтахт: **Москва**

§ 28. Федератсияи Россия

Федератсияи Россия аз ҷиҳати масоҳат давлати бузургтарини ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Он дар Европаи Шарқӣ ва Осиёи Шимолӣ ҷойгир аст. Соҳилҳои Россияро обҳои 12 баҳри уқёнусҳои Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантика мешӯянд. Дар ҷаҳон танҳо 3 мамлакат – Россия, ИМА ва Канада имконияти якуякбора ба се уқёнус баромадан доранд.

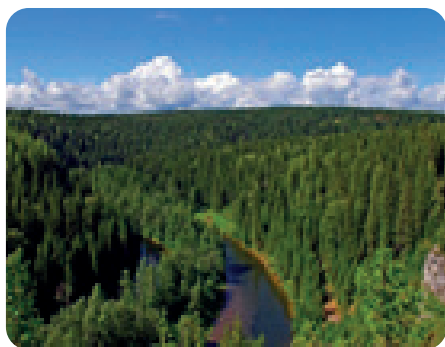
Федератсияи Россия дар умум бо 16 давлати соҳибистиклол ҳамсарҳад аст. Аз ҷумла, бо Япония ва ИМА сарҳад танҳо бо воситаи об мегузарад. Аз ҷама хати дарозӣ сарҳад бо Қазоқистон, Муғулистон ва Чин гузаштааст. Аз ҷиҳати миқдори давлатҳои ҳамсарҳад Россия дар ҷаҳон ҷойи 1-ро ишғол менамояд.

Мувофиқи Конститутсия, Россия федератсияи иборат аз 85 регионҳои мақомҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Дар байни регионҳои Федератсияи Россия республика, област (вилоят), кишвар, округи автономӣ, области автономӣ ва шаҳрҳои аҳамияти федералӣ дошта мавҷуданд. Вилояти Калинингради соҳили баҳри Балтика аз ҳудуди асосии Россия ҷудо ҷойгир буда, мавқеи географии **эксклав** дорад.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Ҳудуди Россия аз шимол ба ҷануб зиёда аз 4000 км, аз ғарб ба шарқ бошад, қариб ба масофаи 10000 км тўл кашидааст. Аз ҳамин сабаб шароити табиӣ мамлакат ниҳоят гуногун аст (расми 64). 70 %-и ҳудуди мамлакатро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Масоҳати асосии онро ҳамвориҳои Европаи Шарқӣ ва Сибири Ғарбӣ ишғол мекунанд. Кӯҳҳои баланд (Кавказ, Олтой, Саян, Сихоте-Алин ва дигарон) дар қисми шарқӣ ва қисмҳои канории ҷанубии Россия ҷойгиранд.

Дар Россия захираҳои бузурги нефт, гази табиӣ, ангишт, уран, маъдани оҳан, тилло, алмос ва дигар канданиҳои фойданок мавҷуд аст. Дар иқтисодиёти мамлакат хусусан нефт ва гази табиӣ аҳамияти калон доранд. Конҳои бузурги нефт ва газ асосан дар ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ҷойгиранд.

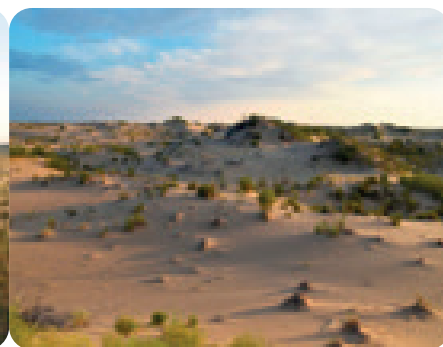
Россия асосан дар минтақаҳои иқлими мўътадил, субарктикӣ ва арктикӣ ҷойгир аст. Танҳо ҳудудҳои назди баҳри Сиёҳ иқлими субарктикӣ доранд. Зиёда аз 70 %-и ҳудуди мамлакат барои кишоварзӣ ба дараҷаи кофӣ аз ресурсҳои агроиқлимӣ таъминанд. Зонаҳои асосии табиӣ – тайга, тундра, бешаҳои омехта ва паҳнбарг, дашт ва бешадашт. Россия яке аз давлатҳои бо ресурсҳои беша ва замин аз ҷама хуб таъминбуда мебошад.

Тайга (вилояти Архангелс)

Дашт (вилояти Оренбург)

Биёбон (вилояти Астрахан)

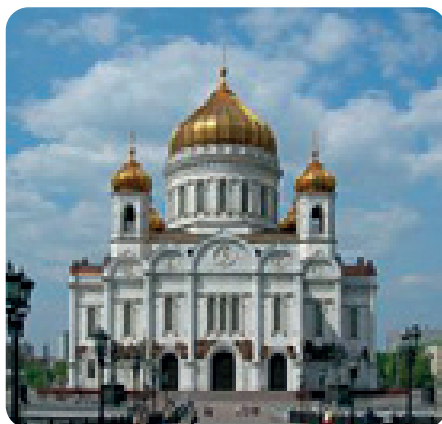
Расми 64. Баъзе зонаҳои табиӣи Россия

Аҳоли. Федератсияи Россия аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи 9-умро ишғол мекунад. Афзоиши табиӣи аҳоли манфӣ буда, ба ҳисоби

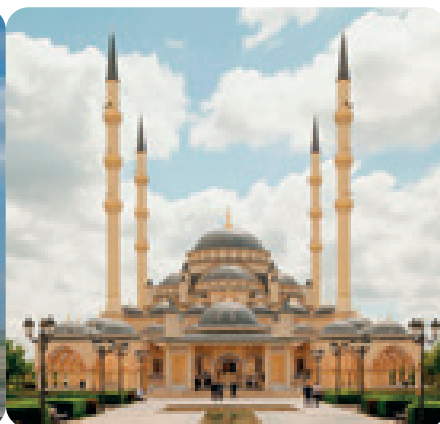
солон ба $-0,2\%$ баробар аст. Ба динамикаи аҳолии мамлакат мигратсияи беруна ба дараҷаи назаррас таъсир мерасонад.

Дар Россия ҳиссаи аҳолии шаҳр қариб 75% аст. Шаҳрҳои калонтарин – Москва (зиёда аз 12,6 млн нафар), Санкт-Петербург (зиёда аз 5,3 млн нафар). Дар Россия дар вақти ҳозира зиёда аз 15 шаҳри “миллионер” мавҷуд аст.

Россия давлати бисёрмиллата мебошад. Русҳо 81% -и аҳолии мамлакатро ташкил медиҳанд. Умуман гирем, дар ҳудуди Россия намояндагони зиёда аз 100 миллат ва элоти таҳҷой зиндагӣ мекунад. Ба ғайр аз русҳо, шумораи татарҳо, украинҳо, бошқирдҳо, чувашҳо, чеченҳо ва арманҳо аз 1 млн нафар мегузарад. Инчунин, дар Россия хусусан дар кишварҳои шимолӣ даҳҳо элоти камшумор низ мавҷуданд.

Калисои Исои Халоскори Москва

Масҷиди “Қалби Чеченистон”-и Грозний

Ибодатхонаи буддоии Элиста

Расми 65. Россия – давлати бисёрконфессиягӣ

Россия давлати бисёрконфессиягӣ мебошад (расми 65). Дини сершумортарини мамлакат равияи православии насронӣ мебошад. Ба он ба ғайр аз русҳо, украинҳо, чувашҳо, мордвагиҳо, осетинҳо ва намояндагони якчанд миллати дигар эътиқод мекунад. Татарҳо, бошқирдҳо, бисёр халқҳои Кавкази Шимолӣ ба дини Ислом пайравӣ мекунад. Бурятҳо, қалмиқҳо ва тувагиҳо бошанд ба дини буддӣ эътиқод мекунад. Ба ғайр аз ин, дар Россия инчунин католикҳо, яҳудиҳо ва протестанҳо низ истиқомат мекунад.

Зичии аҳоли дар Россия аз нишондоди миёна хеле паст аст (дар 1 km^2 8 нафар), ҷойгиршавии ҳудудии аҳоли бошад нобаробар аст. Ба ин асосан шароити иқлимӣ таъсири калон мерасонад. Аҳоли бештар дар қисми ғарбӣ ва ҷанубии Россия – дар секунҷаи географии шартан ҷудошудаи “Санкт-Петербург – Сочи - Иркутск” маскунанд.

Савол ва супоришҳо

- 1) Аз чӣ сабаб бо вуҷуди он, ки қисми зиёди ҳудуди Россия дар Осиё ҷойгир шудааст, онро ба сафи давлатҳои Европа ҳамроҳ мекунад? Боз кадом давлатҳои дар ду қитъа ҷойгир шударо медонед?
- 2) Аз харитаи атласи Россия истифода бурда, давлатҳои ҳамсарҳади Россияро муайян кунед ва ба дафтарадон нависед.
- 3) Дар акваторияи се уқёнус ҷойгир будани Россия чӣ гуна аҳамият дорад? Хусусиятҳои мавқеи иқтисодӣ-географии давлатҳое, ки бевосита ба баҳр баромадгоҳ доранд аз давлатҳои дохили хушкӣ чӣ гуна фарқ мекунад? Ба фикри шумо, барои мавқеи иқтисодӣ-географии давлатҳои континенталии дохилиро хуб кардан чӣ корҳоро ба амал баровардан лозим?
- 4) Сабаби асосии яке аз давлатҳои бойи дорои ресурсҳои минералӣ будани Россия чист? Ресурсҳои табиӣ дар мавқеи ишғолкардаи он дар тақсими байналхалқии меҳнат чӣ аҳамият доранд?
- 5) Барои чӣ қисми калони ҳудуди Россия бо ресурсҳои агроиқлимӣ хуб таъмин шудааст? Ҳамин гуна ҳолатро боз дар кадом давлатҳо ва минтақаҳо дидан мумкин аст?
- 6) Муайян кунед, ки миллатҳое, ки дар зер оварда шудаанд, ба кадом дин эътиқод мекунад ва онҳоро мувофиқ карда, ба дафтарадон нависед.

а) мордвагҳо;

б) қалмиқҳо;

в) украинҳо;

г) татарҳо;

д) русҳо;

е) бошқирдҳо;

е) осетинҳо;

ё) тувагҳо;

ж) бурятҳо;

з) чувашҳо;

и) бисёр халқҳои Кавкази Шимолӣ.

I. Ба равияи проваслави дини насронӣ; II. Ба дини Ислон; III. Ба дини буддой.

- 7) Аз ҷиҳати ҳудудӣ хеле нобаробар ҷойгир шудани аҳоли ба кадом омилҳо вобаста аст? Аҳоли бештар дар кадом қисми Россия маскун шудааст? Чаро?

§ 29. Хоҷагии Федератсияи Россия

Федератсияи Россия аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар ҷаҳон ҷойи 6-умро ишғол мекунад (с.2018). Иқтисодиёти мамлакат характери индустриалӣ дорад.

Саноат. Бисёр соҳаҳои саноати Россия хуб ривоч ёфтаанд, вале соҳаи таъғоҳии саноат ва тамоми иқтисодиёт маҷмӯаи сӯзишворӣ-энергетикӣ ба ҳисоб меравад. Россия аз ҷиҳати захираҳои нефт дар ҷаҳон ҷойи 6, захираи ангишт ҷойи 2, захираи гази табиӣ ҷойи 1-умро ишғол мекунад (с.2020). Якҷанд сол инҷониб Россия аз ҷиҳати ҳаҷми истихроҷи нефт ва гази табиӣ дар қатори 3 мамлақати пешсаф ҷой мегирад. Аз ҷиҳати истихроҷи ангишт ва уран ҳам Россия дар ҷаҳон ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд. Аз ҷиҳати экспорти умумии сӯзишворӣ Россия дар ҷаҳон пешсаф аст. Экспорти нефт ва гази табиӣ барои буҷети давлати Россия манбаи даромади бузург аст. Ноҳияи калонтарини саноати сӯзишвории мамлакат Сибири Ғарбӣ мебошад.

Аз ҷиҳати истеҳсоли энергияи электрикӣ Россия дар ҷаҳон пас аз Чин, ИМА ва Ҳиндустон дар ҷойи 4 меистад (соли 2020, 1 трлн 85 млрд kW·h). Қисми аз ҳама калони энергияи электрикӣ дар стансияҳои электрикии гармӣ истеҳсол мешавад (64 %). Баробари ин ҳиссаи ГЭС-ҳо ба 17 %, ҳиссаи стансияҳои электрикии атомӣ ба 19 % баробар аст.

Металлургияи сиёҳ низ яке аз соҳаҳои таъғоҳии саноати Россия ба ҳисоб меравад. Россия дар ҷаҳон аз ҷиҳати истихроҷи оҳан дар ҷойи 5, аз ҷиҳати гудозиши чӯян ҷойи 4, аз ҷиҳати гудозиши пӯлод ҷойи 5, аз ҷиҳати экспорти пӯлод бошад, ҷойи 3-юмро ишғол менамояд. Дар як сол зиёда аз 70 млн тонна пӯлод гудохта, қисми зиёда аз 30 млн тоннаи он экспорт карда мешавад (с.2018). Дар Россия истеҳсоли метали сиёҳ асосан дар 3 ҳавзаи бузурги маъдани оҳан – аномалияи магнитии Кузнецк, Магнитогорск ва Курск таъғо мекунад. Марказҳои бузурги соҳа: Магнитогорск, Челябинск, Новокузнецк, Череповес, Старий Оскол, Липетск.

Россия дорои саноати ба дараҷаи баланд рушдкардаи металлургияи ранга ҳам мебошад. Маҳсулотҳои асосии он – алюминий, никел, мис, тилло, нуқра, руҳ ва қўрғошим. Аз ҷумла, он дар ҷаҳон аз ҷиҳати гудозиши алюминий ва никел дар ҷойи 2, аз ҷиҳати экспорт онҳо дар ҷойи 1, аз ҷиҳати истихроҷи тилло бошад, дар ҷойи 3 меистад (с.2018). Корхонаҳои калонтарини металлургияи ранга дар Сибири Шарқӣ фаъолият мебаранд (расми 66). Дар ин ГЭС-ҳое, ки дар дарёҳои Енисей ва Ангара сохта шудаанд, аҳамияти калон доранд.

Саноати мошинсозӣ дар Россия таркиби бисёрсоҳавӣ ва географияи васеъ дорад. Мошинсозии мамлакат ба истеҳсоли техникаи авиакосмикӣ, дастгоҳҳои энергетика, поезд, киштӣ, автомобилҳои сабук ва боркаш, мошинҳои хоҷагии қишлоқ, дастгоҳҳои гуногун тахассусонида шудааст. Корхонаҳои аз ҳама бузурги автомобилсозӣ дар шаҳрҳои Толятти, Нижний Новгород, Москва, Набережные Челни, Ульяновск ҷойгиранд. Заводи аз ҳама калони автомобилсозии мамлакат – корхонаи АвтоВАЗ-и шаҳри Толятти мебошад (расми 67).

Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, саноат, маҷмӯаи сӯзишворӣ-энергетикӣ, металлургия, мошинсозӣ, донпарварӣ, нақлиёти роҳи оҳан, ноҳияҳои иқтисодӣ.

Ба ривочёбии иқтисодиёти Россия калон будани ҳудуди он чӣ гуна таъсири манфӣ мерасонад?

Расми 66. Корхонаи “Норилск-никел”

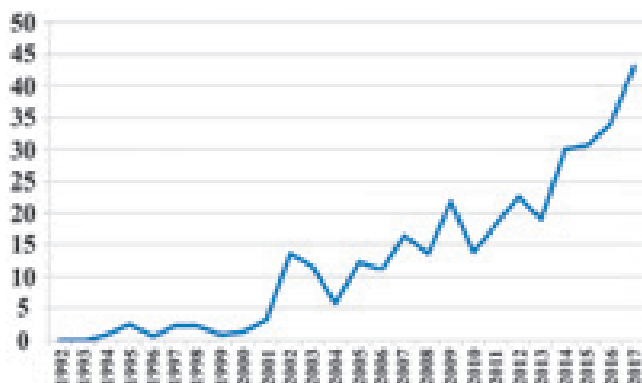
Расми 66. Корхонаи “АвтоВАЗ”-и шаҳри Толятти

Маҳсулоти муҳимтарини саноати кимий нуриҳои минералии гуногун мебошанд. Аз ҷиҳати истеҳсоли ҳамаи намуди нуриҳои минералӣ Россия пас аз Чин дар ҷаҳон ҷойи 2-юмро ишғол менамояд, аз ҷиҳати экспорти нуриҳои азот ва калий низ дар ҷаҳон ҷойи 2-юмро ишғол менамояд. Марказҳои тақияҳои саноати нуриҳои минералӣ шаҳрҳои Воскресенск, Кингисепп, Дзержинск, Новомосковск, Соликамск, Березники ба ҳисоб мераванд.

Саноат целлюлоза-қоғаз дар бисёр ҳудудҳои шимолии Россия рушд кардааст. Корхонаҳои аз ҳама калони соҳа дар вилоятҳои Архангелск, Иркутск, Киров, кишварҳои Красноярск ва Перм воқеъанд.

Ҳоҷагии қишлоқ. Россия дар байни мамлакатҳои ҷаҳон соҳиби аз ҳама калони фонди заминӣ аст, лекин заминҳое, ки дар ҳоҷагии қишлоқ истифода мешаванд, танҳо зиёда аз 10 %-и қисми онҳоро ташкил медиҳанд (аз ҷиҳати майдони заминҳои ҳоҷагии қишлоқ Россия дар ҷаҳон пас аз Чин ва ИМА ҷойи 3-юмро ишғол менамояд).

Расми 68. Динамикаи экспорти ғаллаи Россия (солҳои 1992-2017, млн тонна)

миқёси ҷаҳон мавқеи ба худ хос дорад (расми 68). Ба ғайр аз киштҳои ғалладонагӣ дар Россия зироатҳои ҳоҷагии қишлоқ лаблабуи қанд, картошка, офтобпараст, зағир ҳам аҳамияти муҳим доранд.

Соҳаҳои асосии чорводорӣ, говпарварӣ, хукпарварӣ, паррандапарварӣ, гӯсфандпарварӣ мебошанд. Дар ҳудудҳои шимолӣ гавазнпарварӣ, дар дашт, биёбон ва кишварҳои кӯҳӣ бошад аспарварӣ ривож ёфтааст. Шикори моҳӣ асосан дар баҳрҳои Беринг, Охота, Баренс, Балтика ва Каспий рушд ёфтааст.

Нақлиёт. Дар Россия ҳамаи намудҳои нақлиёт хуб рушд кардаанд, лекин зичии роҳҳои транспорт дар ҳудудҳои гуногуни мамлакат тамоман фарқ мекунад. Сабабҳои асосии ин ба шароити табиӣ ва иқлим ва зичии аҳоли вобаста аст. Дар гардиши бор ҳиссаи аз ҳама калон ба нақлиёти роҳи оҳан ва қубурӣ рост меояд. Аз ҷиҳати дарозии роҳҳои оҳан Россия дар ҷаҳон пас аз ИМА ва Чин ҷойи 3, аз ҷиҳати дарозии роҳҳои оҳани электркунонида бошад, пас аз Чин ҷойи 2-юмро ишғол мекунад. Роҳи оҳани дарозтарини ҷаҳон магистрали Транссибир, ки Москва ва Владивостокро мепайвандад, ба ҳисоб меравад.

Дар баъзе ноҳияҳои мамлакат хусусан дар кишварҳои шимолӣ аҳамияти нақлиёти дарёи калон аст. Лекин аз ҳисоби дар давоми якчанд моҳ ях кардани дарёҳо киштиҳо асосан дар тобистон ҳаракат мекунад. Дарёи Волга дар қисми европагии Россия ба сифати асоси соҳаҳои нақлиёти дарёи хизмат мекунад. Он бо воситаи шохобҳои гуногун ва каналҳо ба баҳрҳои Балтика, Сафед ва Азов пайваست аст.

Дар 7 шаҳри Россия (Москва, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, Самара, Екатеринбург, Новосибирск ва Қазон) метрополитен фаъолият мебарад.

Ноҳияи иқтисодӣ. Федератсияи Россия расман ба 12 ноҳияи иқтисодӣ тақсим мешавад. Калонтарини онҳо ноҳияҳои Марказӣ, Шимолу ғарбӣ, Урал, Наздиволга, Сибири ғарбӣ, Сибири

Шарқӣ, Шарқи Дур мебошанд. Тафовутҳои байни ноҳияҳои иқтисодии мамлакат асосан ба шароит ва ресурсҳои табиӣ ва хусусияти ривожёбии таърихӣ вобаста аст.

Савол ва супоришҳо

1. Барои буҷети давлати Россия экспорти нефт ва газ манбаи бузургтарини даромад аст. Инро чӣ гуна баҳо додан мумкин аст? Одатан экспорти ашёи хом вобаста ба дараҷаи рушди иқтисодӣ барои иқтисодиёти давлатҳои кадом гурӯҳ аҳамияти муҳим дорад?
2. Россия аз ҷиҳати нишондодҳои гуногуни иқтисодӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад? Онҳоро ёфта ҷавобҳои мувофиқро ба дафтаратон нависед.

1.	Аз ҷиҳати майдони заминҳои хоҷагии қишлоқ
2.	Аз ҷиҳати истихроҷи маъдани оҳан
3.	Аз ҷиҳати дарозии роҳҳои оҳани электркунонида
4.	Аз ҷиҳати истеҳсоли энергияи электрикӣ
5.	Аз ҷиҳати ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ
6.	Аз ҷиҳати захираи ангишт

А) Ҷойи 1 Б) Ҷойи 2 В) Ҷойи 3 Г) Ҷойи 4 Ғ) Ҷойи 5 Д) Ҷойи 6

3. Соҳаи асосии кишоварзии Россия ғаллапарварӣ аст. Ба фикри шумо ин ба кадом ҳолатҳо вобаста аст? Фарқияти намудҳои асосии киштҳои парваришшавандаи Россия ва мамлакатҳои мо дар чист? Сабабашро фаҳмонед.
4. Дар Россия кадом намудҳои нақлиёт хуб ривож ёфтаанд? Чаро? Дар кадом ҳудудҳои мамлакат истифода бурдан аз нақлиёти дарёӣ аҳамияти муҳим дорад? Дарёҳои бузургтарини Россияро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи робитаҳои ҳамкориҳои иқтисодии Ўзбекистон ва Россия ҷиҳоро медонед? Ин ду давлат вобаста ба хусусиятҳои шароити табиӣ ва ресурсҳои табиӣ ба якдигар мубодила кардани кадом маҳсулотҳо аҳамияти муҳим дорад? Ба фикри шумо, аз мамлакатамон ба Россия имконияти зиёд кардани экспорти кадом намуди маҳсулотҳо мавҷуд аст?

§ 30. Дарси ҷамъбасти

1. Мавқеи иқтисодӣ-географӣ ва шароити табиӣ давлатҳои Европаро чӣ гуна баҳо додан мумкин аст? Аксарияти давлатҳои ҷитъа ба гурӯҳи давлатҳои мутараққӣ дохил мешаванд. Ба ин таъсири кадом омилҳо зиёд аст?

2. Соҳаҳои саноати давлатҳои аъзои гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон”-и Европаро муқоиса кунед. Кадом соҳаҳо дар ҳамаи ин давлатҳо аҳамияти калон доранд? Ин мамлакатҳо дар тақсими байналхалқии меҳнат бо истеҳсоли кадом намудҳои маҳсулотҳо (товарҳо) алоҳида фарқ мекунад?

3. Ба саволҳои зерин “Ҳа” ё “Не” гуфта ҷавоб диҳед.

1. Оё Франция аз ҷиҳати бузургии масоҳат яке аз давлатҳои калонтарини Европа ба ҳисоб меравад?
 2. Оё Сан-Марино давлати анклавӣ аст?
 3. Оё ҳудуди Европа ба 5 субрегион тақсим мешавад?
 4. Оё Россия дар ду ҷитъа ҷойгир шудааст?
 5. Оё шаҳри Лиссабон пойтахти давлати Португалия аст?
 6. Оё соҳилҳои Европаро обҳои уқёнуси Ҳинд мешӯянд?
 7. Оё Испания ба гурӯҳи давлатҳои “Ҳафтгонаи калон” шомил аст?
 8. Оё давлатҳои Италия ва Германия ҳамсарҳад мебошанд?
 9. Оё Малта давлати нимҷазиравӣ аст?
 10. Оё Британияи Кабир аз ҷиҳати ММД дар Европа ҷойи 1-умро ишғол мекунад?
4. Дар асоси манбаъҳои иловагӣ муайян кунед, ки ин брендҳои машҳури ҷаҳон ба кадом давлатҳои Европа тааллуқ доранд?

Mercedes-Benz

а

б

в

BENTLEY

г

д

д

5. Муайян кунед, ки таърифҳои зерин ба кадом давлатҳо тааллуқ доранд.

А) дар нимҷазира ҷойгир аст, аз ҷиҳати миқдори католикҳо дар Европа дар ҷойи аввал меистад, хоҷагии қишлоқ ба кишоварзии субтропикӣ тахассусонида шудааст;

Б) иқлими мўътадили баҳрӣ ташаккул ёфтааст, аҳолиаш асосан аз ҳисоби мигратсия беруна меафзояд, ватани инқилоби саноатӣ;

В) кӯли калонтарини оби ширин дорад, маҳсулотҳои муҳимтарини саноати кимиё нуриҳои минералӣ мебошанд, расман ба 12 ноҳияи иқтисодӣ тақсим мешавад;

Г) дар шимолу шарқ бо обҳои баҳри Балтика шуста мешавад, аҳоли дар водихои дарёҳои бузург ниҳоят зич ҷойгир аст, бо баландсифат будани намудҳои гуногуни маҳсулотҳо ба ҷаҳон машҳур аст;

Д) $\frac{2}{3}$ ҳиссаи ҳудудашро ҳамвориҳо ташкил медиҳанд, дар энергияи электрикӣ СЭА аҳамияти аввалиндараҷа доранд, дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати ташриф овардани туристҳо ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Боби 6. Мамлакатҳои Осиё

§ 31. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо, харитаи сиёсии қитъаи Осиё

Осиё ном гирифтани қитъаи калонтарини ҷаҳон ба мавқеи географии он вобаста аст. аз забони ассурӣяғҳои қадим маънои “офтоббаро”, “шарқ”-ро дорад.

Масоҳати Осиё якҷоя бо ҷазираҳо 44,5 млн km^2 буда, шумораи аҳолии ин қитъа мувофиқи маълумоти соли 2020 зиёда аз 4,6 миллиард нафар аст, яъне дар Осиё 60 %-и инсоният зиндагӣ мекунад. Ин ҳолат мавқеи Осиёро дар ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷаҳони муосир инъикос мекунад.

Қитъаи Осиё нисбати экватор асосан дар нимкураи шимолӣ, нисбати сермеридиан бошад асосан дар нимкураи шарқӣ ҷойгир аст (расми 69).

Осиё ягона қитъаест, ки бо обҳои 4 уқёнус шуста мешавад. Соҳилҳои онро дар шимол (ҳудуди Россия) обҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, дар ҷануб уқёнуси Ҳинд, дар шарқ уқёнуси Ҳинд ва дар ғарб баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, ки ба ҳавзаи уқёнуси Атлантика мансубанд, мешӯянд. Канали Сувайш (Суэс) Осиёро аз Африка, гулӯгоҳи Беринг бошад аз Америкаи Шимолӣ ҷудо мекунад.

Дар харитаи сиёсии ҳозираи Осиё (расми 70) агар Федератсияи Россияро ба инобат нагирем, 47 давлати мустақил мавҷуд аст. Аксарияти ин давлатҳо соҳибистиклолии худро дар даври пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ ба даст овардаанд. Ба қатори давлатҳои аз ҳама ҷавони қитъа давлатҳое, ки соли 1991 дар натиҷаи парокандашавии Иттифоқи Советӣ истиқлолият ба даст овардаанд, аз қабилӣ Ўзбекистон, Қазоқистон, Туркменистон, Тоҷикистон, Қирғизистон, Озарбойҷон, Гурҷистон ва Арманистон, инчунин давлати Тимори Шарқӣ, ки соли 2002 соҳибистиклол шудааст, дохил мешаванд.

Давлатҳои Осиё аз ҷиҳати масоҳати ҳудуд аз якдигар хеле фарқ мекунаанд. Россия, Чин, Ҳиндустон ва Қазоқистон ба гурӯҳи 10 давлати калонтарини ҷаҳон дохил мешаванд. Инчунин масоҳати 4 давлат – Арабистони Саудӣ, Индонезия, Эрон ва Муғулистон аз 1 млн km^2 зиёд аст. Инчунин давлатҳое, ки ҳудуди онҳо аз 500 ҳазор km^2 зиёданд – Покистон, Туркия, Афғонистон, Мянма ва Таиланд низ мамлакатҳои бузург ба ҳисоб

 Осиё, қитъа, давлатҳои нави мустақил, давлатҳои континентали дохилӣ, республика, монархия, давлатҳои федеративӣ.

 Кадом давлатҳои Осиёро, ки масоҳати калон доранд, вале шумора ва зичии аҳолии онҳо кам аст, медонед?

Расми 69. Мавқеи географии Осиё

Расми 70. Харитаи сиёсии Осиё

Эзоҳ: Қисми осийи Федератсияи Россия пурра нишон дода нашудааст

мераванд. Дар баробари ин, дар Осие 3 давлати масоҳаташ аз 1 ҳазор km^2 хурд – Баҳрайн, Сингапур ва Республикаи Малдивҳо мавҷуд аст. Лекин, умуман гирем дар Осие нисбати Европа давлатҳои калон ва бузург ба дараҷаи назаррас зиёданд.

Аз давлатҳои Осие 35-тоаш бевосита имконияти ба баҳр баромадан доранд. Ин ҳолат ба онҳо имкон медиҳад, ки бевосита ба роҳи савдои баҳрӣ бароянд. Як қисми давлатҳои Осие дар болои роҳҳои серҳаракати баҳрӣ, болои гулӯгоҳҳо (Туркия, Малайзия, Сингапур, Республикаи Корея) ҷойгиранд. Ин ба тараққиёти иқтисодии онҳо омили муҳим шуда хизмат мекунад. Аз давлатҳои Осие 10-тоаш дар ҷазираҳо ҷойгиранд – Индонезия, Филиппин, Тимори Шарқӣ, Сингапур, Бруней, Япония, Шри-Ланка, Республикаи Малдивҳо, Кипр ва Баҳрайн. Дар баробари ин 12 давлат дар дохили хушкӣ ҷойгиранд. Ду давлати бузургтарини континенталии дохили ҷаҳон (Қазоқистон ва Муғулистон) дар Осие ҷойгиранд.

Дар сохти сиёсии давлатҳои Осие низ тафовутҳои зиёд мавҷуд аст. Аз 47 давлати қитъа 34-тоаш шакли идоракунии республика, 13-тоаш шакли монархия дорад. Аз 5 давлати монархияи мутлақи ҷаҳон 4-тоаш (Арабистони Саудӣ, Уммон, Қатар, Бруней) дар Осие ҷойгиранд.

Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ 6 давлати Осие сохтӣ федеративӣ доранд – Ҳиндустон, Покистон, Ироқ, Малайзия, Непал ва Аморати Муттаҳидаи Араб.

Осие ба 5 субрегион тақсим мешавад: Марказӣ, Ҷанубу ғарбӣ, Ҷанубӣ, Ҷанубу шарқӣ, Шарқӣ. Республикаҳои Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тоҷикистон субрегиони Осиёи Марказиро ташкил медиҳанд (ҷадвали 17).

Ҷадвали 17. Маълумот дар бораи таркиби субрегионҳои Осие

Субрегионҳои Осие	Давлатҳо
Осиёи Ҷанубу ғарбӣ	Афғонистон, Арманистон, Баҳрайн, АМА, Гурҷистон, Эрон, Иордания, Ироқ, Исроил, Кипр, Ливан, Озарбойҷон, Қатар, Кувайт, Арабистони Саудӣ, Сурия, Туркия, Уммон, Яман
Осиёи Марказӣ	Қирғизистон, Қазоқистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Туркменистон
Осиёи Ҷанубӣ	Бангладеш, Бутан, Ҳиндустон, Республикаи Малдивҳо, Непал, Покистон, Шри-Ланка
Осиёи Шарқӣ	РХДК, Республикаи Корея, Муғулистон, Чин, Япония
Осиёи Ҷанубу шарқӣ	Бруней, Филиппин, Индонезия, Камбоҷа, Лаос, Малайзия, Мянма, Тимори Шарқӣ, Сингапур, Таиланд, Ветнам

Савол ва супоришҳо

1. Харитаҳои табиӣ ва сиёсии Осиёро муқоиса кунед. Дар кадом давлатҳо релйефи кӯҳӣ ҳукмрон аст? Ин ҳолат ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Дуруст ё нодуруст будани маълумотҳои зеринро тасдиқ кунед.

1.	Дар Осие ду давлати масоҳаташ аз 1 ҳазор km^2 хурд мавҷуд аст – Сингапур ва Республикаи Малдивҳо.
2.	Осие ягона қитъаест, ки онро обҳои 4 уқёнус мешӯянд.
3.	Россия, Чин, Арабистони Саудӣ ва Қазоқистон ба қатори 10 давлати бузургтарини ҷаҳонӣ шомиланд.
4.	Дар Осие нисбат ба Европа давлатҳо “пакана” ба дараҷаи назаррас зиёданд.
5.	Давлатҳои РХДК, Республикаи Корея, Муғулистон, Чин, Япония дар субрегиони Осиёи Шарқӣ ҷойгиранд.
6.	Индонезия ба қатори аз ҳама давлатҳои ҷавони Осиё шомил аст.
7.	Ду давлати бузургтарини континенталии дохилӣ – Туркменистон ва Муғулистон ба ҳисоб мераванд.

8.	Ироқ шакли идоракунии монархияи мутлақ дорад.
9.	Қитъаи Осиё нисбати сармеридиан дар шарқ ҷой гирифтааст.
10.	Осиёи Ҷанубу шарқӣ дар байни субрегионҳои Осиё аз ҷиҳати шумораи давлатҳо пешсаф аст.

3. Аз матни мавзӯ ва иловаи китоб истифода бурда, давлатҳои монархияи Осиёро ёбед ва онҳоро ба харитаи беҳат дохил кунед.
4. Аз ҷиҳати тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ кадом давлатҳои дар миқёси ҷаҳон фарқкунандаи Осиёро медонед? Ба фикри шумо, дар ривожёбии дараҷаи баланди иқтисодии онҳо мавқеи географӣ, шароит ва ресурсҳои табиӣ чӣ гуна аҳамият доранд?
5. Давлатҳои ҷазиравии осӣро аз харита ёфта, ном ва пойтахтҳои онҳоро ба дафтаратон нависед.

§ 32. Машғулияти амалӣ. Омӯштани харитаи сиёсии Осиё

1. Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, аз байни давлатҳои зерини Осиё давлатҳои дохили хушкӣро ёбед

Гурҷистон	Камбоҷа	Сурия	Непал
Афғонистон	Ливан	Монголия	Арманистон
Бутан	Ироқ	Лаос	Қазоқистон
Бруней	Иордания	Қатар	Бангладеш

2. Номҳои уқёнус, баҳр, халиҷ ва гулӯғохро, ки соҳилҳои Осиёро мешӯянд, ба дафтаратон нависед.

3. Аз харитаҳои сиёсии ҷаҳон ва Осиёи атлас ва аз маълумотҳои иловаи китоби дарсӣ истифода бурда, дуруст ё нодуруст будани пойтахтҳои давлатҳои зеринро муайян намуда, хатоҳоро ислоҳ кунед.

Таиланд – Бангкок

Япония – Токио

Туркия – Бағдод

Тимори Шарқӣ – Дили

Филиппин – Мале

Гурҷистон – Боку

Эрон – Исломобод

Вьетнам – Ханой

Тоҷикистон – Душанбе

Баҳрайн – Манама

Яман – Сана

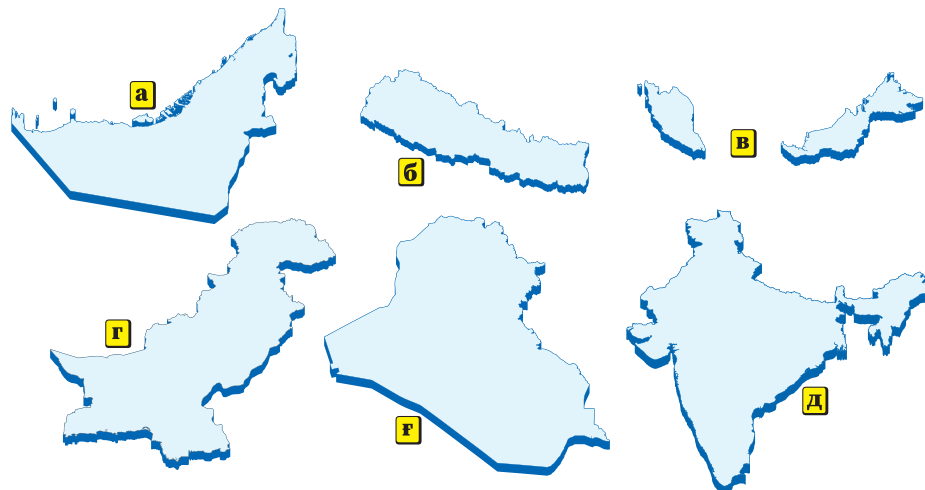
Қирғизистон – Бишкек

Қатар – Абу-Даби

Шри-Ланка – Дакка

Индонезия – Ҷакарта

4. Номи давлатҳои дар расм додашударо муайян кунед ва ҷиҳатҳои монандии умумии онҳоро ёбед.

5. Аз харитаи зерин номи давлатҳои алоҳида нишондодашударо ёбед ва маълумотҳои доири онҳоро мувофиқ кунед.

- а) Соҳти федеративӣ дорад;
- б) Яке аз 2 давлати бузургтарини континенталии дохилии ҷаҳон аст;
- в) Ба қатори 10 давлати бузургтарини ҷаҳон дохил мешавад;
- г) Яке аз давлатҳои ҷавонтарини Осиё аст;
- ғ) Шакли идоракунии монархияи мутлақ дорад;
- д) Пойтахташ шаҳри Тхимпху аст.

Ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД), давлатҳои навиндустриалӣ, давлатҳои индустриалӣ-аграрӣ, давлатҳои аграрӣ-индустриалӣ, давлатҳои аграрӣ.

Ба давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ривожёфтаи Осиё мисолҳо оред.

§ 33. Ривожёбии иқтисодии мамлакатҳои Осиё

Мамлакатҳои Осиё аз ҷиҳати дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ, мавқеи ишғолкарда дар иқтисодиёти ҷаҳон, аз нуқтаи назари тахассуснокии байналхалқӣ аз якдигар хеле фарқ мекунанд. Мамлакатҳои ҷитъа вобаста ба ривожёбии иқтисодӣ ва тахассусонидашавии хоҷагӣ ба якчанд гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

1. Япония – ягона давлати Осиё мебошад, ки ба “Ҳафтгонаи калон” аъзо аст. Япония аз ҷиҳати ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, мувофиқи ҳолати соли 2020, давлати чоруми ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Иқтисодиёти мамлакат ба соҳаҳои истеҳсолоти илмталаби ба технологияи инноватсионӣ таъя карда тахассусонида шудааст. Дар бобати дараҷаи зисти аҳоли ҳам Япония яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон аст.

2. Исроил – давлати мутараққии типӣ “капитализми кӯчонида”. Аз ҷиҳати ММД ба ҳар сари аҳоли яке аз давлатҳои пешқадами Осиё ба ҳисоб меравад. Иқтисодиёти Исроил ба соҳаҳои гуногуни мошинсозии ба технологияи баланд таъя карда тахассусонида шудааст.

3. Чин ва Ҳиндустон – аз ҷиҳати ресурсҳои табиӣ, шумораи аҳоли ва ММД дорои салоҳияти бузург буда, ба гурӯҳи давлатҳои ривожёфтаистодаи таъягоҳӣ дохил мешаванд. Онҳо дар 20 соли охир давлатҳои иқтисодиёташон зуд ривожёфтаистода шуданд. Дар вақти ҳозира Чин аз рӯи ҳаҷми ММД дар ҷаҳон ҷойи 1, Ҳиндустон бошад ҷойи 3-юмро ишғол мекунанд. Аммо нишондодҳои иқтисодии ба ҳар сари аҳоли ҳисобшаванда хусусан дар Ҳиндустон аз дараҷаи давлатҳои мутараққӣ як андоза паст мебошанд. Дар ҳарду давлат ҳам дар бобати тараққиёти иқтисодӣ муаммоҳои мубрам мавҷуданд.

4. Давлатҳои навиндустриалии Осиё – Республикаи Корея, Сингапур, Малайзия, Таиланд. Аз солҳои 1980 инҷониб ба туфайли ба амал баровардани ислохотҳои чуқури иқтисодӣ дар тараққиёти иқтисодии ин гурӯҳи давлатҳо пешрабии назаррас дида шуд. Аз ҳамин сабаб онҳоро дар Ғарб “Палангҳои Осиё” ё “Аждарҳои Осиё” мегӯянд. Давлатҳои Республикаи Корея ва Сингапур ба қатори давлатҳои мутараққӣ шомил шуданд. Иқтисодиёти давлатҳои навиндустриалӣ микроэлектроника, электроника, автомобилсозӣ, киштисозӣ барин соҳаҳои мошинсозӣ тахассусонида шудаанд. Дар истеҳсолоти нав ва баровардани технологияҳои ахборот-телекоммуникатсионӣ ва экспорти онҳо низ ин гурӯҳи давлатҳо ба дастовардҳои бузург ноил гаштаанд.

Ҷадвали 18. Нишондиҳандаҳои асосии иқтисодии давлатҳои бузурги индустриалӣ-аграрии Осиё (с.2020)

№	Давлатҳо	ММД, млрд доллари ИМА	Мавқеъ дар байни давлатҳои ҷаҳон	ММД ба ҳар сари аҳоли, доллари ИМА	Мавқеъ дар байни давлатҳои ҷаҳон
1	Индонезия	3302	7	12221	103
2	Туркия	2546	11	30449	51
3	Эрон	1326	19	15764	83
4	Покистон	1209	24	5541	139
5	Вьетнам	1061	26	10897	113
6	Филиппин	919	29	8452	122

5. Давлатҳои бузурги индустриалӣ-аграрӣ – Индонезия, Покистон, Филиппин, Вьетнам, Туркия, Эрон. Ин давлатҳо аз рӯи бузургии масоҳат ва шумораи аҳолии давлатҳои бузург ба ҳисоб рафта, дорои салоҳияти калони ресурсҳои табиӣ ва меҳнатӣ мебошанд. Иқтисодиёти ин давлатҳо ба соҳаҳои саноати сабук, хӯрокворӣ, саноати кӯҳ-кон, мошинсозӣ ва хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ тахассусонида шудаанд. Ин давлатҳо аз рӯи ҳаҷми ММД дар қатори 30 давлати пешсаф бошанд ҳам, аз рӯи нишондоди ба ҳар сари аҳоли ҳисобкарда нишондодҳои ин давлатҳо нисбатан паст аст (ҷадвали 18).

6. Давлатҳои содиркунандаи нефт – давлатҳои арабии халиҷи Форс ва Бруней. Ин мамлакатҳо дар замони ҳозира аз рӯи ММД ба ҳар сари аҳоли на танҳо дар Осиё, балки дар миқёси тамоми ҷаҳон дар ҷойҳои аввал меистанд. Сабаби асосии ин даромади зиёд аз ҳисоби истихроҷи зиёди нефт ва экспорт кардани он ва нисбатан кам будани шумораи аҳоли (Арабистони Саудуро ба инобат нагирем). Дар вақтҳои охир дар давлатҳои арабии халиҷи Форс соҳаҳои саноати кимиё, металлургия, туризм, савдои транзитӣ, сектори банк-молия низ хуб ривож ёфта истодааст.

7. Давлатҳои гузариш ба иқтисодиёт. Республикаҳои осиеии собиқ Иттифоқи Советӣ – Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Туркменистон, Озарбойҷон, Арманистон, Гурҷистон ва Муғулистон, ки дар аввали солҳои 1990 аз режими сотсиалистӣ даст кашидааст, гурӯҳи алоҳидаи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳои қитъаро ташкил медиҳанд. Иқтисодиёти ин давлатҳо асосан ба соҳаҳои таъмин кардани ашёи хом (саноати нафту газ, саноати кӯҳ-кон, хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ) тахассусонида шудааст. Дар байни ин гурӯҳи давлатҳо нишондодҳои иқтисодии аз ҳама баланд дар Қазоқистон, аз ҳама дараҷаи паст бошад дар Қирғизистон ва Тоҷикистон дида мешавад (ҷадвали 19).

Ҷадвали 19. Нишондодҳои асосии иқтисодии давлатҳои гузариш ба иқтисодиёти Осиё (с.2020)

№	Давлатҳо	ММД, млрд доллари ИМА	Мавқеъ дар байни давлатҳои ҷаҳон	ММД ба ҳар сари аҳоли, доллари ИМА	Мавқеъ дар байни давлатҳои ҷаҳон
1	Қазоқистон	501	41	26551	59
2	Ўзбекистон	265	61	7821	126
3	Озарбойҷон	146	76	14512	88
4	Туркменистон	99,7	92	16458	80
5	Гурҷистон	54,8	108	14754	87
6	Муғулистон	40,5	118	12074	105
7	Арманистон	39,5	120	13323	95
8	Тоҷикистон	36,8	124	3879	156
9	Қирғизистон	32,6	134	5007	148

8. Давлатҳое, ки ба соҳаҳои туризм ва хизматрасонӣ тахассусонида шудаанд – Кипр, Ливан, Республикаи Малдивҳо. Ин давлатҳо аз ҷиҳати ҳудудӣ хурд, ресурсҳои рекреатсионии бой доранд. Рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ин давлатҳо дар шароити ҳозира ба соҳаҳои туризм, хизматрасонӣ ва сектори банк-молия вобаста аст.

9. Давлатҳои аграрӣ-индустриалии сусти ривожёфта. Ба ин гурӯҳ давлатҳои Камбоҷа, Бангладеш, Шри-Ланка, Иордания, Ироқ, Сурия, РХДК дохил мешаванд. Онҳо асосан ба хоҷагии қишлоқ ва саноатҳои кӯҳ-кон, сабук ё ҳурукворӣ тахассусонида шудаанд.

10. Давлатҳои иқтисодиёташон аз ҳама ақибмонда. Онҳо давлатҳои Афғонистон, Непал, Яман, Мянма, Тимори Шарқӣ, Лаос, Бутан мебошанд. Дар онҳо ҳамаи соҳаҳои саноат сусти ривож ёфтааст, инчунин ҳосилнокии меҳнат дар хоҷагии қишлоқ хеле паст аст.

Савол ва супоришҳо

- 1 Дар солҳои охир ба давлатҳои иқтисодиёташон зуд ривожёбанда табдил ёфтани Чин ва Ҳиндустон кадом омилҳо аҳамияти калон доранд? Ин давлатҳо дар вақти ҳозира аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар ҷойҳои пешсаф бошанд ҳам, чаро ба қатори давлатҳои мутараққӣ дохил намешаванд?
- 2 Номи давлатҳои зеринро муайян кунед ва аз байни онҳо давлатҳои иқтисодиёташон аз ҳама қафомондаи аграриро ёбед. Дар кадоме аз ин давлатҳо ба суғур будани тараққиёти иқтисодӣ мураккаб будани шароити табиӣ ва сохти релйеф таъсири калон мерасонад?

- 3 Барои чӣ хоҷагии давлатҳои гузариш ба иқтисодиёт асосан ба соҳаҳои таъмини ашёи хом тахассусонида шудаанд? Ба фикри шумо, экспорти ашёи хом фоидаовартар аст ё онро аз нав коркард карда, маҳсулотҳои тайёро фурухтан? Фикри худро бо мисолҳо фаҳмонед.
- 4 Давлатҳои ба туризм ва хизматрасонӣ тахассусонидашудаи Осиёро аз харита нишон диҳед. Ниҳоят дар доираи танг тахассусонидашудаи иқтисодиёт кадом оқибатҳои манфиро ба миён оварданад мумкин? Чаро дар солҳои охир туризм яке аз соҳаҳои бисёр зараркунанда шуд?

§ 34. Республикаи Қазоқистон

Республикаи Қазоқистон аз ҷиҳати масоҳат дар Осиеи Марказӣ давлати бузургтарин буда, дар ин нишондод дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи 9-умро ишғол мекунад. Қазоқистон бо 5 давлат — Россия, Чин, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркманистон ҳамсарҳад аст. Аз ҷиҳати дарозии сарҳади Қазоқистон бо Россия (7548 км) дар ҷаҳон пас аз сарҳади Канада ва ИМА ҷойи 2-юмро ишғол мекунад. Дар ҷанубу ғарб бо баҳри Каспий ҳамсарҳад аст.

Хусусиятҳои асосии мавқеи иқтисодӣ-географии Қазоқистон бо аз ҳудуди он гузаштани роҳҳои оҳан ва магистралҳои автомобилӣ, ки Осие ва Европаро мепайданд, пайваست будан бо Каспий, ки аҳамияти калони нақлиётӣ дорад, ҳамсарҳад будан бо давлатҳои бузурги Россия ва Чин ифода меёбад.

Шакли идоракунӣ — республикаи президентӣ. Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ давлати унитарӣ буда, аз 17 вилоят ва 3 шаҳри аҳамияти республикавӣ (Остона, Алмати (Олмаота), Шимкент (Чимкент) иборат аст. Пойтахти мамлакат — шаҳри Остона (расми 71).

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Дар релйефи Қазоқистон ҳамвориҳо ҳукмрон мебошанд, танҳо дар қисми ҷанубу шарқии республика қаторкӯҳҳо ҷойгиранд, релйефи ноҳияҳои марказӣ бошад аз паҳнкӯҳҳои чиндорӣ пурзӯр иборат аст.

Қазоқистон аз ҷиҳати канданиҳои ғоиданок яке аз давлатҳои бойи дунё аст. Конҳои бузурги нефт ва газ дар ҳудудҳои назди баҳри Каспий, захираҳои асосии ангиштсанг (ҳавзаҳои Қарағанда, Экибастуз) бошад дар минтақаҳои марказӣ воқеъанд. Инчунин, вилоятҳои марказӣ ва шарқии Қазоқистон дорои захираҳои калони оҳан, марганес, хром, уран, мис, волфрам, руҳ, қўрғошим ва дигар металлҳо мебошанд. Аз боигариҳои ғайримаъданӣ фосфорит ва сулфур лоиқи эътибор аст.

Иқлими Қазоқистон континенталии шадиди мӯътадил ва хушк, зимистон дар ҳудудҳои шимолӣ ҳарорати ҳаво то -50°C паст мефарояд. Ба туфайли иқлими хушк дар ҳамвориҳои беканори Қазоқистон зонаҳои табиӣ дашт (расми 72), нимбиёбон ва биёбон ташаккул ёфтаанд. Кам будани боришот, қисми зиёди ҳудудашро ишғол кардани ҳамвориҳо дар қисми зиёди мамлакат танқисии ресурсҳои обиро ба миён меоварад. Дарёҳои асосии мамлакат Иртиш, Или, Сирдарё, Урал аз қисмҳои канории мамлакат ҷорӣ мешаванд, аз рӯи манбаи ғизогирӣ бошад дар ҳудуди мамлакатҳои ҳамсоя ҷойгиранд. Кӯлҳои калонтаринаш: Каспий, Балхаш, Олакӯл, Тенгиз, Зайсан.

Мавқеи иқтисодӣ-географӣ, иқлими хушк континенталии шадид, ресурсҳои минералӣ, таркиби миллӣ, саноати бисёрсоҳавӣ, кишоварзии лалмикорӣ ва обёршиаванда, ғаллапарварӣ.

Қазоқистон бо кадом хусусиятҳои географии худ дар ҷаҳон фарқ мекунад?

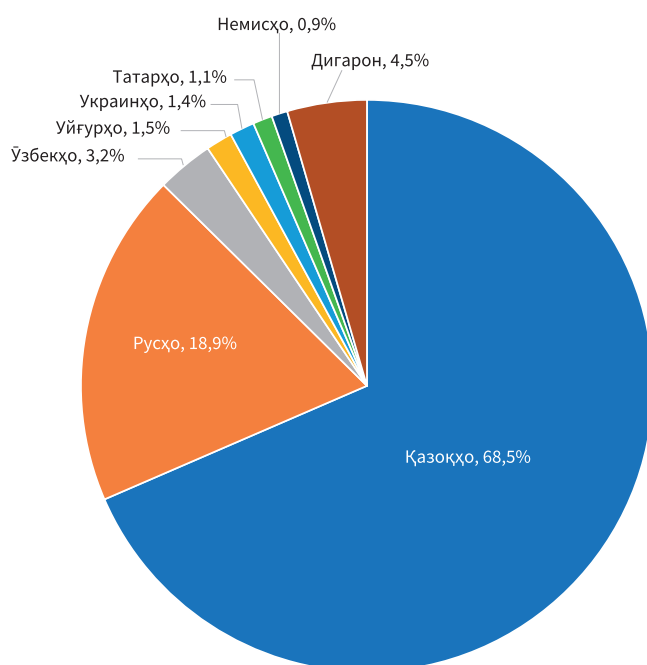
Масоҳат: 2724,9 ҳазор km^2
Аҳоли (2020): 18,7 млн
Пойтахт: Остона

Расми 71. Шаҳри Остона

Расми 72. Даштҳои Қазоқистон

Расми 73. Таркиби миллии аҳолии Қазоқистон

Расми 74. Қазоқҳо бо либосҳои миллий

Расми 75. Комбинати металлургии шаҳри Темиртау

Аҳоли. Мувофиқи маълумоти соли 2020, аҳолии Республикаи Қазоқистон 18,7 млн нафар аст. Афзоиши табиӣ аҳоли дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҳама дараҷаи паст буда, ба ҳисоби солона ба 1,4 % баробар аст.

Дараҷаи урбанизатсия 59 % (с. 2020). Дар мамлакат дар замони ҳозира 3 шаҳри “миллионер” мавҷуд аст: Алмати, Остона ва Шимкент. Ба қатори шаҳрҳои бузург Қарағанда, Актобе, Тараз, Павлодар ва ғайраҳо низ дохил мешаванд.

Дар Қазоқистон нишондоди миёнаи зичии аҳоли ниҳоят паст буда, дар 1 km² ба 7 нафар баробар аст. Аҳоли дар ҷануби республика дар водии дарёҳое, ки кишоварзии обёрӣ ривоч ёфтааст, ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ва ҳудудҳои саноатишудаи шимолӣ мамлакат нисбатан зич ҷойгир шудааст.

Таркиби миллии аҳоли нисбатан мураккаб аст (расми 73). Ҳиссаи қазоқҳо зиёда аз 68 % аст (расми 74). Инчунин, дар мамлакат намоёнадгони русҳо, ўзбекҳо, уйғурҳо, украинҳо, немисҳо ва дигар миллатҳо зиёданд. Русҳо дар ҳудудҳои шимолӣ ва шарқи мамлакат васеъ паҳн шуда бошанд, ўзбекҳо асосан дар вилоятҳои Туркистон ва Чамбули қисми ҷанубии мамлакат ва дар шаҳри Чимкент истиқомат мекунанд.

Иқтисодиёт. Қазоқистон дар байни 5 давлати Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодӣ пешқадам аст. Дар қатори соҳаҳои асосии саноат нафту газ, ангишт, металлургияи сиёҳ ва ранга (расми 75), кимиё ва мошинсозӣ дохил мешаванд. Қазоқистон аз ҷиҳати ҳаҷми истихроҷи нафт дар қатори 20 давлати дунё, аз ҷиҳати истихроҷи ангишт, мис, руҳ бошад, ба даҳгонаи аввал шомил аст. Хусусан, алҳол аз ҷиҳати истихроҷи уран аҳамияти Қазоқистон дар ҷаҳон хеле калон аст, чунки аз соли 2009 инҷониб дар ин соҳа дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол карда истодааст ва 40 %-и урани истихроҷшавандаи ҷаҳонӣ ба ҳиссаи Қазоқистон рост меояд. Зиёда аз 90 %-и энергияи электрикиро СЭГ истеҳсол мекунанд.

Соҳаи пешсафи кишоварзӣ ғаллапарварӣ аст. Он махсусан дар вилоятҳои шимолӣ мамлакат, дар заминҳои лалмӣ хуб ривоч ёфтааст. Дар вилоятҳои ҷанубии мамлакат кишоварзӣ бо ёрии обёрӣ ривоч дода шуда, дар ин ҷо соҳаҳои асосӣ парвариши сабзавот, шоликорӣ, полизӣ ва боғдорӣ ба ҳисоб мераванд. Соҳаҳои асосии чорводорӣ: гўсфандпарварӣ, говпарварӣ, аспарварӣ, шутурпарварӣ мебошанд.

 Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи иқтисодӣ-географии Қазоқистонро бо дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ муқоиса кунед. Дар ин бобат ҷиҳатҳои бартариҳои Қазоқистон дар ҷист?
- 2 Қазоқистон дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати салоҳияти иқтисодӣ пешсаф аст. Ин ҳолатро шарҳ диҳед. Дар ин мавқеи иқтисодӣ-географии он, боигариҳои табиӣ, хусусан ресурсҳои минералӣ чӣ гуна аҳамият доранд? Ба давлатҳои дорои захираи бузурги ресурсҳои минералӣ ва дар иқтисодиёти худ ашёи хоми минералиро азнаворкард ва экспорт мекунанд, мисолҳо оред.
- 3 Ўзбекҳо дар кадом қисми Қазоқистон паҳн шудаанд? Русҳо чӣ? Чаро? Сабаби ниҳоят паст будани зичии аҳолии Қазоқистонро фаҳмонед.
- 4 Ба соҳаҳои асосии саноати Қазоқистон чиҳо дохил мешаванд? Сабаби дар энергетикаи электрикии мамлакат зиёд будани саҳми СЭГ дар ҷист?
- 5 Истиқболи ҳамкориҳои иҷтимоӣ-иқтисодии байни давлатҳои Ўзбекистон ва Қазоқистонро чӣ гуна баҳо медиҳед? Ўзбекистон аз ҷиҳати истеҳсоли кадом намуди маҳсулотҳои саноатӣ ва зироатҳои хоҷагии қишлоқ аз Қазоқистон бартариҳои нисбӣ дорад? Дар навбати худ Қазоқистон дар импорти кадом маҳсулотҳои Ўзбекистон ҳамкори мусоид ба ҳисоб меравад? Фикри худро асоснок кунед.

Кўҳҳои Тёншон, водихои байникўҳӣ, саноати кўҳ-кон, кони Қумтор, гидроэнергетика, чорводори кўҳӣ-марғзорӣ, туризм, Иссиққўл.

Кадам кўҳ, дарё, қўл ва обанборҳои бузурги ҳудуди Республикаи Қирғизро медонед?

Масоҳат: **199,9** ҳазор km²

Аҳоли (2020): **6,6** млн

Пойтахт: **Бишкек**

§ 35. Республикаи Қирғиз

Республикаи Қирғиз (Қирғизистон) дар қисми миёнаи материки Евросиё асосан дар ҳудуди кишвари кўҳии Тёншон ҷойгир аст. Имконияти ба уқёнуси Ҷаҳонӣ баромадан надорад. Дар шимол бо Қазоқистон, дар ғарб бо Ўзбекистон, дар ҷануб бо Тоҷикистон, дар шарқ бо Чин ҳамсарҳад аст.

Мавқеи иқтисодӣ-географии мамлакат хеле номусоид мебошад, чунки магистралҳои нақлиётӣ аҳамияти байналхалқӣ дошта аз ҳудуди он намегузаранд. Ин ҳолат ба шароити релйефи мураккаби Қирғизистон вобаста аст.

Қирғизистон соли 2021 ба шакли идоракунии республикаи президентӣ гузашт. Сохти маъмурӣ-ҳудудии он аз 7 вилоят ва шаҳри аҳамияти республика дошта (Бишкек ва Ўш) иборат аст. Пойтахт – шаҳри Бишкек дар шимоли мамлакат, водии дарёи Чуй ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Хусусиятҳои асосии табиати Қирғизистон бо кўҳӣ будани он вобаста аст (расми 76). 90 %-и ҳудуди мамлакатро кўҳҳо ишғол мекунанд. Дар сарҳади Қирғизистон бо Чин қўллаи баландтарини Тёншон – қўллаи Ғалаба ҷойгир буда, он нуқтаи баландтарини мамлакат ба ҳисоб меравад.

Боигариҳои зеризаминии асосии Қирғизистон тилло, сурма, симоб, волфрам, уран, қалъагӣ мебошанд. Мамлакат аз захираҳои сӯзишворӣ дар дараҷаи паст таъмин аст ва эҳтиёҷи ҳудро аз ҳисоби импорт қонеъ мегардонад.

Дар кўҳҳои Тёншон аз ҳисоби мавҷуд будани пиряхҳои бузург Қирғизистон аз ресурсҳои обӣ-энергетикӣ хуб таъмин аст. Дарёҳои калонтаринаш Норин (расми 77), Чуй ва Талас. Қўли калонтаринаш – Иссиққўл барои Қирғизистон ва халқи он аҳамияти беқиёс дорад.

Аҳоли. Қирғизистон дар Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати афзоиши табиӣ аҳоли дараҷаи баланд дорад. Ин нишондод дар мамлакат ба ҳисоби солона ба 2,2 % баробар аст. Салдои мигратсия -0,1 %-ро ташкил медиҳад.

Танҳо 34 %-и аҳолии мамлакат дар шаҳрҳо истиқомат карда, қариб $\frac{2}{3}$ қисми аҳоли дар деҳаҳо маскунанд. Шумораи аҳолии шаҳри калонтарини мамлакат – Бишкек дар аввали соли 2020 зиёда аз 1 млн 50 ҳазор нафар буд. Аз ҷиҳати бузургӣ дуюмин шаҳри Қирғизистон Ўш 280 ҳазор нафар аҳоли дорад (расми 78).

Расми 76. Сурати космикии ҳудуди Қирғизистон

Расми 77. Дарёи Норин

Расми 78. Зиёратгоҳи Сулаймонтоғ дар Ўш

Расми 79. Қирғизҳо

Дар таркиби миллии аҳоли ҳиссаи қирғизҳо 75 %-ро ташкил медиҳад (расми 79). Наздик 15 %-и аҳолии мамлакатро ўзбекҳо ташкил дода, онҳо асосан дар ҳудудҳои чанубии ба республикаамон ҳамсарҳади Қирғизистон истиқомат мекунанд. Инчунин, русҳо, дунганҳо, уйғурҳо ва тоҷикҳо низ дар таркиби этникии мамлакат мавқеи муҳим доранд.

Аҳолии Қирғизистон дар шароити релйефи кӯҳӣ ниҳоят нобаробар ҷойгир буда, қисми асосии аҳоли дар водиҳо ва фуруҳамиҳои байниқӯҳӣ маскунанд. Аҳоли дар водиҳои Фарғона ва Чуй аз ҳама зич ҷойгир шудааст. Ин ҳолат ба шароити табиӣ ба кишоварзӣ мусоиди ин ҳудудҳо вобаста аст.

Иқтисодиёт. Дар иқтисодиёти Қирғизистон хоҷагии қишлоқ нисбати саноат аҳамияти бештар дорад. Аз ҳамин сабаб давлати аграрӣ-индустриалӣ ба ҳисоб меравад.

Дар замони ҳозира саноти кишвар асосан ба соҳаи кӯҳ-кон истисосонида шудааст. Маҳсулоти аз ҳама муҳими саноатӣ тилло ба ҳисоб рафта, он дар экспорти мамлакат ҳиссаи аз ҳама калон дорад. Қирғизистон дар байни давлатҳои собиқ Иттифоқ аз ҷиҳати истихроҷи тилло пас аз Россия ва Ўзбекистон дар ҷойи 3 меистад. Тилло асосан аз кони Кумтор, ки дар қисми баланди Тёншони Марказӣ ҷойгир шудааст, истихроҷ мешавад.

Кумтор яке аз 10 кони тиллои бузургтарини ҷаҳон аст. Аз дигар соҳаҳои саноат саноатҳои сабук, хӯрокворӣ ва мошинсозӣ аҳамияти калон доранд. Дар Қирғизистон энергияи электрикӣ асосан ба ГЭС-ҳо таъя мекунад. ГЭС-ҳои аз ҳама калон дар дарёи Норин сохта шудаанд.

Дар қатори зироатҳои асосии хоҷагии қишлоқ гандум, пахта, картошка, сабзавот, офтобпараст, тамоку дохил мешаванд. Кишоварзӣ дар водиҳои байниқӯҳӣ ривоч ёфтааст. Ба туфайли аз ҷароғоҳҳои серҳосил бой будани кӯҳҳои Қирғизистон дар республика соҳаҳои ғусфандпарварӣ, бузпарварӣ, говпарварӣ, аспарварии чорводорӣ хуб ривоч ёфтаанд.

Дар иқтисодиёти мамлакат туризм аҳамияти муҳим дорад. Ба республика дар як сол зиёда аз 3 млн сайёҳони хориҷӣ ташриф меоранд. Қисми асосии онҳо барои истироҳат ба Иссиқкӯл меоянд (расми 80).

Расми 80. Иссиқкӯл

Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи иқтисодӣ-географии Қирғизистон чӣ гуна баҳо дода мешавад? Ба ҷиҳатҳои манфии онҳо кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Ба фикри шумо, ба Чин, ки аз ҳаҷми ММД дар ҷаҳон пешсаф аст, ҳамсарҳад будани Қирғизистон чӣ гуна аҳамияти иқтисодӣ дорад?
- 2 Аз байни зеринҳо аломатҳои шартии канданиҳои ғоиданокро, ки ба қатори боигариҳои асосии зеризаминии Қирғизистон дохил мешаванд, ёбед.

- 3 Чаро дар Қирғизистон дар энергияи электрикӣ аҳамияти ГЭС-ҳо баланд аст? Аз ин гуна манбаъҳо гирифтани энергияи электрикӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва экологӣ чӣ гуна афзалият дорад? Боз кадом давлатро медонед, ки қисми асосии энергияи электрикии он аз ҳисоби ГЭС-ҳо ҳосил мешавад?
- 4 Дар Қирғизистон барои ривочи хоҷагии қишлоқ ва таркиби ҳудудии он шароити релјефи мамлакат чӣ гуна таъсир мерасонад? Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқи мамлакатамон ва Қирғизистонро муқоиса карда, ҷиҳатҳои монанд ва фарқкунандаи онҳоро муайян кунед.
- 5 Шароит ва ресурсҳои табиӣи Қирғизистон ва Қазоқистонро муқоиса карда, муайян кунед, ки тафовутҳои табиӣ-географӣ ба ривочи иқтисодӣ ва тахассуснокӣ чӣ гуна таъсир мерасонад.
- 6 Шумораи аҳолии Қирғизистонро ба инобат гирифта, шумораи туристони ба мамлакат ташриф меовардари чӣ гуна баҳо додан мумкин аст? Ба ўзбекистониҳо саёҳат кардан ба Қирғизистон чӣ гуна афзалиятҳо дорад? Оё барои саёҳат ин мамлакатро интихоб мекардед?

§ 36. Республикаи Туркменистон

Туркменистон дар қисми ҷанубу ғарбии Осиёи Марказӣ ҷойгир аст. Дар шимол бо Қазоқистон, дар шимолу шарқ бо Ўзбекистон, дар ҷанубу шарқ бо Афғонистон, дар ҷануб бо Эрон ҳамсарҳад аст. Дар ғарб бо баҳри Каспий пайваст мебошад.

Мавқеи иқтисодӣ-географии Туркменистон мусоид мебошад, чунки аз ҳудуди республика роҳҳои оҳан ва магистрالي давлатҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубу ғарбиро муттаҳидкунанда мегузарад. Инчунин, Туркменистон бо воситаи баҳри Каспий бо давлатҳои Россия ва Кавказ мепайвандад.

Туркменистон – республикаи президентӣ. Аз ҷиҳати маъмури-ҳудудӣ аз 5 вилоят ва 1 шаҳри аҳамияти республика дошта иборат аст. Пойтахти давлат – шаҳри Ашқобод буда, он дар ҷануби мамлакат, дар доманаи қаторкӯҳи Копетдоғ ҷойгир аст (расми 81).

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Ҳудуди Туркменистонро асосан ҳамвориҳои васеъ ишғол менамоянд ва зиёда аз 80 %-и онро биёбони Қароқум ташкил медиҳад (расми 82). Кӯҳҳо фақат дар ҳудудҳои ҷанубӣ ва шарқии назди сарҳад ҷойгиранд. Ҳудудҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳии ҷанубӣ минтақаи сейсмикӣ мебошанд. Замиинчунбие, ки дар шаҳри Ашқобод 6 октябри соли 1948 рӯй дод, яке аз заминчунбиҳои фалокатовартарини асри XX ба ҳисоб меравад.

Боигариҳои аз ҳама муҳими минералии Туркменистон гази табиӣ, нефт ва аз намудҳои гуногуни намакҳои кимиёвӣ иборатанд. Туркменистон аз ҷиҳати захираи гази табиӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи 4-умро ишғол мекунад.

Аз сабабе, ки ҳамвориҳои биёбондор майдони калонро ишғол мекунанд, Туркменистон аз ресурсҳои обӣ бой нест. Манбаи бузургтарини оби республика Амударё ба ҳисоб меравад. Канали Қароқум (Қароқумдарё), ки аз Амударё ғизо мегирад, канали калонтарини обёрии ҷаҳон аст.

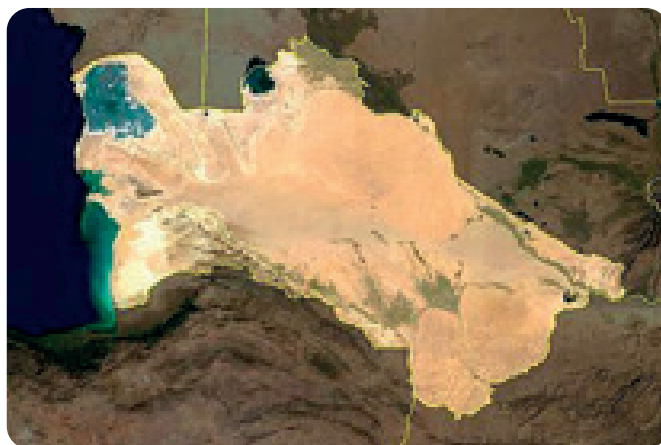
Баҳри Каспий, биёбони Қароқум, Копетдоғ, ресурсҳои сӯзишворӣ, канали Қароқум, аспҳои аҳалтеки, зонаи туристии Аваза.

Масоҳат: **491,2** ҳазор км²

Аҳоли (2020): **6** млн

Пойтахт: **Ашқобод**

Расми 81. Пойтахти Туркменистон – шаҳри Ашқобод

Расми 82. Сурати космикии Ҷ

Аҳоли. Туркменистон аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар Осиёи Марказӣ ҷойи охиринро ишғол менамояд. Афзоиши табиӣи аҳолии мамлакат ба ҳисоби солона ба 1,6 % баробар аст. Аз давлатҳои Осиёи Марказӣ фақат дар Қазоқистон ин нишондод нисбатан паст аст. Баланси мигратсия манфӣ буда, ба -0,1% баробар аст.

Ҷ и ҳ а т ҳ о и монандии шароитҳои табиӣи Туркменистон ва Ўзбекистон аз ҷиҳи иборат аст?

Расми 83. Туркманҳо

Дар Туркменистон 52 %-и аҳоли дар шаҳрҳо истиқомат мекунанд. Аҳолии шаҳри Ашқобод зиёда аз 1 млн нафар аст. Ба ғайр аз пойтахт, шаҳрҳои Туркманобод, Дашоғуз, Мари, Туркманбоши шаҳрҳои калонтарини республика ба ҳисоб мераванд.

Дар таркиби миллии аҳоли ҳиссаи туркманҳо аз 85 % боло буда (расми 83), наздик 10 %-и аҳолиро ўзбекҳо ташкил медиҳанд. Ўзбекҳо асосан дар вилоятҳои ба мамлакатамон ҳамсоияи Дашоғуз ва Лебап зиндагӣ мекунанд.

Ҷойгиршавии аҳоли бо хусусиятҳои табиӣ-географии мамлакат ифода меёбад. Аҳоли асосан дар водихои дарёҳои Амударё, Мурғоб ва Таҷан, дар

ҳамвориҳои доманаи Копетдоғ ва соҳилҳои Каспий истиқомат мекунанд.

Иқтисодиёт. Асоси иқтисодиёти Туркменистонро саноати сӯзишворӣ-энергетикӣ ва кимиё ташкил медиҳанд. Туркменистон аз ҷиҳати истихроҷ ва экспорти гази табиӣ ба қатори даҳ давлати пешсаф дохил мешавад. Саноати газ манбаи калони даромад барои буҷети давлат аст. Саноати нафт ва азнавкоркарди нафт ҳам дар Туркменистон хуб ривоч ёфтааст. Аз сабабе, ки Туркменистон бо ресурсҳои сӯзишворӣ хуб таъмин аст ва дар кишвар танқисии ресурсҳои обӣ дида мешавад, энергияи электрикии республика фақат дар СЭГ истеҳсол мешавад. Саноати кимиёи Туркменистон нуриҳои минералӣ, мирабилит, сулфур, йод ва дигар маҳсулотҳоро дар ҳаҷми калон истеҳсол менамояд. Инчунин, дар Туркменистон саноатҳои бофандагӣ, дӯзандагӣ, гилембофӣ ҳам хуб ривоч ёфтааст. Ин ба тахассуснокии байналхалқии мамлакат ба дараҷаи маълум таъсир мерасонад.

Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ ғаллапарварӣ, пахтакорӣ (хусусан, навъҳои қимматбаҳо ва нахи борик парвариш мешавад), ангурпарварӣ, қароқўлпарварӣ, асппарварӣ, шутурпарварӣ ба ҳисоб мераванд. Аспи зоти Ахалтеки, ки дар Туркменистон парвариш карда мешавад ба тамоми ҷаҳон машҳур буда, рамз ва фаҳри туркманҳо аст (расми 84). Ҳатто дар герби республика ҳам асп ахалтеки тасвир шудааст.

Дар Туркменистон ба ривоҷи туризм ҳам эътибори калон дода мешавад. Аз ҷумла, дар солҳои охир дар соҳили баҳри Каспий зонаи бузурги туристии “Аваз” барпо шуд (расми 85).

Расми 84. Аспи ахалтеки

Расми 85. Зонаи туристии “Аваз”

 Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи географӣ, шароит ва ресурсҳои табиӣи Туркменистон ва Қирғизистонро муқоиса карда, фарқиятҳои асосии онҳоро муайян кунед. Аз чӣ сабаб мавқеи иқтисодӣ-географии Туркменистон мусоидтар ба ҳисоб меравад? Ба мавқеи географӣ ва хоҷагии он баҳри Каспий чӣ гуна таъсир мерасонад?
- 2 Хусусиятҳои ба худ хоси шароити табиӣи Туркменистон аз ҷиҳати иборат аст? Дар салоҳияти иқтисодӣ ва таҳассуснокии хоҷагии мамлакат шароити табиӣ ва боигариҳои табиӣи он чӣ аҳамият доранд?
- 3 Аз чӣ сабаб, гарчанде Туркменистон аз ҷиҳати масоҳат дар Осиёи Марказӣ дар ҷойи 2-юм бошад ҳам, аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷойи охир аст? Ба ҷойгиршавии аҳолии мамлакат таъсири кадом омилҳо калон аст?
- 4 Барои чӣ дар Туркменистон ба рушди туризм эътибори калон дода мешавад? Истиқболи рушди туризм ва ресурсҳои рекреатсионии мамлакатамон ва Туркменистонро муқоиса кунед. Дар оянда имконияти ҳамкориҳои байни давлат дар робитаҳои сайёҳиро чӣ гуна баҳо медиҳед?

Мавқеи иқтисодӣ-географӣ, кӯҳҳои Помир, ресурсҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ, кӯли Сарез, водиҳои байниқӯҳӣ, ресурсҳои замин, металлургияи ранга.

Тоҷикистон аз ҷиҳати шароити географӣ ба кадом давлати Осиёи Марказӣ монанд аст?

Масоҳат: **141,4** ҳазор km²

Аҳоли (2020): **9,4** млн

Пойтахт: **Душанбе**

§ 37. Республикаи Тоҷикистон

Республикаи Тоҷикистон дар ҷанубу шарқии Осиёи Марказӣ, дар ҳудуди кӯҳҳои Ҳисор-Олой ва Помир ҷойгир шудааст. Дар шимол бо Қирғизистон, дар шимолу ғарб ва ғарб бо Ўзбекистон, дар ҷануб бо Афғонистон, дар шарқ бо Чин ҳамсарҳад аст.

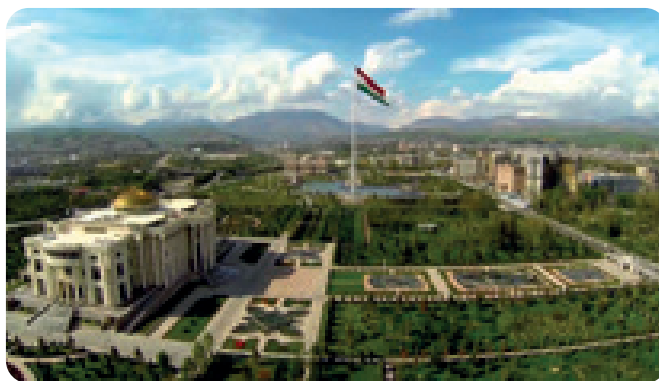
Мавқеи географии кишвар бо туфайли имконияти бевоситаи ба баҳр баромадан надоштан, дар шароити қаторкӯҳҳои баланд мураккаб будани ривож додани нақлиёти хушкӣ, ҳамсоя будан бо давлати ноошошта аз ҷиҳати сиёсӣ-ҳарбӣ Афғонистон номусоид ба ҳисоб меравад.

Аз ҷиҳати шакли идоракуни Тоҷикистон республикаи президентӣ мебошад. Сохти маъмурӣ-ҳудудӣ аз 2 вилоят, 1 вилояти мухтор (Кӯҳистони Бадахшон), 1 шаҳр ва 13 ноҳияи тобеи республика иборат аст. Пойтахт – шаҳри Душанбе дар ҷанубу ғарбии мамлакат, водии Ҳисор ҷойгир аст (расми 86).

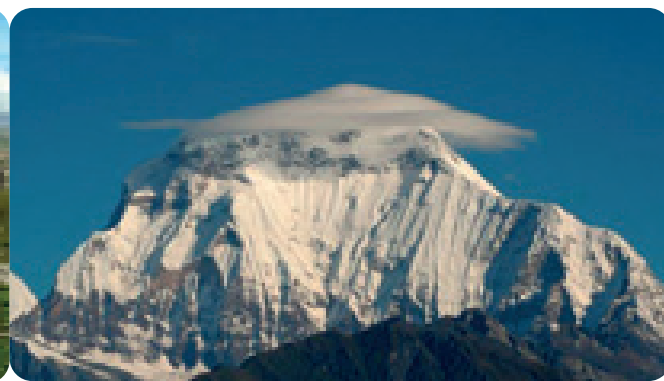
Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Тоҷикистон мамлакати кӯҳӣ ба ҳисоб меравад. Зиёда аз 90 %-и ҳудуди мамлакатро кӯҳҳои баланд ишғол мекунад. Дар шарқи мамлакат кишвари кӯҳии Помир, баландии миёнаи он зиёда аз 4000 метр мебошад, ҷойгир аст. Нуқтаи баландтаринаш қуллаи Исмоили Сомонӣ – 7495 м, (расми 87). Мамлакат аз ҷиҳати сейсмиқ дар минтақаи фаъол ҷойгир буда, дар республика зуд-зуд заминҷунбӣ содир мешавад.

Замини Тоҷикистон аз маъданҳои гуногун бой аст. Хусусан, дар ҳудуди республика конҳои бузурги уран, тилло, нуқра, маъданҳои полиметалл мавҷуд аст. Вале, Тоҷикистон аз ресурсҳои сӯзишворӣ-энергетикӣ бой нест.

Республикаи Тоҷикистон ба сафи давлатҳои аз ҷиҳати ресурсҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ бой дохил мешавад. Аз ҳудуди мамлакат дарёҳои Панҷ, Вахш, Сирдарё, Зарафшон ҷорӣ мешаванд. Кӯлҳои калони республика Қарокӯл, Сарез, Искандаркӯл мебошанд. Аз онҳо хусусан кӯли Сарез, ки дар Помир ҷойгир буда, машҳур аст. Сарез соли 1911 дар натиҷаи zilзилаи саҳт пеши дарёи Мурғобро доштани харсанг пайдо шудааст.

Расми 86. Шаҳри Душанбе

Расми 87. Қуллаи Исмоили Сомонӣ

Аҳоли. Тоҷикистон ба монанди Қирғизистон дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ бо баланд будани афзоиши табиӣ аҳоли (солона 2,2 %) фарқ мекунад.

Инчунин, Тоҷикистон дар минтақаи давлати дараҷаи урбанизатсияш аз ҳама паст мебошад (26 %, с.2020). Аҳолии пойтахт аз 850 ҳазор нафар зиёд аст. Ба тоифаи шаҳрҳои калон Хӯҷанд, Бохтар (собиқ Қўрғонтеппа) ва Кўлоб мансубанд.

Наздиқ 85 %-и аҳолиро тоҷикҳо ташкил медиҳанд (*расми 88*). Дар таркиби миллии аҳоли ӯзбекҳо (зиёда аз 1 млн) ҷойи дуюмро ишғол менамоянд. Онҳо асосан дар ноҳияҳои ба Ўзбекистон ҳамсарҳад зиндагӣ мекунанд. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар қатори тоҷикҳо намояндагони миллатҳои хурд (вахонҳо, рӯшонҳо, ишкошимҳо, язғуломҳо ва дигарон) ва қирғизҳо зиндагӣ мекунанд.

Ба тӯфайли шароити релйефи кӯҳӣ танқиси заминҳои кишт барои аҳоли боиси дар маскун шудани қисми асосии аҳоли дар водӣ ва фуруҳамиҳои кӯҳӣ шудааст. Дар минтақаҳои водии Фарғона дар шимол, водии Ҳисор ва Вахш дар ҷанубу ғарби мамлакат аҳоли зич ҷойгир шудааст. Дар кӯҳҳои Помир бошад аҳоли дар водии дарёҳо ва доманаҳои кӯҳӣ дар деҳаҳои хурд-хурд тунук ҷойгир шудааст.

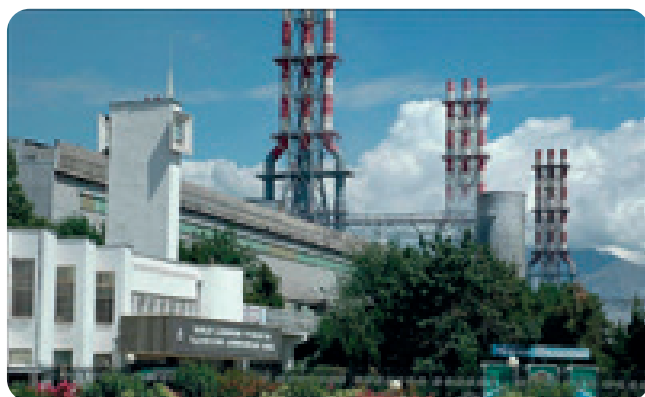
Иқтисодиёт. Ба Республикаи Тоҷикистон нишондодҳои пасти ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар байни давлатҳои Осие Марказӣ хос буда, иқтисодиёти кишвар самти аграрӣ-индустриалӣ дорад.

Ба таркиби соҳаҳои пешсафи саноати Тоҷикистон саноатҳои металлургияи ранга, кимиё, масолеҳи сохтмон ва сабук дохил мешаванд. Корхонаи калонтарини саноатии мамлакат заводи алюминийи Тоҷикистон дар шаҳри Турсунзода мебошад (*расми 89*). Ин корхона дар асоси ашёи хоми аз Россия овардашуда, аз энергияи электрикӣ, ки аз ГЭС-ҳои калон истеҳсол мешаванд, фаъолият мебарад. Алюминий дар таркиби экспорти Тоҷикистон мавқеи пешсафро ишғол менамояд. Энергияи электрикии Тоҷикистон ҳам ба монанди Қирғизистон ба ГЭС-ҳо таъя мекунад. ГЭС-ҳои калонтарин дар дарёи Вахш сохта шудаанд ва аз байни онҳо ГЭС-и Норак аҳамияти алоҳидаи иқтисодӣ дорад (*расми 89*). Дар байни соҳаҳои саноати сабук саноати бофандагӣ мавқеи муҳим дорад.

Соҳаҳои асосии кишоварзии Тоҷикистон: ғаллапарварӣ, пахтакорӣ, боғдорӣ ва ангурпарварӣ мебошанд. Пахта ва меваҳои гуногун маҳсулотҳои муҳими экспортбоби республика мебошанд. Кишоварзии обёришаванда дар водии байникӯҳӣ хуб ривож ёфтааст, вале аз сабабе, ки қисми зиёди ҳудуди мамлакатро кӯҳҳо ишғол кардаанд ва баланд будани зичии аҳоли ба танқиси заминҳои шудгоршаванда оварда мерасонад. Чорводории кӯҳӣ-чарогоҳӣ ба говпарварӣ ва гӯсфандпарварӣ асос ёфтааст. Дар байни соҳаҳои хоҷагии қишлоқ пиллапарварӣ низ аҳамияти муҳим дорад.

Расми 88. Тоҷикон бо либоси милли

Расми 89. Объектҳои муҳими иқтисодии Тоҷикистон – Заводи алюминийи Тоҷикистон дар шаҳри Турсунзода ва ГЭС-и Норак дар дарёи Вахш

Савол ва супоришҳо

- 1 Хусусиятҳои асосии мавқеи иқтисодӣ-географии Тоҷикистон аз ҷиҳати иборат аст? Мавқеи географии он ба кадом давлати Осиёи Миёна аз бисёр ҷиҳатҳо монанд аст?
- 2 Омилҳои ба ҷойгиршавии ҳудудии аҳолии Тоҷикистон таъсиркунанда шарҳ диҳед. Танқисии ресурсҳои замин дар мамлакат кадом муаммоҳоро ба миён меоварад? Ба фикри шумо, ин гуна муаммоҳоро чӣ гуна ҳал кардан лозим?
- 3 Кадом омилҳо ба аз ҷиҳати дараҷаи урбанизатсия аз ҳама нишондоди паст доштани Тоҷикистон дар Осиёи Миёна таъсир расонидаанд? Дар мамлакатҳои гуногун паст ё баланд будани дараҷаи урбанизатсия ба дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодии онҳо то чӣ андоза алоқаманд аст? Ба фикри шумо, афзудани ҳиссаи аҳолии шаҳр дар тараққиёти мамлакат чӣ гуна аҳамият дорад?
- 4 Омили иқтисодӣ-географии асосии мавҷуд будани заводи бузурги алюминий дар Тоҷикистон (бо вуҷуди он, ки маъдани алюминий истихроҷ намешавад) чист? Заводи мазкур боиси пайдо шудани муаммоҳои экологӣ дар натиҷаи ифлосшавии ҳавои атмосфераи кадом ҳудуд сабаб шудааст? Дар ҷойгир кардани корхонаҳои саноатӣ, ки муҳити атрофро ба дараҷаи баланд ифлос мекунанд, ба кадом омилҳо эътибор додан лозим?
- 5 Номҳои географии зерин ба кадом объектҳои географӣ тааллуқ доранд? Онҳоро ёфта, ба дафтаратон дар шакли ҷадвал навишта гиред.

*Зарафшон, Хуҷанд, Помир, Қарокӯл, Душанбе, Панҷ, Кӯлоб,
Вахш, Сарез, Сирдарё, Бохтар, Ҳисор-Олой*

Кӯҳ	Дарё	Кӯл	Шаҳр
... ..			

§ 38. Машғулияти амалӣ.

Тавсифи қиёсӣ-географии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ

1. Аз маълумотҳои дар бораи давлатҳои Осиёи Марказии китоби дарсӣ ва атлас истифода бурда, ба дафтаратон ҷадвали дар намуди зеринро пур кунед:

Тавсифи қиёсӣ-географии ба давлатҳои Осиёи Марказӣ

Тавсифҳои географӣ	Қазоқистон	Қирғизистон	Туркменистон	Тоҷикистон
Мавқеи иқтисодӣ-географӣ: ҷиҳатҳои мусоид ва номусоид				
Масоҳат (ҳазор км ²)				
Аҳоли (млн нафар)				
Зичии аҳоли (нафар/км ²)				
Хуссиятҳои ҷойгиршавии аҳоли				
Релеф				
Канданиҳои ғоиданоки асосӣ				
Дараҷаи ба ресурсҳои обӣ таъмин будан ва манбаъҳои асосӣ				
Навъи асосии стансияҳои электрикӣ				
Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ				
Соҳаҳои асосии саноат				

2. Хусусиятҳои умумии шароити географии Қирғизистон ва Тоҷикистонро муайян кунед ва сабабҳои шарҳ диҳед.

3. Ҷиҳатҳои монандии Қазоқистон ва Туркменистонро муайян кунед ва шарҳ диҳед.

4. Мамлакатҳои Осиёи Марказиро ба кадом ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст? Фикри худро асоснок кунед.

5. Ҷиҳатҳои якдигарро пуркунандаи шароити географии давлатҳои Осиёи Марказиро нишон диҳед ва зарурияти ҳамкориҳои мамлакатҳои субрегион ва самтҳои муҳими онро асоснок кунед.

Мавқеи иқтисодӣ-географии мусоид, релйефи кӯҳӣ, иқлими субтропикӣ, иқтисодиёти индустриалӣ-аграрӣ, ресурсҳои рекреатсионӣ, туризми байналхалқӣ.

Аз чӣ сабаб Туркия дар робитаҳои нақлиётӣ ва савдои давлатҳои Евросиё мавқеи муҳим дорад?

Масоҳат: **783,6** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **83,7** млн
Пойтахт: **Анқара**

Расми 90. Сарбанди ГЭС-и дарёи Фрот

§ 39. Республикаи Туркия

Яке аз ҷиҳатҳои аз ҳама муҳими ба худ хоси Республикаи Туркия мавқеи географии он мебошад. 97 %-и ҳудуди он дар Осиёи Ҷанубу ғарбӣ, 3 % бошад дар Европайи Шарқӣ ҷойгир аст. Ҳудуди осиёгии он асосан ба нимҷазираи Осиёи Хурд рост меояд, қисми европагӣ бошад дар нимҷазираи Балкан ҷойгир шуда, Фракияи Шарқӣ номида мешавад. Қисмҳои дар қитъаҳои гуногун ҷойгиршудаи Республикаи Туркияро гулӯҳои Мармар, ки баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназаминро мепайвандад, гулӯҳои Босфор ва Дарданелл ҷудо мекунанд. Соҳилҳои мамлакатро дар шимол обҳои баҳри Сиёҳ, дар ғарб баҳри Эгей, дар ҷануб баҳри Миёназамин мешӯянд.

Мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географии мамлакатро пайваст будани он ба якҷанд баҳр, аз ҳудуди он гузаштани роҳҳои нақлиёти аҳамияти байналхалқӣ дошта, ки Европаву Осиё ва ҳавзаҳои баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназаминро мепайванданд, ифода меёбад.

Туркия давлати унитарӣ буда, республикаи президентӣ аст. Пойтахташ – шаҳри Анқара. Шаҳри калонтаринаш Истанбул дар соҳилҳои гулӯҳои Босфор ҷойгир буда, дорои таърихи машҳури якҷандасрина аст. Аҳолии Истанбул зиёда аз 13 млн нафар буда, яке аз шаҳрҳои бузургтарини Европа аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релйефи кишвар асосан кӯҳӣ буда, қисми калонашро кӯҳсорҳои Осиёи Хурд ва Арманистон, кӯҳҳои Тавр ва Понт ишғол мекунанд. Ҳамвориҳо бештар дар соҳили баҳрҳо вохӯранд. Ҳудуди Туркия бо минтақаи сейсмикии баланд будан тавсиф меёбад. Мамлакат бо захираҳои маъданҳои хром, симоб, волфрам дар миқёси ҷаҳонӣ алоҳида фарқ мекунад.

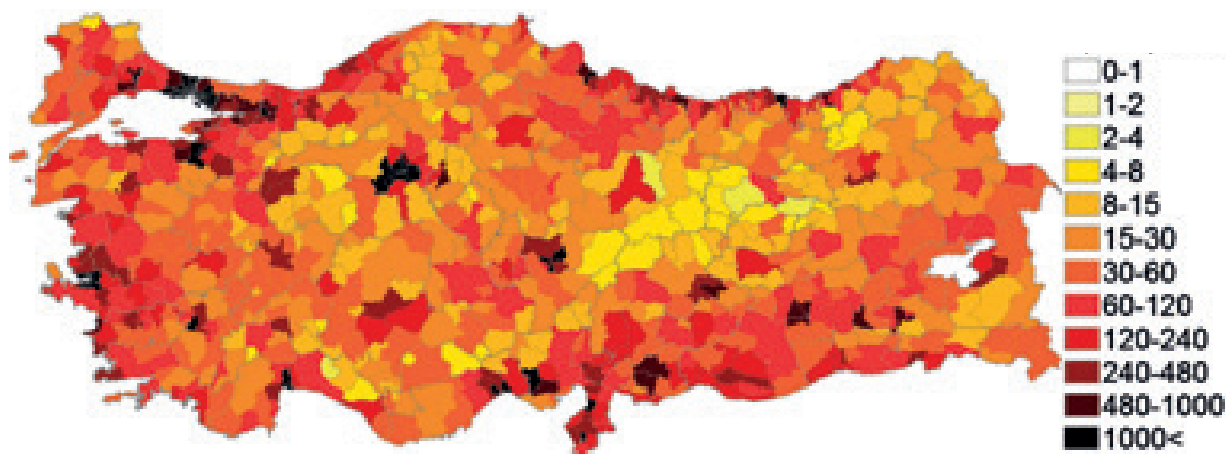
Иқлимаш субтропикӣ буда, дар ҳудудҳои назди баҳр сернам, нарм, ҳудудҳои марказӣ ва шарқии мамлакат бошанд хушки шадид, яъне тобистон гарм, зимистон нисбатан сард аст. Ба туфайли кӯҳӣ будани релйеф Туркия аз ресурсҳои обӣ-энергетикӣ бой аст (расми 90). Дарёҳои калонтарини он Фрот, Даҷла, Қизилормоқ, кӯли калонтаринаш бошад, Ван ва Туз мебошанд.

Аҳоли. Аз рӯи шумораи аҳоли Туркия ба қатори 20 давлати пешсаф дохил мешавад. Мувофиқи маълумоти соли 2020, шумораи аҳолии мамлакат аз 83 млн нафар зиёд аст. Афзоиши солони аҳоли дар вақти ҳозира 1,2 %, лекин дараҷаи таваллуд нисбати нишондоди ҷаҳонӣ ва Осиё паст аст.

Дараҷаи урбанизатсия ба 76 % баробар аст (с.2020). Ба қатори шаҳрҳои калон ба ғайр аз Истанбул ва Анқара, инчунин Измир, Бурса, Адана, Газиантеп, Анталия ва ғайраҳо мансубанд. Аксарияти шаҳрҳои калон дар ҳудудҳои наздибаҳрии ғарбӣ ва ҷанубии мамлакат воқеъанд.

Дар таркиби этникии аҳоли туркҳо қисми зиёдро ташкил медиҳанд (зиёда аз 75 %). Курдҳо зиёда аз 15 %-и аҳолии мамлакатро ташкил карда, асосан дар қисми ҷанубу ғарбии мамлакат истиқомат мекунанд. Дини асосӣ Ислом мебошад.

Аҳоли дар ҳудуди Туркия нобаробар ҷойгир аст (расми 91). Дар қисми шимолу ғарбии ҳамҷавори баҳри Мармар зичии аҳоли хеле баланд аст. Аз ҷумла, $\frac{1}{5}$ ҳиссаи аҳолии мамлакат дар Фракияи Шарқӣ истиқомат мекунад. Дар ҳудудҳои кӯҳии марказӣ ва шарқӣ аҳоли нисбатан тунук ҷойгир аст. Ба ин гуна тафовутҳо фарқиятҳои шароити табиӣи ҳудудҳо ва мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географӣ ва дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ таъсири калон мегузоранд.

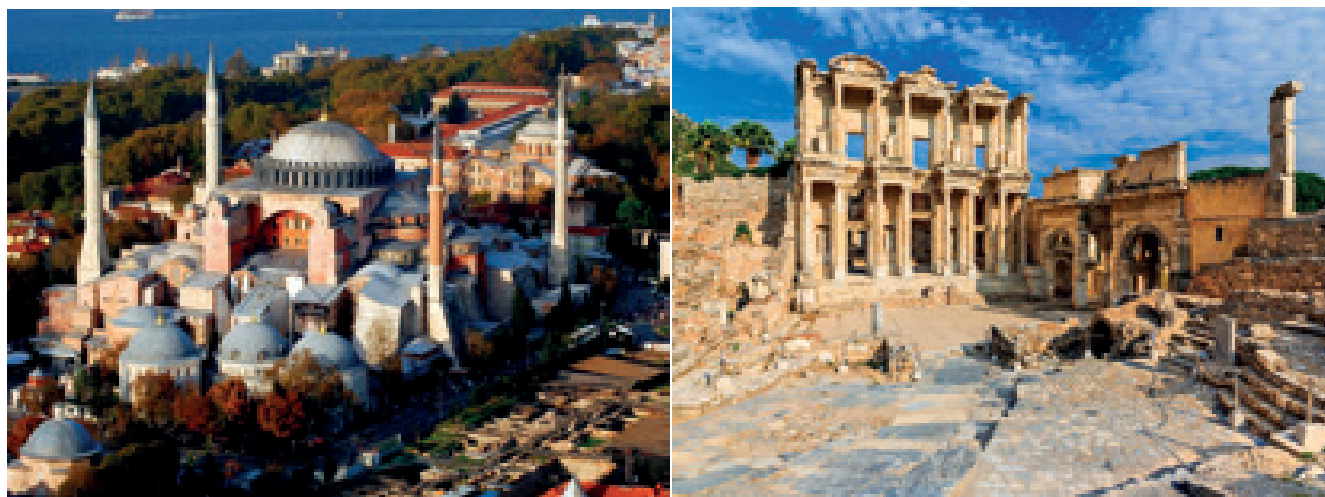

Расми 91. Зичии аҳолии Туркия (нафар/км²)

Иқтисодиёт. Туркия аз ҷиҳати ҳаҷми ММД ба қатори 15 давлати пешсафи дунё дохил шуда, ба истеҳсолоти саноатӣ ва хоҷагии қишлоқӣ бузург соҳиб аст. Тахассуснокии байналхалқии саноатро соҳаҳои бофандагӣ, дӯзандагӣ, чарму пояфзол, автомобилсозӣ, электротехника, кон-металлургия, масолеҳи сохтмон, хӯрокворӣ, фармасевтика нишон медиҳанд. Ин гуна тахассуснокӣ зери таъсири омилҳои ресурсҳои меҳнат, ашёи хом, робитаҳои савдои беруна ва нақлиёт ташаккул ёфтааст. Саноат дар ғарби мамлакат ривож ёфта бошад, қисмҳои дохилии мамлакат иқтисодиёти аграрӣ доранд.

Туркия бо ресурсҳои агроиклимӣ ва обӣ бой буда, аз ҷиҳати парвариши маҳсулотҳои гуногуни хоҷагии қишлоқ (мева, чормағз, ангур, сабзавот, чой, найшакар, зайтун, тамоку, пахта) дар миқёси ҷаҳон мавқеи муҳим дорад. Туркия дар байни мамлакатҳои ҷаҳон яке аз экспортёрҳои бузурги маҳсулотҳои агарарӣ аст.

Ҳудуди Туркия аз ресурсҳои табиӣ, таърихӣ-маданӣ ва рекреатсионӣ, ёдгориҳои нодир (расми 92) бой буда, дар иқтисодиёти он туризм аҳамияти калон дорад. Мамлакат дар қатори 10 давлати пешсафи ҷаҳон аз ҷиҳати қабули туристон дохил мешавад.

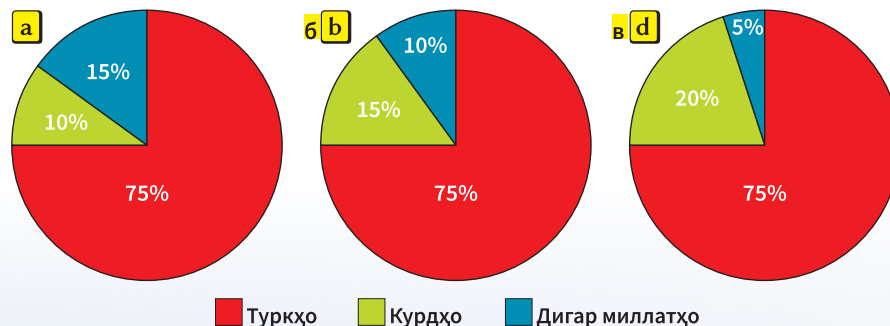

Расми 92. Ёдгориҳои таърихӣи машҳури Туркия: Маҷмӯаи Аё-Софияи Истанбул (дар чап) ва харобаҳои қадимаи Эфеси наздикии Измир (дар рост)

Савол ва супоришҳо

- 1 Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи иқтисодӣ-географии Туркия аз ҷиҳати иборат аст? Омили мазкур ба тараққиёти иҷтимоии мамлакат чӣ гуна таъсир мерасонад? Ба ин гуна давлатҳое, ки мавқеи ниҳоят мусоиди иқтисодӣ-географӣ доранд, мисол оред ва онҳоро аз харита нишон диҳед.
- 2 Шароити табиӣи Туркия ба ҷойгиршавии аҳоли ва тахассуснокии аҳоли чӣ гуна таъсир мерасонад? Чаро дар қисми шимолу ғарбии мамлакат аҳоли зич ҷойгир шудааст? Саноат бештар дар кадом ҳудудҳои Туркия рушд кардааст? Чаро?
- 3 Таркиби миллии аҳолии Туркия ба кадоме аз диаграммаҳои зерин рост меояд?

- 4 Маълум аст, ки Туркия аз ҷиҳати истеҳсол ва экспорти маҳсулотҳои саноати сабук, дар навбати аввал бофандагӣ ва дӯзандагӣ алоҳида фарқ мекунад. Ба фикри шумо, дар ноил шудан ба ин натиҷаҳо кадом омилҳо нақши муҳим мебозанд? Дар мамлакатамон талаб ба маҳсулотҳои Туркия дар кадом дараҷа аст?
- 5 Ба дараҷаи байналхалқӣ ривож ёфтани туризм дар Туркия ба кадом омилҳо вобаста аст. Барои ўзбекистониҳо саёҳат кардан ба Туркия чӣ афзалиятҳо дорад? Дар навбати худ, туркиягиро барои саёҳат кардан ба мамлакатҳои Осиё Марказӣ, аз ҷумла ба Ўзбекистон кадом омилҳо мавҷуданд?
- 6 Дар асоси манбаъҳои иловагӣ дар бораи самтҳои асосии робитаҳои байниҳамдигарии Ўзбекистон ва Туркия маълумот ҷамъ оваред ва ахборот омода кунед.

§ 40. Машғулияти амалӣ Тавсифи қиёсӣ-географии Эрон, Афғонистон ва Покистон

ЭРОН

Соҳилҳои Эронро дар ҷануб баҳри Арабистон ва халиҷи Форс, дар шимолу ғарб обҳои баҳри Каспий мешӯянд. Мавқеи иқтисодӣ-географии он аз ҳисоби гузаштани роҳҳои нақлиёт, ки давлатҳои Осиёи ҷанубу ғарбӣ, Ҷанубӣ ва Марказиро мепайванданд, мусоид аст.

Соҳти давлатии Эрон республикаи исломӣ аст. Роҳбари давлат – роҳбари олий, рӯҳонии олимартабаи мусулмонони шиа (Оятулло) аст. Президент бошад, шахси дуюмӣ давлат ба ҳисоб меравад.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релйефи ҳудуди Эрон аз якчанд қаторкӯҳҳо ва фуруҳамиҳои байни онҳо иборат аст (расми 93). Дар байни боигариҳои минералии мамлакат захираҳои бузурги нефт ва газ аҳамияти аз ҳама калони иқтисодӣ доранд. Конҳои нефт ва газ асосан дар халиҷи Форс ва ҳудудҳои назди баҳри Каспий ҷойгиранд. Иқлим дар ҳудудҳои шимолу ғарбӣ мулоим ва субтропикии нам, дар ҳудудҳои марказӣ ва шарқӣ субтропики хушк, дар назди халиҷи Форс бошад, тропики гарм ва хушк аст.

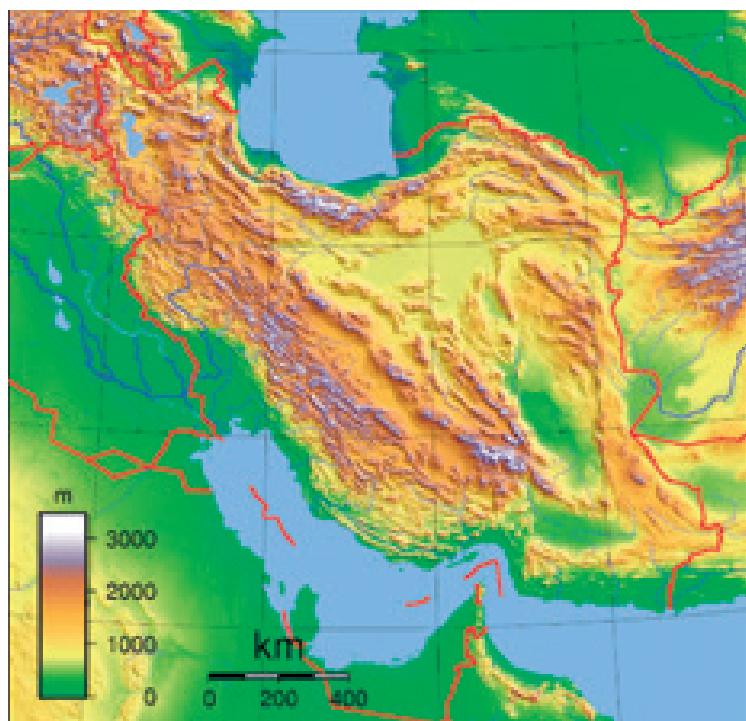
Аҳоли. Афзоиши табиӣ ба дараҷаи миёна буда, солоне ба 1,2 % баробар аст. Дар шаҳрҳо 75 %-и аҳолии мамлакат истиқомат мекунад. Шаҳрҳои аз ҳама калони кишвар – Техрон, Машҳад, Караҷ, Исфаҳон, Табреш. Аҳоли дар ҳудудҳои ғарбии мамлакат зич ҷойгир аст, дар баъзе ҳудудҳои биёбонии қисмҳои марказӣ ва шарқӣ аҳоли зиндагӣ намекунад. Зиёда аз 60 %-и аҳолиро форсҳо ташкил медиҳанд. Инчунин, озарҳо, курдҳо, арабҳо, туркманҳо, арманҳо ва дигар миллатҳо зиндагӣ мекунанд. Дар таркиби динии аҳолии Эрон мусулмонони шиа аксариятро ташкил медиҳанд.

Иқтисодиёт. Иқтисодиёти Эрон ба саноат ва хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ асос меёбад. Соҳаҳои пешафи саноат: нефт ва азнаворкарди нефт, газ, металлургия, мошинсозӣ, бофандагӣ ва ҳӯрокворӣ мебошанд.

Манбаи аз ҳама калони даромад барои буҷети давлат экспорти нефт ва газ ба ҳисоб меравад. Соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ ғаллапарварӣ, боғдорӣ, гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ ва говпарварӣ мебошанд. Дар Каспий моҳидорӣ хуб ривож ёфтааст. Аз ҷиҳати экспорти икраи сиёҳ Эрон дар ҷаҳон пешсаф мебошад.

Масоҳат: **1648** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **84,2** млн
Пойтахт: **Техрон**

Расми 93. Харитаи релйефи Эрон

АФҒОНИСТОН

Масоҳат: **652,8** ҳазор км²

Аҳоли (2020): **38,9** млн

Пойтахт: **Кобул**

Афғонистон дар Осиёи ҷанубу ғарбӣ ҷойгир шуда, бевосита имконияти ба баҳр баромадан надорад. Мавқеи иқтисодӣ-географии он агар дар қисмҳои гуногуни давлат магистрالي давлатҳои гуногуни Осиёро пайвастанда сохта шавад, хуб шуданаш мумкин аст.

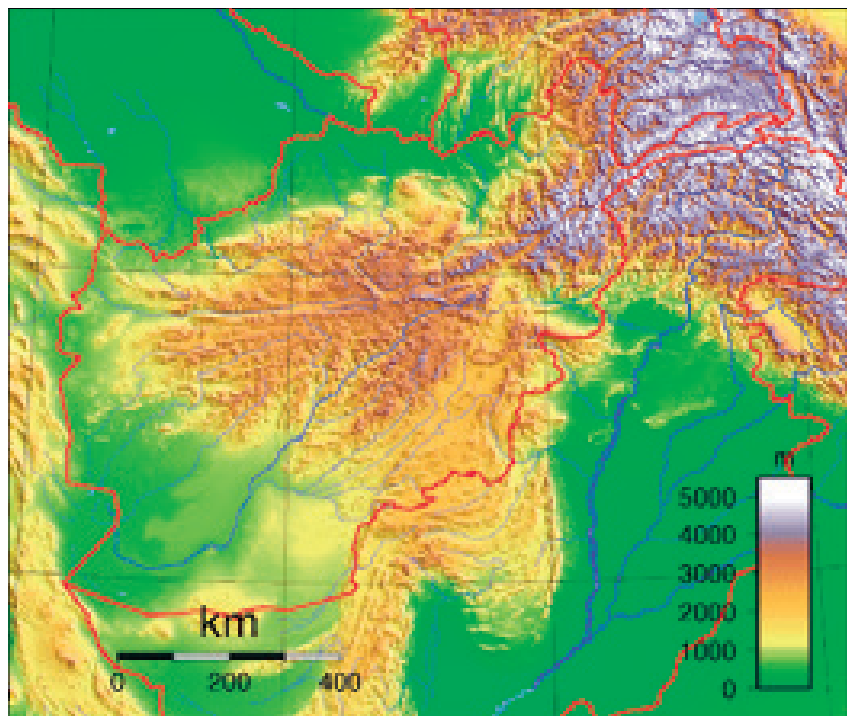
Вазъияти сиёсии Афғонистон ниҳоят мураккаб ва беқарор буда, бевосита бо ҷангҳои шаҳрвандии аз солҳои 70-уми асри гузашта инҷониб давом доранд, тавсиф мешавад.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Қисми калони ҳудуди Афғонистонро хусусан қисмҳои марказӣ ва шарқиро кӯҳҳои баланд ишғол кардаанд (расми 94). Дар мамлакат заминчунбиҳои пурзӯр зуд-зуд рӯй медиҳанд. Афғонистон бо ресурсҳои минералии гуногун (ангист, нефт, оҳан, мис, марганес ва ғайраҳо) бой аст, вале онҳо дар миқдори ниҳоят кам истихроҷ мешаванд. Ба Афғонистон типи иқлими хушки континенталӣ хос аст. Аз пирахҳои кӯҳӣ бисёр дарёҳо сароб мегиранд, баъзе дарёҳо пурра дар обёрӣ истифода мешаванд. Аз салоҳияти энергетикӣ дарёҳои кӯҳӣ қариб истифода намебарад.

Аҳоли. Дараҷаи афзоиши табиӣ солна аз 2,5% зиёд аст. Аҳоли асосан дар ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ва водии байниқӯҳӣ зиндагӣ мекунанд. Дар шаҳрҳо танҳо ¼ ҳиссаи аҳоли зиндагӣ мекунанд. Аҳолии шаҳри калонтарини мамлакат – Кобул аз 3 млн нафар зиёд аст. Ҳирот, Қандаҳор ва Мазори Шариф нисбатан шаҳрҳои калон ба ҳисоб мераванд. Таркиби этникӣ асосан аз паштуҳо, тоҷикҳо, ўзбекҳо, ҳазораҳо, балучҳо, туркманҳо иборат аст. Дар ҳудудҳои шимолии ҳамсарҳади Ўзбекистон наздик ба 2 млн нафар ўзбекҳо зиндагӣ мекунанд.

Иқтисодиёт. Афғонистон аз ҷиҳати иқтисодӣ сусти ривож ёфта, давлати аграрӣ аст. Асоси хоҷагии қишлоқро кишоварзии обёришаванда ташкил

медиҳад. Дар кишоварзӣ зироатҳои ғалла, кишти пахта, парвариши мева ва ангур нақши муҳим мебозанд. Аз соҳаҳои чорводорӣ гӯсфандпарварӣ (аз ҷумла, қароқулпарварӣ) ва бузпарварӣ аҳамияти зиёд доранд. Дар тайёр кардани пӯсти қароқул Афғонистон дар ҷаҳон ҷойи 1-юмро ишғол менамояд. Истеҳсолати саноатӣ сусти ривож ёфтааст.

Расми 94. Харитаи рельефи Афғонистон

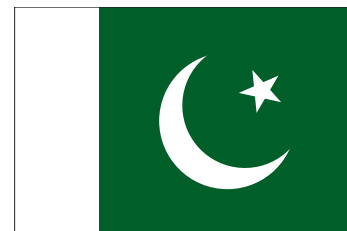
ПОКИСТОН

Покистон дар Осии Ҷанубӣ асосан дар ҳавзаи дарёи Ҳинд ҷойгир шудааст. Соҳилҳояшро дар ҷануб обҳои баҳри Арабистон мешӯянд. Хусусиятҳои мусбӣи мавқеи географии он бо гузаштани роҳҳои нақлиёти хушкӣ ва баҳри дорои аҳамияти байналхалқӣ дошта, чиҳатҳои манфии он дар минтақаи вазъи сиёсӣ бақарор ҷойгир шуда аст. Ҳолати сиёсӣ-географии кунунии мамлакат зери таъсири зиддиятҳои бисёрсолаи мамлакат бо Ҳиндустон дар бораи ҳудуди Кашмир ташаккул ёфтааст. Покистон аз чиҳати сохти маъмурий-ҳудудӣ давлати федеративӣ буда, 4 провинсия ва 2 ҳудуди федералиро дар бар мегирад.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Қисмҳои шимолӣ ва ғарбии Покистонро кӯҳҳои баланд ишғол кардаанд, ҳудудҳои шарқӣ ва ҷанубӣ бошанд, релйефи ҳамворӣ доранд. Қисми калони мамлакатро дарёи Ҳинд, ки аз Ҳиндустон оғоз ёфта, ба баҳри Арабистон резишгоҳ дорад, ишғол кардааст. Қисмҳои ҳамворӣ дорои захираҳои нафт, гази табиӣ, ангишт, намак мебошанд, қисми кӯҳӣ бошад, ба маъданҳои металлҳои гуногун бой аст. Дар ҳудуди асосии Покистон иқлими тропики гарм ҳукмрон аст, аз ҳамин сабаб дар қисми ҳамворӣ, биёбон ва нимбиёбонҳо майдони калонро ишғол мекунанд.

Аҳоли. Суръати афзоиши табиӣ аҳоли дар Покистон аз 2 % баланд буда, яъне солона 4-4,5 млн нафар зиёд мешавад. Дараҷаи урбанизатсия 37 % аст. Шаҳрҳои калонтарини мамлакат – Карочи, Лаҳор, Файсалобод, Равалпинди. Наздик 45 %-и аҳолиро панҷобиҳо ташкил мекунанд. Ба ғайр аз онҳо, паштуҳо, синдҳо, балучҳо низ зиёданд.

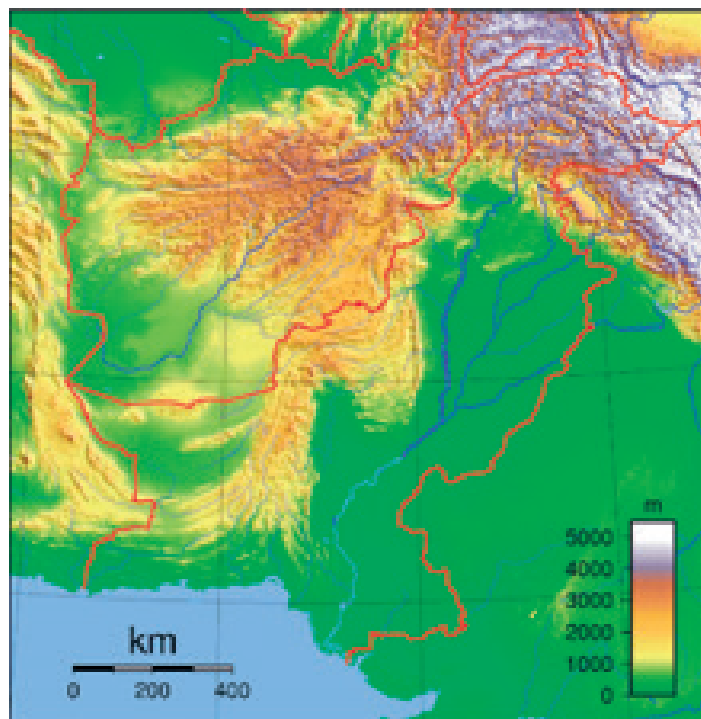
Иқтисодиёт. Покистон давлати индустриалӣ-аграрии иқтисодиёташ зуд ривочёфтаи стода мебошад. Соҳаи асосии саноат саноати сабук, хусусан саноати бофандагӣ аст. Саноатҳои металлургия, мошинсозӣ, кимиё, хӯрокворӣ, чарм ҳам ривоч ёфта истодаанд. Хоҷагии қишлоқ ба парвариши гандум, шолӣ, найшакар, пахта таҳассусонида шудааст. Дар таркиби экспорти мамлакат матоъ, шолӣ, пахта, маҳсулотҳои чармӣ, гилемҳо мавқеи алоҳида доранд.

Масоҳат: 803,9 ҳазор km²

Аҳоли (2020): 220,9 млн

Пойтахт: Исломобод

Расми 95. Харитаи релйефи Покистон

Аз маълумотҳои дар бораи давлатҳои Эрон, Афғонистон, Покистон ва харитаи атлас истифода бурда, вазифаҳои зеринро иҷро кунед.

1. Мавқеи иқтисодӣ-географии Эрон, Афғонистон ва Покистонро муқоиса кунед. Мавқеи иқтисодӣ-географии кадом давлат мусоид аст? Баръакс, дар кадом давлат каме номусоид аст? Барои чӣ? Фикри худро бо ёрии харитаҳо фаҳмонед.

2. Ҷадвалро пур кунед ва ба саволҳои зерин ҷавоб ёфта, вазифаро иҷро кунед.

Давлатҳо	Масоҳат, ҳазор км ²	Аҳоли, млн нафар	Зичии аҳоли, нафар/км ²	Дараҷаи урбанизатсия, %	Шумораи аҳолии шаҳр, млн нафар	Ҳиссаи аҳолии деҳа, %	Шумораи аҳолии деҳа, млн нафар
Эрон	1648	84,2		75			
Афғонистон	652,8	38,9		24			
Покистон	803,9	220,9		37			

а) Кадоме аз ин давлатҳо аз ҷиҳати зичии аҳоли нишондоди баланд дорад?

б) Дар кадом давлат ҳиссаи аҳолии деҳа аз ҳама зиёд аст? Ин ба дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат чӣ робита дорад?

3. Аз матни китоби дарсӣ ва аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, маълумотҳои ба Эрон, Афғонистон ва Покистон мувофиқро ёбед ва ҷавобҳои заруриро ба дафтаратон қайд кунед.

А) Эрон Б) Афғонистон В) Покистон

- 1) Дар Осиёи Ҷанубӣ ҷойгир аст;
- 2) Соҳилҳояшро обҳои баҳри Каспий мешӯянд;
- 3) Давлати континенталии дохилӣ;
- 4) Дар таркиби динии аҳоли мусулмонони шиа зиёданд;
- 5) Дар саноат соҳаи пешсаф саноати сабук мебошад;
- 6) Аз ҷиҳати тайёр кардани пӯсти қарокӯл дар ҷаҳон ҷойи 1-умро ишғол мекунад;
- 7) Аз ҷиҳати сохти маъмурӣ-ҳудудӣ давлати федеративӣ аст;
- 8) Манбаи аз ҳама калони даромад барои буҷети давлат экспорти нефт ва газ мебошад;
- 9) Қисми калони мамлакатро водии дарёи Ҳинд ишғол мекунад;
- 10) Дар шаҳрҳо ¼ ҳиссаи аҳоли истиқомат мекунад;
- 11) Истеҳсолоти саноатӣ ниҳоят суст ривоч ёфтааст;
- 12) Зиёда аз 60 %-и аҳолиро форсҳо ташкил медиҳанд;
- 13) Хоҷагии қишлоқ ба парвариши гандум, шолӣ, найшакар, пахта тахассусонида шудааст;
- 14) Аз ҷиҳати экспорти икраи сиёҳ дар ҷаҳон пешсаф аст;
- 15) Дараҷаи афзоиши табиӣ аҳоли аз 2,5 % зиёд аст.

4. Барои ривоч додани иқтисодиёти Афғонистон ба кадом омилҳо така кардан мумкин аст ва барои аз онҳо пурсамар истифода бурдан чӣ гуна шарту шароитҳоро муҳайё кардан лозим? Барқарор будани вазъи сиёсӣ дар ин давлат барои мавқеи иқтисодӣ-географии мамлакатамон ва тамоми Осиёи Марказӣ чӣ гуна таъсир мерасонад?

§ 41. Республикаи халқии Чин (Хитой)

Республикаи Халқии Чин дар Осиёи Шарқӣ қойгир шудааст. Соҳилҳояшро дар шарқ обҳои баҳрҳои уқёнуси Ором мешӯянд. Вай дар хушкӣ бо 14 давлат ҳамсарҳад аст. Чин дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати бузургии масоҳат қойи 3, аз ҷиҳати шумораи аҳоли бошад, қойи 1-умро ишғол менамояд. Умуман гирием Чин яке аз давлатҳои мебошад, ки дар сохти иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳони муосир нақши муҳим мебозад.

Мусоид будани мавқеи географии Чин бо имконияти бевосита баромадан ба соҳилҳои баҳрҳои уқёнуси Ором ифода меёбад.

Чин дар харитаи сиёсии ҳозираи ҷаҳон яке аз давлатҳои камшумори сотсиалистӣ мебошад. Дар сохти идоракунӣ ва ҳаёти сиёсии он аҳамияти ҳалкунанда ба партияи Коммунистӣ дахл дошта, лидери партия дар айни ҳол роҳбари давлат – раиси Республикаи Халқии Чин мебошад. Аз ҷиҳати маъмурий-ҳудудӣ дар таркиби Чин 23 провинсия, 5 ноҳияи мухтор (автоном), 4 шаҳри тобеи марказ ва 2 ноҳияи маъмурии махсус (Гонконг ва Макао) ҷудо карда мешаванд. Собиқ мустамликаи Британияи Кабир – Гонконг (Сянган) соли 1997, мустамликаи Португалия – Макао (Аомин) соли 1999 ба таркиби Чин даромаданд.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Ҳудуди Чин аз шимол ба ҷануб 4 ҳазор км, аз ғарб ба шарқ 4,5 ҳазор км тӯл кашидааст. Аз ҳамин сабаб шароити табиӣ, хусусан релйефи он гуногун аст (расми 96). Дар шарқ ва ҳамворӣ ва паҳнкӯҳҳо васеъ паҳн шудаанд, ҳудуди ғарб аз кӯҳҳои баланд ва фуруҳамиҳои наздикӯҳии хусусияти биёбонӣ дошта иборат аст (расмҳои 97-98). Дар иқлими мамлакат низ тафовутҳои иқлимии назаррас мушоҳида мешавад.

Чин аз ресурсҳои сӯзишворӣ-энергетикии ангишт, газ ва сланеси сӯзанда бой аст. Мамлакат бо маъданҳои металлҳои гуногуни сиёҳ ва ранга низ хуб таъмин аст. Дар Чин дарёҳои Янзси, Хуанхэ, Амур қорӣ мешаванд. Чин аз рӯи ҳаҷми ресурсҳои гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон қойи аввалро ишғол мекунад.

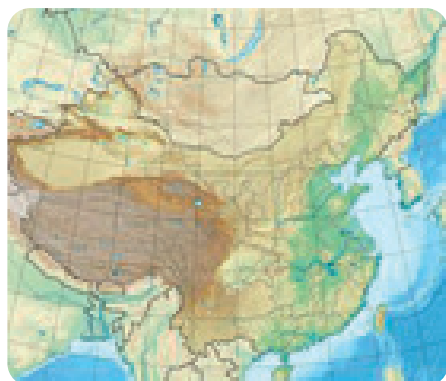
Осиёи Шарқӣ, уқёнуси Ором, давлати сотсиалистикӣ, ҳамвории Бузурги Чин, кӯҳсори Тибет, ресурсҳои гидроэнергетикӣ, давлати бисёрмиллата, урбанизатсия.

Масоҳат: 9599 ҳазор км²

Аҳоли (2020): 1434,2 млн

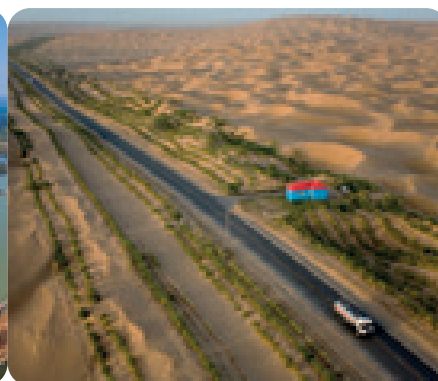
Пойтахт: Пекин

Расми 96. Харитаи релйефи Чин

Расми 97. Ҳамвории Бузурги Чин

Расми 98. Ландшафти биёбон дар Чини Ғарбӣ

Аҳоли. Мувофиқи маълумоти соли 2020, Чин аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон қойи аввалро ишғол менамояд. Дар вақти ҳозира зиёд аз 18 %-и аҳолии ҷаҳон дар Чин зиндагӣ мекунад. Чин инчунин мамлакате мебошад, ки дорои бузургтарин ресурсҳои меҳнати ҷаҳон аст.

Мавқеи Чин дар иқтисодиёт ва сиёсати ҷаҳон бо кадом омилҳо ифода меёбад?

Дар Чин афзоиши табиӣ аҳоли ба соли 2020 омада, ба 0,3 % фаромадааст. Дар натиҷа таркиби синнусолии аҳолии мамлакат шадидан тағйир ёфта, ҳиссаи пиронсолон торафт афзуда истодааст. Дар таъсири ин ҷараён ҳукумати Чин сиёсати давлатии ба тамоили “ба як оила як фарзанд асосёфтаре мулоим карда, ба оилаҳо соли 2016 то 2 нафар, соли 2021 бошад, то 3 нафар фарзанд дидан рухсат дод.

Аз ҷиҳати таркиби этникӣ Чин давлати сермиллата ба ҳисоб меравад. Зиёда аз 90 %-и аҳолии мамлакатро чинӣҳо – ханҳо ташкил медиҳанд. Вале, мувофиқи маълумотҳои расмӣ дар мамлакат ба ғайр аз ханҳо 55 миллат ва элоти маҳаллӣ зиндагӣ мекунад. Калонтарини онҳо ҷуанҳо, уйғурҳо, муғулҳо, тибетӣҳо, дунганҳо, манҷурҳо мебошанд (расми 99).

Аз байни динҳо яке аз динҳои миллии чинӣҳо – конфутсионӣ аз ҳама васеъ паҳн шудааст. Баробари ин дар Чин эътиқодмандони динҳои даосизм, буддӣ, ислом, насронӣ низ зиёданд. Мусулмонҳо асосан дар ноҳияи мухтори Синсян-Уйғур зиндагӣ мекунад.

Чинӣҳо (ханҳо)

Уйғурҳо

Тибетӣҳо

Расми 99. Чин – давлати бисёрмиллата

Аҳолии мамлакат аз ҷиҳати ҳудудӣ нобаробар тақсим шудааст. Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар 1 km² ба 150 нафар баробар буда, ин нишондод дар миёнаҳои дарёҳои Янззи ва Хуанхэ 800-1000 нафар/km², дар кӯҳҳои Тибет бошад 1-2 нафар/km²-ро ташкил медиҳад. 90 %-и аҳолии мамлакат дар 1/3 қисми ҳудуди мамлакат истиқомат мекунад.

Дар Чин соли 2011 ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 50 % зиёд шуд, ба соли 2020 омада, дараҷаи урбанизатсия ба 61 % расид. Ин нишондод бо суръати баланд афзуда истодааст. Ба қатори шаҳрҳои бузургтарини мамлакат Шанхай, Пекин, Гонконг, Ченду, Гуанҷоу, Тяньзин, Ухан ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Савол ва супоришҳо

- 1 Ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣ мавқеи иқтисодӣ-географии Чинро шарҳ диҳед. Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас истифода бурда, давлатҳои ҳамсарҳади Чинро муайян кунед ва ба дафтартон нависед. Чин бо кадом давлатҳо аз ҳама сарҳади дароз дорад?
- 2 Дар асоси манбаъҳои иловагӣ фарқи байни иқтисодиёти давлатҳои сохти иқтисодиёти бозоргонӣ ва ва сотсиалистиро муайян кунед. Оё иқтисодиёти Чинро иқтисодиёти омехта гуфтан мумкин аст? Нақши давлат дар иқтисодиёт бояд чӣ гуна бошад?
- 3 Аз чӣ сабаб ҳукумати Чин сиёсати демографиёро, ки солҳои зиёд амал мекард, суст кард? Ниҳоят баланд ё ниҳоят паст будани дараҷаи таваллуд дар амал кадом муаммоҳои иҷтимоӣ-иқтисодиёро пурзӯр карданиш мумкин аст?
- 4 Шароити табиӣ Чин ба зичии аҳоли чӣ гуна таъсир мерасонад? Дар кадом қисми мамлакат аҳоли ниҳоят зич ҷойгир шудааст? Баръакс, дар кадом ҳудуд ин нишондод ниҳоят паст аст?
- 5 Дар Чин бо суръати баланд афзудани урбанизатсия ба кадом омилҳо вобаста аст? Шаҳрҳои бузургтарини мамлакатро аз харита ёбед. Онҳо дар кадом қисми Чин ҷойгир шудаанд?

§ 42. Иқтисодиёт ва ноҳияҳои иқтисодии Чин

Чин аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҷойи якумро ишғол менамояд. Вале, нишондоди ба ҳар сари аҳолии ММД дар дараҷаи давлатҳои рӯ ба инкишоф аст.

Саноат. Дар Чин ҳамаи соҳаҳои саноат ба дараҷаи баланд ривоч ёфта, он аз ҷиҳати истеҳсоли бисёр намудҳои маҳсулотҳои саноат дар ҷаҳон ё ҷойи як ё ҷойи дуумро ишғол менамояд. Аз ҷумла, истихроҷи ангишт, истеҳсоли энергияи электрикӣ, гудозиши пӯлод, ҷўян, алюминий, мис, руҳ, қўрғошим, никел, тилло ва дигар металлҳои ранга ва сиёҳ, истеҳсоли маҳсулотҳои автомобил, маҳсулотҳои гуногуни электротехникӣ ва электронӣ, аммиак, нуриҳои минералӣ, семент, коғаз, матоъ, либос, пояфзол Чин дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол менамояд.

Дар Чин солоне наздик 4 миллиард тонна ангишт истихроҷ мешавад. Конҳои асосии он дар ҳудудҳои шимолу шарқӣ ва шарқии мамлакат ҷойгиранд. Чин аз соли 2012 инҷониб аз ҷиҳати истеҳсоли энергияи электрикӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Соли 2020 дар мамлакат зиёда аз 7,8 трлн kW·h энергияи электрикӣ истеҳсол шудааст (Зиёда аз 28 %-и энергияи электрикии дар ҷаҳон истеҳсолшуда). Дар ин соҳа ҳиссаи СЭГ дар атрофи 70 % буда, 95 %-и сўзишворие, ки дар он истифода мешавад аз ангишт иборат аст. Бо суръати баланд рушд кардани энергетика боиси ифлосшавии ҳавои шаҳрҳои бузурги Чин шудааст (расми 100). Дар солҳои охир ба зиёд кардани ГЭС, СЭГ ва энергияи электрикии ба ресурсҳои барқароршаванда асосёфта эътибори калон дода мешавад. Дар дарёи Янсзи ГЭС-и калонтарини дунё – “Се дара” (Санся) сохта шудааст (расми 101).

Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, саноат, маҷмӯи сўзишворӣ-энергетикӣ металлургия, мошинсозӣ, ГЭС-и “Се дара”, кишоварзӣ, зонаҳои иқтисодӣ.

Ба фикри шумо, Чин аз ҳисоби кадом омилҳо дар саноати ҷаҳонӣ пешсаф аст?

Расми 100. Ифлосшавии ҳаво дар Пекин

Расми 101. ГЭС-и Се дара (Санся) дар дарёи Янсзи

Хусусан саноати мошинсозӣ дар Чин зуд ривоч меёбад. Дар мамлакат телевизорҳо, асбобҳои техникии хизмати маишӣ, автомобилҳо, компютерҳо, маҳсулотҳои ченакҳои гуногун ва электроника истеҳсол мешавад.

Саноати сабук ва хӯрокворӣ дар Чин соҳаи пешсаф аст. Хусусан, бофандагӣ ва саноати чарму пояфзол дар ҳаҷми калон маҳсулот истеҳсол менамояд.

Ҳоҷагии қишлоқ. Асоси ҳоҷагии қишлоқи Чин кишоварзӣ аст. Қисми асосии майдонҳои умумии киштро ғалладонагӣҳо, хусусан шолӣ ташкил медиҳад (расми 102). Чин дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати ҳаҷми парвариши кардани гандум, шолӣ, картошка, сабзавот, мева, маҳсулотҳои

полизи, ангур, чой, маҷмӯи ҳосили чормағзи заминӣ, гӯсфанд, буз, хук, шумораи сари парранда, тайёр кардани гӯшт, пашм, тухм, асал, моҳигирӣ дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол менамояд (ҷадвали 20).

Ҷадвали 20. Мавқеи Чин дар ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ (мувофиқи ҳолати охири соли 2018)

№	Маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ	Воҳиди ченак	Парвариш	Саҳм дар ҷаҳон (%)	Мавқеъ дар ҷаҳон
1	Гандум	млн тонна	131,4	17,9	1
2	Шолӣ	млн тонна	214,1	27,4	1
3	Чуворимаққа	млн тонна	257,3	22,4	2
4	Картошка	млн тонна	90,3	26,3	1
5	Найшакар	млн тонна	108,1	5,7	3
6	Сабзавот	млн тонна	549	52,3	1
7	Мева	млн тонна	240,8	24,3	1
8	Чой	млн тонна	2,6	41,2	1
9	Гӯшт	млн тонна	88,1	25,7	1
10	Тухм	млн тонна	27	39,6	1
11	Пашм	ҳазор тонна	417	19,9	1

Чин эҳтиёҷоти ба маҳсулотҳои асосии хӯроквории худро аз ҳисоби худ таъмин мекунад. Чин дар ҷаҳон соҳиби 9 %-и заминҳои умумии кишти ҷаҳонӣ буда, 18 %-и инсоният дар ҳамин мамлакат истиқомат мекунад. Бо вуҷуди ҳамин Чин талаботи хӯроквориро аз ҳисоби ресурсҳои худ таъмин карда метавонад, ин нишон медиҳад, ки дар хоҷагии қишлоқи Чин самаранокии меҳнат баланд аст.

Расми 102. Саҳроҳои шолӣи Чин

Расми 103. Зонаҳои иқтисодии Чин

Ноҳияҳои иқтисодӣ. Дар Чин 3 ноҳияи (зонаи) бузурги иқтисодӣ, ки дараҷаи ривҷоёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва таҳассуснокии онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад – Шарқӣ, Марказӣ ва Ғарбӣ мавҷуданд (расми 103). Аз инҳо ноҳияи иқтисодии Шарқӣ бо салоҳияти табиӣ, иҷтимоӣ, демографӣ ва иқтисодии худ аз ҳар бобат пешсаф аст. Дар ин ҷо хусусан ҳудудҳои наздибаҳрӣ Шанхай, Пекин, Тяньцзин, Гуанчжоу барин шаҳрҳои бузург аҳамияти алоҳида доранд. Сиёсати минтақавӣ, ки дар мамлакат ба амал бароварда шуда истодааст, ба самти баланд бардоштани иқтисодиёти миллии онҳо равона карда шудааст.

Савол ва супоришҳо

- 1) Ба дараҷаи баланд ривоч ёфтани ҳамаи соҳаҳои саноат дар Чин кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Ба фикри шумо, маҳсулотҳои Чин бо кадом ҷиҳатҳои худ дар бисёр мамлакатҳо харидорگیر мебошанд?
- 2) Дар солҳои охир дар Чин барои зиёд кардани кадом стансияҳои энергияи электрикӣ эътибори калон дода мешавад? Чаро? Дар асоси манбаъҳои иловагӣ дар бораи ифлосшавии атмосфераи Чин маълумот ҷамъ кунед.
- 3) Мавқеи Чинро дар ҷаҳон аз ҷиҳати соҳаҳои гуногун ёфта, ҷавобҳои заруриро ба дафтаратон нависед.

А) ҷойи 1 Б) ҷойи 2 В) ҷойи 3

- 1) истеҳсоли автомобил;
- 2) парвариши найшакар;
- 3) парвариши мева;
- 4) истихроҷи ангишт;
- 5) парвариши ҷуворимакка;

- 6) тайёр кардани асал
- 7) истеҳсоли энергияи электрикӣ;
- 8) парвариши чой;
- 9) ҳаҷми шикори моҳӣ;
- 10) парвариши шолӣ.

- 4) Дар бораи компанияҳои зерин брендҳои зерин фаъолияткунанда ҷиҳоро медонед?

а **Hisense**

б **Alibaba.com**

в
HUAWEI

г
UnionPay
银联

д
xiaomi

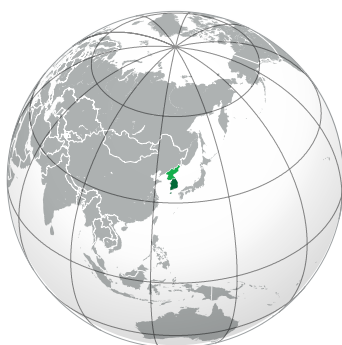
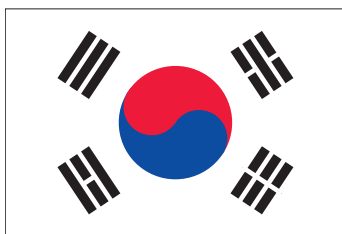
- 5) Ба тафовутҳои байни зонаҳои иқтисодии Шарқӣ, Марказӣ ва Ғарбии Чин кадом омилҳои иқтисодӣ-географӣ таъсир расонидаанд? Чаро зонаи иқтисодии Шарқӣ аз ҷиҳати салоҳият ҳаматарафа пешсаф аст? Барои ривоч додани ҳудудҳои камазхудшуда самтҳои асосии сиёсати минтақавии мамлакат бояд аз ҷиҳи иборат бошанд?

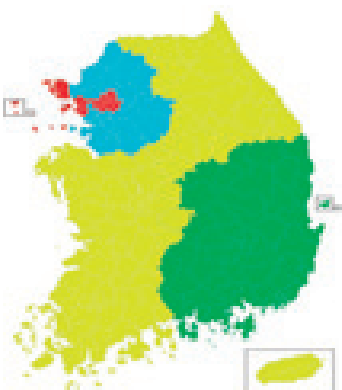

Давлати нимҷазиравӣ,
платформаи қадим,
рельефи кӯҳӣ, зичии аҳоли,
давлати якмиллата,
давлати навиндустриалӣ,
рушди иқтисодӣ.

Дар бораи
дастовардҳои
ривҷёбии иҷтимоӣ-
иқтисодии Республикаи
Корея чиҳоро медонед?

Масоҳат: **100,2** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **51,8** млн
Пойтахт: **Сеул**

Расми 106. Ҷойгиршавии
аҳолии Республикаи
Корея (дар ҳар як ҳудуди
бо ранги алоҳида ¼
қисми аҳолии мамлакат
истиқомат мекунад)

§ 43. Республикаи Корея

Республикаи Корея дар Осиёи Шарқӣ, дар қисми ҷанубии нимҷазираи Корея ҷойгир шудааст. Соҳилҳояшро дар шарқ обҳои баҳри Япон (дар Корея баҳри Шарқӣ номида мешавад), дар ғарб баҳри Зард (дар Корея баҳри Ғарбӣ номида мешавад), дар ҷануб гулӯгоҳи Корея ва баҳри Хитойи Шарқӣ (дар Корея баҳри Ҷанубӣ номида мешавад) мешӯянд, дар шимол бо Республикаи Халқӣ-Демократии Корея (РХДК) ҳамсарҳад аст. Шакли идоракунӣ – республикаи президентӣ. Пойтахти мамлакат – шаҳри Сеул (расми 104).

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Республикаи Корея дар платформаи қадим ҷойгир буда, рельефаш асосан аз кӯҳҳои баландии миёнаи чиндорӣ пурзӯр иборат аст (расми 105). Аз ҳисоби кӯҳӣ будани рельеф дар мамлакат заминҳои қорам зиёд нестанд ва ин ҳолат корейсҳоро водор мекунад, ки аз замин ба таври интенсивӣ истифода баранд. Конҳои ангишт, волфрам, оҳан, руҳ, қӯрғошим, тилло дорад, лекин ба тӯфайли кам будани захираи онҳо мамлакат эҳтиёҷоти ба ашёи хоми гуногуни худро аз ҳисоби импорт қонеъ мегардонад.

Иқлимаш асосан мӯътадил буда, зери таъсири шамолҳои муссон ташаккул меёбад. Тобистон гарм ва нам буда, тӯлонӣ аст, зимистон бошад ин қадар хунук нест, лекин хушк аст. Дарёҳои мамлакат сероб буда, аз имкониятҳои энергетикӣ бой мебошанд. Дарёҳои калонтарин – Нактонган ва Ханган. Майдони калони мамлакатро бешаҳо ташкил медиҳанд.

Расми 104. Шаҳри Сеул

Расми 105. Манзараи кӯҳии
Республикаи Корея

Аҳоли. Республикаи Корея бо дараҷаи пасти афзоиши табиӣ аҳоли аз аксарияти давлатҳои Осиё фарқ мекунад (дар солҳои охир ба 0 % баробар шуд). Паст будани таваллуд ва афзоиши табиӣ ба таркиби синнусолии мамлакат таъсир расонида истодааст. Мувофиқи ҳолати соли 2020, дар таркиби аҳолии мамлакат ҳиссаи бачаҳои то 14 сола 12 %, 65 сола ва аз он боло 16 %-ро ташкил медиҳад. Ин вазъият дар мамлакат муаммоҳои вобаста таъмин будан бо қувваи корӣ ва барқарорӣ системаи пенсияро ба миён меоварад.

Республикаи Корея давлати баланд урбанизатсияшуда буда, зиёда аз 80 %-и аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Дар қатори шаҳрҳои калонтарин ба ғайр аз Сеул, инчунин Пусан, Тэгу, Инчхон, Кванччу ва Течон дохил мешаванд.

Корея аз ҷиҳати таркиби этникии аҳоли давлати якмиллата ба ҳисоб меравад. 99 %-и аҳолии мамлакатро корейсҳо ташкил медиҳанд. Динҳои васеъ паҳншуда насронӣ ва буддӣ мебошанд.

Дар Республикаи Корея зичии аҳоли аз нишондоди миёна хеле баланд буда, дар 1 km² ба зиёда аз 500 нафар рост меояд. Дар ҳудудҳои ғарбии релйефаш нисбатан ҳамвор, ҳудудҳои наздибаҳрии ҷанубии мамлакат зичии аҳоли ниҳоят баланд аст. Умуман гирем, дар мамлакат тақсимои ҳудудии аҳоли ниҳоят нобаробар аст (*расми 106*).

Иқтисодиёт. Республикаи Корея аз солҳои 1980 инҷониб дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба дастовардҳои бузург ноил гашт. Ин дастовардҳо хусусан дар соҳаи саноат дида шуданд, барои ҳамин ҳам Республикаи Корея ба гурӯҳи давлатҳои навиндустриалӣ (навсаноатӣ) дохил карда мешавад.

Соҳаҳои асосии саноат автомобилсозӣ, киштисозӣ, электротехника, электроника, энергетикаи атомӣ, металлургия, кимиё ва нефту кимиё, сабук ба ҳисоб меравад (*расми 107*). Хусусан, аз ҷиҳати истеҳсоли киштиҳо мамлакат дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол карда, аз ҷиҳати гудозиши ҷӯян, руҳ, қўрғошим, истеҳсоли автомобилҳои сабук, маҳсулотҳои полимерӣ ба қатори панҷгонаи аввалини ҷаҳон дохил мешавад. Дар республика кооператсияҳои транснационали Корея “Samsung Electronics”, “Hyundai”, “Posco” ва ғайраҳо мавҷуданд.

Дар кишоварзӣ шоликорӣ, сабзавоткорӣ, мева ва ангурпарварӣ аҳамияти муҳим доранд. Дар чорводорӣ чорводорӣи ширӣ-гӯштӣ, говпарварӣ ва хукпарварӣ рушд кардааст.

Расми 107. Республикаи Корея дар соҳаҳои киштисозӣ ва энергетикаи атомӣ яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон аст

Республикаи Корея аз ҷиҳати ҳаҷми экспорт ба қатори 10 давлати пешсаф дохил мешавад. Республикаи Корея барои Ўзбекистон шароити муҳими савдо ба ҳисоб меравад. Республикаи Корея мувофиқи сарҳисоби соли 2020, аз ҷиҳати гардиши савдои беруна дар байни ҳамкорони Ўзбекистон пас аз Чин, Россия ва Қазоқистон ҷойи 4-умро ишғол кард. Дар Ўзбекистон бо иштироки капитали Республикаи Корея зиёда аз 900 корхона фаъолият мебарад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Бо ёрии харитаи сиёсии чахон ба мавқеи иқтисодӣ-географии Республикаи Корея тавсиф диҳед ва чиҳатҳои мусбии онро асоснок кунед.
- 2 Мавқеи географии Республикаи Корея ба шароити иқлимии он чӣ гуна таъсир мерасонад? вобаста ба релйефи мамлакат кадом ресурсҳо намерасанд? Аз чӣ сабаб он эҳтиёҷи ба ашёҳои хоми гуногуни худро аз импорт қонеъ мегардонад?
- 3 Ба таркиби синнусолии мамлакат кадом ҷараён таъсири калон мерасонад? Ҷадвали зеринро ба дафтаратон кашед ва аз маълумотҳои матни мавзӯи истифода бурда, пур кунед.

	Бачаҳои то 14 сола	15-64 солаҳо	65 сола ва аз он боло
Ҳисса, %	...	...	...
Шумора, млн нафар	...	...	...

- 4 Мавқеи Республикаи Кореяро дар саноати чаҳонӣ шарҳ диҳед. Он барои чӣ ба сафи давлатҳои навиндустриалӣ дохил мешавад? Ба фикри шумо, дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ба дастовардҳои бузург ноил шудани Республикаи Корея кадом омилҳо аҳамияти калон доранд?
- 5 Робитаҳои иқтисодии мамлақати мо ва Республикаи Корея дар кадом самт рушд меёбанд? Дар асоси манбаъҳои иловагӣ дар бораи ҳаҷми гардиши санои байни ду мамлакат ва таркиби маҳсулотҳои он маълумот ёбед.

§ 44. Япония

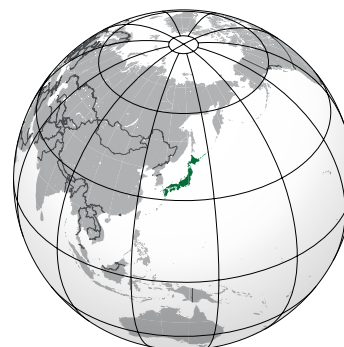
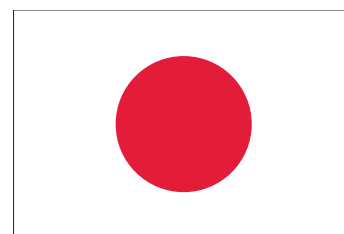
Япония давлати ҷазиравӣ буда, дар Осиёи Шарқӣ ҷойгир аст. Дар он миқдори умумии ҷазираҳо аз 6800 то зиёд буда, 97 %-и ҳудудашро 4 ҷазираи бузург – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю ва Сикоку ташкил медиҳанд. Соҳилҳои мамлакатро аз шимол обҳои баҳри Охота, дар ғарб баҳри Япон, дар ҷанубу ғарб баҳри Хитойи Шарқӣ, дар шарқ ва ҷануб обҳои уқёнуси Ором мешӯянд.

Япония – монархияи конституционӣ, ягона давлати харитаи сиёсии муосирест, ки роҳбари давлаташ император мебошад (расми 108). Дар соҳти идоракунии сиёсии ҳозира нақши асосиро сарвазир мебошад. Япония давлати унитарӣ буда, ба 47 префектура тақсим мешавад. Пойтахти Япония – шаҳри Токио дар шарқи ҷазираи калонтарини мамлакат Хонсю, дар ҳамвориҳои Канто ҷойгир шудааст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Аз сабабе, ки дар минтақаи сейсмикии уқёнуси Ором ҷойгир шудааст, дар Япония зуд-зуд заминларза ва сунами содир мешавад. Ин хусусияти табиӣ ба зиндагонии аҳолии Япония таъсири калон мерасонад. Барои ҳамин ба япониягӣҳо аз хурдсолӣ қоидаҳои дар вақти заминҷунбӣ худро чӣ тавр назорат кардан омӯзонида мешавад. $\frac{3}{4}$ қисми ҳудуди мамлакатро кӯҳ ва теппаҳо ташкил медиҳанд. Қуллаи кӯҳии баландтарини Япония – вулқони Фудзиама барои халқи япон қадамҷои муқаддас мебошад (расми 109). Кӯҳӣ будани релйеф ба танқисии заминҳои хоҷагии қишлоқ оварда расонидааст.

 Мамлакати ҷазиравӣ, император, минтақаи сейсмикии уқёнуси Ором, Фудзиама, ҳамвориҳои Канто, давлати якмиллата, синтозм, буддой, мегаполиси Токайдо.

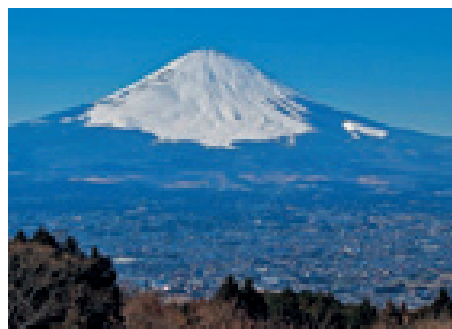
 Аз чӣ сабаб Японияро “Мамлакати офтоббаро” мегӯянд?

Масоҳат: 377,9 ҳазор км²
Аҳоли (2020): 126 млн
Пойтахт: Токио

Расми 108. Императори Япония – Нарухито дар вақти қасамёд кардан (с.2019)

Расми 109. Вулқони Фудзиама

Япония аз канданиҳои фойданок бой нест. Дар мамлакат асосан ёд (аз ҷиҳати захираҳои ёд дар ҷаҳон ҷойи 1), сулфур, инчунин, ба миқдори кам нефт, гази табиӣ, тилло, нуқра ва дигар ресурсҳои минералӣ истихроҷ карда мешавад. Кам будани боигариҳои зеризаминӣ Японияро ба яке аз давлатҳои асосии импорткунандаи сӯзишворӣ ва металл табдил додааст.

Япония асосан дар минтақаҳои иқлимии мӯътадил ва субтропикӣ ҷойгир аст. Иқлим, умуман ғирем, зеро таъсири шомолҳои муссон ташаккул ёфта, намии дараҷаи баланд ба он хос аст. Миқдори боришоти солона ба 1700-4000 мм баробар аст. Инчунин, ба иқлими Япония зуд-зуд тақроршавии тайфун хос аст. Ҳудуди мамлакат аз дарёҳои сероб бой буда, аз онҳо дар кишоварзии обёришаванда ва гидроэнергетика васеъ истифода бурда мешавад.

Аҳоли. Дар Япония аз сабабе, ки дараҷаи таваллуд ниҳоят паст аст, камшавии табиӣ мушоҳида мешавад. Япония давлате ба ҳисоб меравад, ки дар таркиби синнусолии аҳоли ҳиссаи пиронсолон аз ҳама нишондоди баландро соҳиб аст (29 %, с.2020).

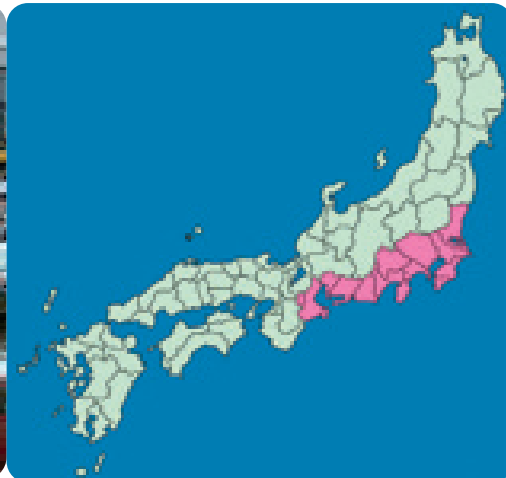
Дар Япония аҳолии шаҳр аз 90 % зиёд аст. Токио яке аз шаҳрҳои калонтарини ҷаҳон буда, дар агломератсияи он зиёда аз 30 млн нафар аҳоли истиқомат мекунад (расми 110). Иокогама,

Осака, Нагоя, Саппоро, Кобе, Киото низ шаҳрҳои калонтарини мамлакат ба ҳисоб мераванд. Ба ғайр аз Саппоро, ки дар ҷазираи Хоккайдо ҷойгир аст, ҳамаи шаҳрҳои калон дар қисми ҷанубу шарқии ҷазираи Хонсю ҷойгиранд. Дар ин қисми мамлакат аз сабаби пайваст шудани агломератсияҳои якҷанд шаҳрҳои бузург мегаполиси Токайдо ташаккул ёфтааст (*расми 111*).

Расми 110. Яке аз чорраҳаҳои Токио

Расми 111. Мегаполиси Токайдо

Япония ба монанди Республикаи Корея давлати якмиллата ба ҳисоб меравад. Зиёда аз 98 %-и аҳолиро японҳо ташкил медиҳанд. Динҳои асосӣ синтоизм (дини миллии японҳо) ва буддӣ мебошанд. Ҷиҳати аҷоиб дар он аст, ки аксарияти японҳо ҳам ба анъанаҳои синтоизм ва ҳам ба анъанаҳои буддӣ риоя мекунанд.

Дар ҷойгиршавии аҳолии мамлакат релеф таъсири калон мерасонад. Қисми асосии аҳолии Япония дар 10 %-и ҳудуди мамлакат истиқомат мекунанд. Дар ҳамвории Канто зичии аҳоли аз ҳама баланд аст.

Иқтисодиёт. Аз солҳои 60-уми асри XX сар карда “мӯъҷизаи иқтисодӣ”-и Япония дунёро ба ҳайрат овард. Моҳияти ин мамлакате, ки дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ мағлуб шуда, даҳшатҳои бомбаи атомиро аз сар гузарондааст ба зудӣ худро гирифта, бо суръати хеле баланд ривоч ёфтаниш буд. Ба фикри мутахассисон, манбаи асосии “мӯъҷизаи иқтисодӣ”-и Япония меҳнатдӯстии ба дараҷаи олии халқи япон, интизومي меҳнат, муттаҳидӣ ва сабру тоқат, ҳисси масъулият ба қор ва сарфакорӣ барин хусусиятҳои иҷтимоӣ вобаста аст.

Япония давлати иқтисодиёташ ба дараҷаи баланд рушдкарда аст. Аз ҷиҳати ҳаҷми умумии ММД пас аз давлатҳои Чин, ИМА ва Ҳиндустон ҷойи 4-умро ишғол менамояд. Саноати Япония дар асосии соҳаҳои ба технологияи аз ҳама муосир асосёфта – соҳаҳои электроника, электротехника, дастгоҳсозӣ, киштисозӣ, автомобилсозӣ, таҷҳизотсозӣ, кимиё ва нафту кимиё тахассусонида шудааст. Ба қатори кооператсияҳои трансмиллии аз ҳама машҳури мамлакат “Toyota”, “Honda”, “Sony”, “Mitsubishi” ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Соҳаи пешсафи кишоварзии Япония шоликорӣ аст. Шолӣ дар нисфи майдонҳои умумии кишт парвариш карда мешавад. Инчунин, парвариши гандум, соя, сабзавотҳои гуногун ва боғдорӣ хуб ривоч ёфтааст.

Дар Япония ҳамаи намудҳои нақлиёт ба дараҷаи баланд ривоч ёфтаанд. Хусусан, поездҳои баландсуръате, ки шаҳрҳои асосии мамлакатро пайваст мекунанд – “Синкансен” сазовори эътибори алоҳида мебошанд (*расми 112*). Дар Япония байни баъзе ҷазираҳои нақбҳои зерини гузаронида шудааст. Дарозтарини онҳо нақби Сейкан буда, ҷазираҳои Хонсю ва Хоккайдоро мепайвандад (54 км). Дар Япония туризми байналхалқӣ низ хуб ривоч ёфтааст. Ба мамлакат дар як сол ба ҳисоби миёна 30 млн сайёҳи хориҷӣ ташриф меорад. Ресурсҳои муҳимтарини туристии Япония мероси таърихӣ-маданияи бой ва бетакрори он мебошад (*расми 113*).

Минтақаи саноатии укёнуси Ором, ки дар шарқи ҷазираи Хонсю ташаккул ёфтааст, аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳудуди аз ҳама ривочёфтаи Япония ба ҳисоб меравад. Ин минтақа қад-қади укёнуси

Ором ба масофаи зиёда аз 600 км тӯл кашидааст. Қисми ҷанубии ҷазира Кюсю, ҷазираи Сикоку, хусусан ҷазираи Хоккайдо аз ҷиҳати иқтисодӣ ба дараҷаи суғурӯ ривож ёфтаанд.

Расми 112. Поезди баландсуръати “Синкансен”

Расми 113. Ибодатхонаи машҳури буддо дар Киото

Савол ва супоришҳо

- 1) Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи географии Японияро шарҳ диҳед. Сабаби аз ҷамаи зиёд импорт кардани сӯзишворӣ ва металлҳои Япония чист?
- 2) Ҷадвали зеринро ба дафтаратон тасвир карда, пур кунед.

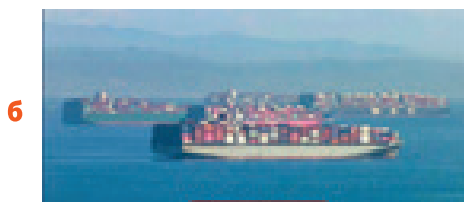
Шароит ва ресурсҳои табиии Япония	
Ҷиҳатҳои мусбӣ	Ҷиҳатҳои манфӣ
... ..	

- 3) Муайян кунед, ки номҳои географии зерин ба кадом объектҳо тааллуқ доранд.

а) Канто; б) Токайдо; в) Сейкан; г) Саппоро; ғ) Фудзияма; д) Хонсю

- 1) Ҷазираи калонтарини Япония;
- 2) Шаҳри бузурги ҷазираи Хоккайдо;
- 3) Ҳамворие, ки пойтахти Япония ҷойгир аст;
- 4) Нақби дарозтарини зеробиҳои Япония;
- 5) Қуллаи баландтарини Япония;
- 6) Яке аз мегаполисҳои калонтарини ҷаҳон, ки дар Япония ташаккул ёфта аст.

- 4) Байни Япония ва Республикаи Корея дар ҳаракати табиии аҳоли, таркиб ва ҷойгиршавии аҳоли чӣ гуна монандӣ ва тафовутҳо мавҷуданд?
- 5) “Мӯъҷизаи иқтисодӣ”-и Японияро тавсиф диҳед. Он ба кадом омилҳо вобастааст? Ин мамлакат бо кадом ҷиҳати худ барои давлатҳои рӯ ба инкишоф намуна шуда метавонад?
- 6) Саноати мамлакат ба кадом соҳаҳо тахассусонида шудааст? Ин дар салоҳияти иқтисодии он чӣ гуна акс меёбад? Ба компанияҳои транснационали машҳуртарини Япония мисол оред.
- 7) Дар робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ Япония аз намудҳои нақлиёти зерин кадомҳояш аҳамияти муҳим доранд? Фикри худро асоснок кунед.

Осиёи Ҷанубӣ, давлати федеративӣ, кӯҳҳои Ҳимолой, Ганга, ресурсҳои агроиклимӣ, рангбарангии этникӣ, ҳиндуизм, мамлакати рӯ ба инкишоф.

Ҳиндустон бо рушди кадом соҳаҳо машҳур аст?

Масоҳат: **3287,2** ҳазор км²
Аҳоли (2020): **1400,1** млн
Пойтахт: **Деҳлӣ**

§ 45. Ҳиндустон

Республикаи Ҳиндустон давлати бузургтарини Осиёи Ҷанубӣ, дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати масоҳат ҷойи 7, аз ҷиҳати аҳоли ҷойи 2-юмро ишғол мекунад. Ҳудуди мамлакат асосан дар нимҷазираи Ҳиндустон ҷойгир аст. Ба Ҳиндустон ҷазираҳои Лаккадив, Андаман ва Никобар ҳам тааллуқ доранд. Дар сари роҳи роҳҳои серҳаракати баҳрии мамлакатҳои Осиё ва Европаро пайваस्तкунанда ҷойгир будани он мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географии мамлакатро ифода мекунад.

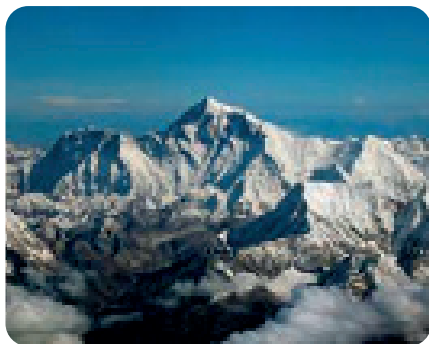
Ҳиндустон аз ҷиҳати шакли идоракунии республикаи парламентӣ буда, аз ҷиҳати сохти давлатӣ федератсия ба ҳисоб меравад. Дар таркиби он 28 штат ва 8 ҳудудҳои иттифоқӣ мавҷуд аст. Воҳидҳои федератсия асосан аз рӯи тамоилҳои этникӣ ҷудо карда шудаанд.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Шароити табиӣи Ҳиндустон гуногун аст, аз ресурсҳои табиӣ бошад нисбатан бой аст. Дар ҳудуди мамлакат кӯҳҳои баландтарини сайёраамон, бешаҳои ғафс, паҳнкӯҳҳои чиндори бо саваннаҳо пӯшонидашуда, биёбонҳои регии беканорро дидан мумкин аст (расми 114).

Дар Ҳиндустон захираҳои бузурги маъданҳои оҳан, марганес, хром, титан, уран, торий, инчунин ангишт, алмос, сангҳои гуногуни қимматбаҳо мавҷуданд. Дар ҳудудҳои гуногуни Ҳиндустон ва тунукобаи баҳрӣ нефт ҳам ёфт шудааст.

Дар ҳудуди Ҳиндустон фасли зимистон қариб, ки мушоҳида намешавад (ба ғайр аз кӯҳҳои Ҳимолой). Аз ҳамин сабаб соли 2-3 маротиба ҳосил гирифта мешавад. Боришот характери мавсимӣ дошта, асосан дар моҳҳои июн-октябр зиёд меборад. Дар ҳудуди Ҳиндустон дарёҳои сероб зиёданд. Бузургтарини онҳо Ганга ва Брахмапутра аз Ҳимолой сар шуда, ба халиҷи Бенгалия мерезанд. Баробари ин, Годовари, Маханади, Кавери, Кришна, Нармада ва Тапти ҳам дарёҳои калон ба ҳисоб мераванд.

Аҳоли. Ҳиндустон аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон пас аз Чин ҷойи дуюмро ишғол менамояд (с.2020). Лекин суръати афзоиши табиӣи аҳолии Ҳиндустон (бо ҳисоби солона 1,4 %) нисбати Чин баланд буда, фарқи байни шумораи аҳолии ин ду мамлакат торафт кам шуда истодааст. Ба фикри мутахассисон, дар солҳои наздик Ҳиндустон ба давлати сараҳолитарини ҷаҳон табдил меёбад.

Кӯҳҳои Ҳимолой

Саваннаи паҳнкӯҳи Декан

Биёбони Тар

Расми 114. Гуногунии табиати Ҳиндустон

Ҳиндустон давлати сермиллаттарини ҷаҳон аст. Миллат, элот ва қабилаҳои мамлакат ба оилаи забонҳои гуногун мансубанд. Ҳиндҳо, бенгалҳо, бихарҳо, телугуҳо, панҷобиҳо, тамилҳо миллатҳои аз ҳама

сершумор ба ҳисоб мераванд. Дар аҳолии умумии Ҳиндустон ҳиссаи ҳиндҳо аз 40 % зиёд аст. Забонҳои расмӣ умумимиллӣ – ҳиндӣ ва англисӣ. Инчунин, дар штатҳои гуногун боз 19 забон мақоми расмӣ дорад. Таркиби динии аҳолии мамлакат низ мураккаб аст. 80 %-и аҳоли ба дини ҳиндуизм мансубанд. Қойи дуюмро бо 14 % дини Ислом ишғол менамояд. Дар Ҳиндустон инчунин насрониҳо, сикхҳо, буддоиҳо ва намоёндагони дигар динҳо мавҷуданд.

Дар таърихи Ҳиндустон яке аз намоёндагони дурахшони сулолаи Теуриён – Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва авлодони ӯ нишонаи беқиёс гузоштаанд. Дар мамлакат ёдгориҳои таърихӣ-маданияти зиёд аз давраи Бобуриён боқӣ мондааст, машҳуртарини онҳо маҷмуаи Тоҷмаҳал дар шаҳри Агра мебошад (расми 115).

Дараҷаи урбанизатсияи аҳолии мамлакат 35 %-ро ташкил медиҳад. Дар байни шаҳрҳо Мумбай (Бомбей), Колката (Калкутта), Деҳлӣ, Бангалор, Ченнай (Мадрас), Ҳайдарабод, Аҳмадобод калонтаринҳо ба ҳисоб мераванд.

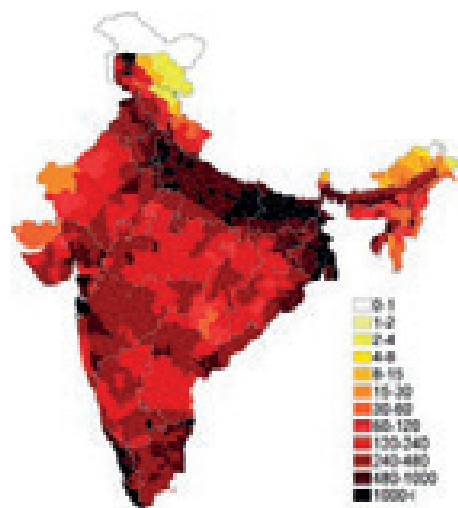
Аҳолии Ҳиндустон нисбатан нобаробар қойгир шудааст. Зичии аҳоли дар водии дарёи Ганга ва пастҳамвориҳои наздибаҳри ниҳоят баланд (дар 1 км² зиёда аз 1000 нафар), дар доманаҳои кӯҳҳои баланди Ҳимолой, ҳудудҳои хушки шимолу ғарбӣ ва марказӣ бошад, баръакс нисбатан тунук қойгир шудааст (расми 116).

Иқтисодиёт. Ҳиндустон дар ҷаҳон аз ҷиҳати ҳаҷми Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ пас аз Чин ва ИМА дар қойи 3 меистад (с.2020) ва яке аз мамлакатҳои таъягоҳии ривожёфтаи стода мебошад. Айни ҳол Ҳиндустонро “мамлакати тафовутҳо” мегӯянд, чунки дар он боигарӣ ва камбағалӣ, корхонаҳои истеҳсолии аз ҳама муосир ва хоҷагии оддии ба истеҳсоли натуралӣ асосёфта мутаносиб шудаанд (расми 117).

Ҳиндустон аз мамлакати ба саноати сабук ва хӯрокворӣ таҳас-сусонидашуда ба мамлакати соҳаҳои саноатии ба технологияи муосир асосёфтаи рушдкарда табдил ёфта истодааст. Асоси иқтисодиёти мамлакатро саноатҳои металлургия, мошинсозӣ, ва кимиё ташкил медиҳанд. Ҳиндустон аз ҷиҳати истихроҷи ангишт ва маъдани оҳан, намаки ошӣ, гудозиши пӯлод, чӯян, истеҳсоли семент, риштаву матоъ, пояфзол ба қатори 5 мамлакати пешсафи ҷаҳон дохил мешавад. Дар мамлакат автомобилсозӣ ва киштисозӣ ҳам бо суръати баланд рушд меёбад. Шаҳри Бангалор маркази технологияҳои ахбори ба тамоми ҷаҳон машҳур ба ҳисоб меравад.

Расми 115. Тоҷмаҳал

Расми 116. Зичии аҳолии Ҳиндустон (нафар/км²)

Яке аз технопаркҳои шаҳри Бангалор

Бо даст бофтани матои абрешим

Расми 117. Ҳиндустон – мамлакати тафовутҳо

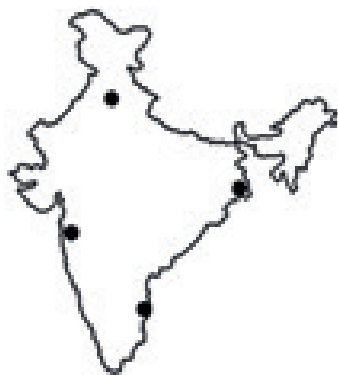

Дар хоҷагии қишлоқ қариб 40 %-и аҳолии мамлакат меҳнат мекунад. Шароити табиӣ барои ривоч додани хоҷагии қишлоқ мусоид буда, зиёда аз нисфи заминҳои Ҳиндустон ба майдонҳои кишт табдил дода шудаанд. Аз ҷиҳати бузургии майдонҳои кишт мамлакат пас аз ИМА дар ҷаҳон ҷойи 2-юмро ишғол мекунад. $\frac{2}{5}$ ҳиссаи майдонҳои кишти мамлакат обёриро талаб мекунад. Аз ҷиҳати ҳаҷми майдонҳои обёришаванда Ҳиндустон пас аз Чин дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Дар вақти ҳозира Ҳиндустон аз ҷиҳати парвариши шолӣ, гандум, картошка, найшакар, чормағзи заминӣ, сабзавот, мева, пахта, чой, мурч, растаниҳои гуногуни доруворӣ дар ҷаҳон ба сафи мамлакатҳои сегонаи аввал дохил мешавад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи иқтисодӣ-географии Ҳиндустонро шарҳ диҳед. Омили мазкур ба тараққиёти иқтисодӣ чӣ гуна таъсир мерасонад?
- 2 Хусусиятҳои асосии шароити табиӣ мамлакат аз ҷиҳати иборат аст? Ресурсҳои табиӣ дар ривоч додани саноат ва хоҷагии қишлоқи Ҳиндустон чӣ аҳамият доранд?
- 3 Аҳолии Ҳиндустон бо кадом хусусиятҳо алоҳида фарқ мекунад? Ҳаракати табиӣ, таркиби динӣ ва этникии аҳолии Ҳиндустон ва Чинро муқоиса кунед.
- 4 Номи шаҳрҳои дар харитаи зерин додашудаи Ҳиндустонро муайян кунед.

- 5 Аз байни маълумотҳои дар бораи Ҳиндустон нодурустҳоро ёбед ва ислоҳ кунед.
 - 🌐 Ба гурӯҳи мамлакатҳои бузурги индустриалӣ-аграрӣ дохил мешавад;
 - 🌐 Аз ҷиҳати сохти маъмурӣ-ҳудудӣ давлати федеративӣ ба ҳисоб меравад;
 - 🌐 Зичии аҳоли дар қисмҳои марказӣ ва ғарбӣ баланд аст;
 - 🌐 Қисми асосии аҳоли ба дини буддӣ эътиқод мекунад;
 - 🌐 Маҷмӯаи машҳури Тоҷмаҳал дар шаҳри Агра ҷойгир аст;
 - 🌐 Дарёҳои калонтаринаш Ганга ва Ҳинд мебошанд;
 - 🌐 Аз ҷиҳати бузургии майдонҳои кишт дар ҷаҳон пас аз Чин дар ҷойи 2 меистад;
 - 🌐 Аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар ҷаҳон дар ҷойи 3 меистад;
 - 🌐 Шаҳри Мумбай маркази технологияҳои ахбори ба тамоми ҷаҳон машҳур мебошад;
 - 🌐 Айни ҳол Ҳиндустонро бештар “мамлакати тафавутҳо” мегӯянд.
- 6 Аз харитаи иқтисодии Ҳиндустон дар атлас истифода бурда, таҳассуснокии хоҷагии қишлоқи мамлакатро таҳлил кунед. Ба он кадом омилҳо таъсир кардаанд? Ба харитаи бехат таҳассуснокии марказҳои асосии саноатии мамлакат ва хоҷагии қишлоқро дохил кунед.

§ 46. Давлатҳои арабии халиҷи Форс

Дар атрофи халиҷи Форс 8 давлат қойгир буда, аз онҳо 6-тоаш – Арабистони Саудӣ, Аморати Муттаҳидаи Араб (АМА), Уммон, Қатар, Кувайт, Баҳрайн аз ҷиҳати табиӣ-географӣ, иқтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, демографӣ ва милли-маданӣ ба якдигар монанд мебошанд. Ин гурӯҳи мамлакатҳоро **давлатҳои арабии халиҷи Форс** меноманд. Ба ғайр аз Баҳрайн, ки дар қазираҳои хурди халиҷи Форс қойгир аст, ҳамаи давлатҳои ин гурӯҳ дар нимқазираи Арабистон қойгиранд. Мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географии минтақа ба қойгир будани минтақа дар ҳудуди пайваستшавии се қитъа – Осиё, Африка ва Европа, қойгир будан дар назди роҳҳои баҳрии аҳамияти байналқӣ дошта ифода меёбад. Давлатҳои арабии халиҷи Форс аз ҷиҳати масоҳат ва шумораи аҳоли аз якдигар фарқ мекунанд (ҷадвали 21). Аз ҷиҳати салоҳияти ҳудудӣ ва демографӣ давлати бузургтарини минтақа Арабистони Саудӣ ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 21. Маълумоти умумӣ дар бораи давлатҳои арабии халиҷи Форс

Давлат	Пойтахт	Масоҳат (ҳазор км ²)	Аҳоли (млн нафар, с.2020)
Баҳрайн	Манама	0,8	1,5
Аморати Муттаҳидаи Араб	Абу-Даби	83,6	9,8
Кувайт	Ал-Кувайт	17,8	4,7
Қатар	Доха	11,6	2,8
Арабистони Саудӣ	Ар-Риёд	2149,7	35
Уммон	Маскат	309,5	4,7

Ҳамаи давлатҳои арабии халиҷи Форс шакли идоракунии монархиявӣ доранд. Арабистони Саудӣ, Қатар ва Уммон монархияи мутлақ, Кувайт ва Баҳрайн монархияи конституционӣ ба ҳисоб мераванд. АМА бошад аз 7 аморати ҳар яке сохти монархияи мутлақ дошта иборат буда, дар сохти давлат элементҳои монархияи мутлақ ва монархияи конституционӣ мутаносиб шудаанд.

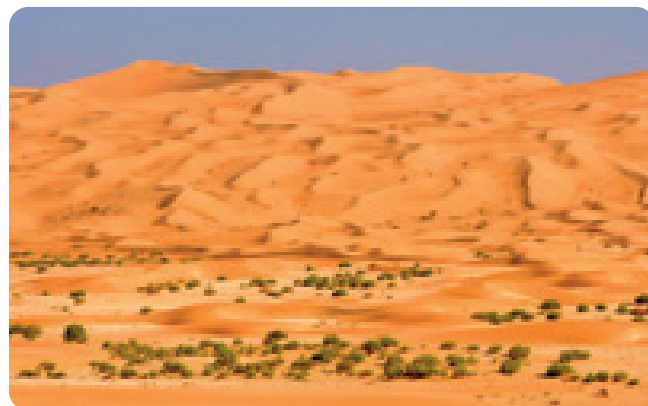
Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Аз сабабе, ки нимқазираи Арабистон дар платформаи қадим қойгир шудааст, дар релјефи он ҳамвориҳо ва пастҳамвориҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Иқлимаш тропикӣ, тамоми сол гарм ва хушк аст. Тобистон рӯзона ҳарорати ҳаво одатан аз 50 °C баланд, мешавад, шабона бошад то 0 °C паст фаромаданаш мумкин аст. Миқдори боришоти солона ба 100 мм ҳам намерасад. Зонаи асосии табиати минтақаи халиҷи Форс биёбонҳои тропикӣ мебошанд (расми 118).

Боигарии табиӣ асосии давлатҳои арабии халиҷи Форс захираҳои бузурги нефт ва газ мебошанд. Бо захираҳои нефт хусусан Арабистони Саудӣ, Кувайт ва АМА, бо захираи гази табиӣ бошад Қатар, Арабистони Саудӣ ва АМА фарқ мекунанд.

Ба туфайли хушк будани иқлим танқисии ресурсҳои обӣ мавҷуд аст. Аз сабаби набудани обҳои ҷоришавандаи доимӣ аз қадим обҳои зеризаминӣ ҳамчун манбаи асосии об хизмат мекунанд. Дар шароити ҳозира барои бо об таъмин кардан ширин кардани оби баҳр аҳамияти калон дорад (расми 119). Дарёҳо танҳо дар намуди маҷрои водӣ, ки дар мавсими боришот бо об пур мешаванд, мавҷуданд.

 Халиҷи Форс, нимқазираи Арабистон, монархия, биёбонҳои тропикӣ, ширин кардани оби баҳр, саноати нефт, туризми динӣ.

 Кадом омил аҳамияти давлатҳои халиҷи Форсро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ нишон медиҳад?

Расми 118. Ландшафти биёбони нимқазираи Арабистон

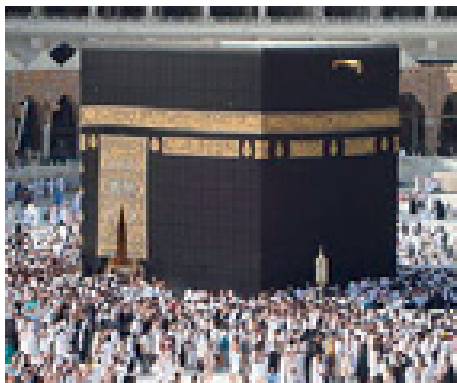
Расми 119. Корхонае, ки оби баҳрро ширин мекунад

Расми 120. Шаҳри Ал-Кувайт

Аҳоли. Хусусияти муҳими аҳоли давлатҳои арабии халиҷи Форс баланд будани ҳиссаи мигрантҳои хориҷӣ аст. Дар Уммон коргарони хориҷӣ 25 %-и аҳоли, дар Арабистони Саудӣ 30 %-и аҳолиро ташкил диҳад, дар дигар давлатҳо ин нишондод аз 50 % зиёд буда, дар АМА наздик 90 % аст. Қисми асосии мигрантҳои хориҷиро шаҳрвандони давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ ва Африкаи Шимолӣ ташкил медиҳанд.

Ба давлатҳои арабии халиҷи Форс зиёд будани ҳиссаи аҳолии шаҳр хос аст. Хусусан, дар Уммон, Арабистони Саудӣ, АМА ва Баҳрайн дараҷаи урбанизатсия аз 80 % зиёд, дар Қатар бошад ба 100 % баробар аст. Шаҳрҳои бузургтарини минтақа – Ар-Риёд, Ҷидда, Дубай, Макка, Мадина, Абу-Даби, Ал-Кувайт мебошанд (расми 120).

Расми 121. Каъбаи муқаддас дар шаҳри Макка

Иқтисодиёт. Давлатҳои арабии халиҷи Форс бо баланд будани ривожёбии иқтисодии худ фарқ мекунад. Аз ҷиҳати ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли мамлакатҳои минтақа дар ҷаҳон ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Соҳаи таъягоҳии иқтисодиёт саноати нафт ва газ мебошад. Экспорти нафт ва газ манбаи муҳимтарини даромади мамлакатҳои минтақа аст. Аз ҳисоби хуб таъмин будан бо манбаҳои энергия дар давлатҳои минтақа саноатҳои кимиё ва нафту кимиё, металлургияи ранга ривож ёфта истодааст.

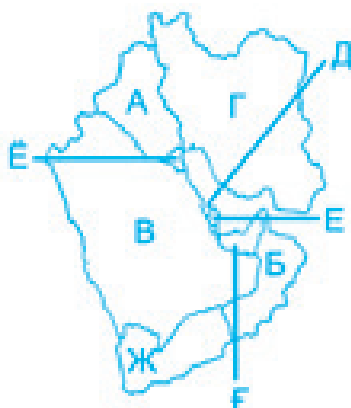
Рушди кишоварзӣ бо танқисии ресурсҳои обӣ маҳдуд аст. Дар вақтҳои охир ба васеъ истифода бурдани технологияҳои обёрии қатрачаконӣ эътибори зиёд дода мешавад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ ва шутурпарварӣ аст.

Дар давлатҳои минтақа инчунин, сектори банк-молия, савдои транзитӣ ва туризм низ хуб ривож меёбад.

Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи иқтисодӣ-географии давлатҳои арабии халиҷи Форсро шарҳ диҳед.
- 2 Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳони атлас муайян кунед, ки дар харитаи зерин давлатҳои арабии халиҷи Форс бо кадом ҳарфҳо нишон дода шудаанд.

- 3 Хусусиятҳои асосии шароити табиӣ ин давлатҳо аз ҷиҳати иборат аст? Минтақа аз захираҳои кадом ресурсҳо дар миқёси ҷаҳонӣ алоҳида фарқ мекунад? Баръакс, кадом ресурсҳои табиӣ ниҳоят кам ҳастанд?
- 4 Дар таркиби аҳолии давлатҳои минтақа баланд будани ҳиссаи мигрантҳо чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст? Ба фикри шумо, дар ин давлатҳо баланд будани саҳми аҳолии шаҳр ба кадом омилҳо вобаста аст?
- 5 Ҷадвалро пур кунед. Давлатҳои зичии аҳолияш аз ҳама баланд ва аз ҳама пастро муайян кунед.

Давлат	Масоҳат (ҳазор км ²)	Аҳоли (млн нафар, с.2020)	Зичии аҳоли (нафар/км ²)
Баҳрайн	0,8	1,5	...
Аморати Муттаҳидаи Араб	83,6	9,8	...
Кувайт	17,8	4,7	...
Қатар	11,6	2,8	...
Арабистони Саудӣ	2149,7	35	...
Уммон	309,5	4,7	...

- 6 Ба харитаи беҳат таҳассуснокии хоҷагии қишлоқ ва марказҳои саноатии давлатҳои арабии халиҷи Форс ро дохил кунед.

§ 47. Дарси ҷамъбасти

- 1 Дар асоси маълумотҳои матни китоби дарсӣ дар ҷаҳон аз ҷиҳати кадом нишондодҳо ҷойҳои аввалро ишғол кардани давлатҳои зеринро ёфта, ҷадвалро пур кунед.

Давлатҳо	Ҷойи ишғолкарда дар ҷаҳон				Ба даҳгонаи пешсаф дохил мешавад
	I	II	III	IV	
Қазоқистон					
Туркманистон					
Туркия					
Чин					
Республикаи Корея					
Япония					
Ҳиндустон					

2 Чавобҳои тестҳои зеринро ба дафтаратон нависед.

Варианти I

- 1 Дар Туркманистон энергияи электрикӣ аз кадом манбаъ гирифта мешавад?
а) СЭГ б) ГЭС
- 2 Чин дар хушкӣ бо чанд давлат ҳамсарҳад аст?
а) 16 та б) 12 та в) 14 та
- 3 Компанияи “Sony” ба кадом давлат тааллуқ дорад?
а) Республикаи Корея б) Чин в) Япония г) Сингапур
- 4 Давлати ба гурӯҳи “Палангони Осиё” мансубро ёбед.
а) Япония б) Малайзия в) Исроил г) Чин ғ) АМА

Варианти II

- 1 Аз байни зеринҳо давлати барои иқтисодиёташ туризм аҳамияти калон доштаро ёбед.
а) Қирғизистон б) Қазоқистон
- 2 Шаҳри бузургтарини Туркия кадом аст?
а) Анқара б) Истанбул в) Измир
- 3 Давлати сермиллатаи ҷаҳонро ёбед.
а) Чин б) Покистон в) Эрон г) Ҳиндустон
- 4 Мувофи сарҳисоби соли 2020 Республикаи Корея аз ҷиҳати гардиши савдои беруна дар байни ҳамкорони савдои Ўзбекистон ҷойи чандумро ишғол кардааст?
а) ҷойи 2 б) ҷойи 5 в) ҷойи 1 г) ҷойи 4 ғ) ҷойи 2

3 Ба давлатҳое, ки дар харита бо ҳарфҳои гуногун ишора шудаанд мафҳумҳо ва номҳои мувофиқро ёбед ва онҳоро шарҳ диҳед.

1) “Sinkansen”;	8) Норак;
2) Балхаш;	9) “Аваза”;
3) “Се дара”;	10) Иссиққўл;
4) давлати навиндустриалӣ;	11) Фракияи Шарқӣ;
5) Никобар;	12) Оятулло;
6) Макка;	13) Карочи;
7) Муслмонони ибодӣ;	14) Ҳирот.

4 Аз боби 6 аз ҳар як мавзӯ 2-тоӣ тест тартиб диҳед.

Боби 7. Мамлакатҳои Африка, Австралия ва Уқёнусия, Америка

§ 48. Мавқеи географӣ, харитаи сиёсӣ ва ресурсҳои табиӣи Африка

Қитъаи Африка аз материки ҷамном ва ҷазираҳои гирду атрофи он иборат аст. Финикиягӣҳои қадим қабилаҳоеро, ки дар қисми ғарбии Карфаген зиндагӣ мекарданд, “афарик” мегуфтанд (калимаи “афар” аз забони финикиягӣ маънои “чанг”-ро ифода мекунад). Пас аз ишғол шудани Карфаген ва ҳудудҳои атрофи он аз тарафи римиҳо ин ҷо Африка ном гирифт. Баъдан Африка нисбати тамоми материк истифода бурда шуд.

Масоҳати Африка якҷоя бо ҷазираҳо 30,3 млн km² мебошад. Аҳолии он мувофиқи маълумоти соли 2020, ба 1,34 млрд нафар наздик аст (17,2 %-и аҳолии ҷаҳон).

Аз маркази Африка хати экватор, аз ғарби материк бошад, хати сармеридиан гузаштааст. Ба туфайли ҳамин Африка ҳам дар нимкураҳои шимолӣ, ҳам дар ҷанубӣ, ҳам дар шарқӣ ва ҳам дар ғарбӣ ҷойгир аст (расми 122).

Соҳилҳои Африкаро аз шимол обҳои баҳри Миёназамин, дар шимолу шарқ баҳри Сурх, дар шарқ уқёнуси Ҳинд, дар ғарб уқёнуси Атлантика мешӯянд. Баҳри Сурх, канали Сувайш ва гулӯҳои Боб-ал-Мандеб материкро аз Осиё, баҳри Миёназамин ва гулӯҳои Гибралтар бошад, Африкаро аз Европа ҷудо мекунад (расми 123).

Таърихи ташаккули табиӣи харитаи сиёсии Африка хусусиятҳои ба худ хос дорад. Аз давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ оғоз карда, аксарияти ҳудудҳои Африка мустамликаҳои давлатҳои Европа шуданд. Ба соли 1914 омада дар Африка танҳо 2 давлати соҳибистиқлол монда буд: Эфиопия, ки таърихи давлатдорӣ якчанд ҳазорсола дорад ва Либерия, ки соли 1847 бо ёрии ИМА барпо шудааст. Қисмҳои боқимондаи қитъа аз тарафи давлатҳои Британияи Кабир, Франция, Португалия, Белгия, Германия, Италия ва Испания тақсим шуда буд (расми 124).

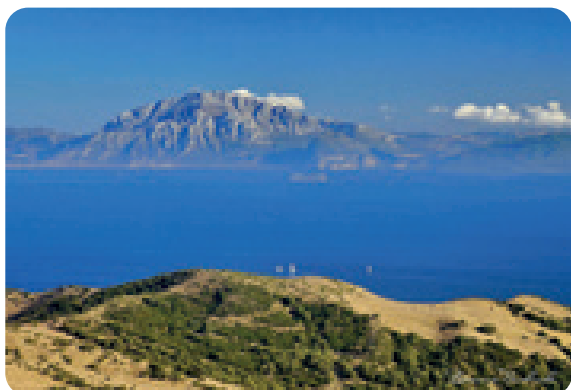
Африка, қитъа, материк, гулӯҳои Гибралтар, канали Сувайш, мустамликадорон, “Соли Африка”, Саҳрои Кабир, биёбоншавӣ, Сахел.

Хусусиятҳои асосии мавқеи географии Африкаро тавсиф диҳед.

Расми 122. Қитъаи Африка

Расми 123. Намуди соҳили Африка аз соҳили европагии гулӯгоҳи Гибралтар

Расми 124. Харитаи сиёсии Африка дар ҳолати соли 1914

Расми 126. Ҳудуди кишвари Сахел, ки биёбоншавии пурзӯр дорад.

Ҷараёни истиқлолият ба даст овардани мамлакатҳои Африка аз солҳои 1950 оғоз ёфт. Аз тарафи СММ соли 1960 “Соли Африка” номида шуд. Дар ин сол 17 давлати қитъа соҳибистиқлол шуданд ва аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф гардиданд. Мамлакатҳои зиёд дар байни солҳои 1960-1980 истиқлолият ба даст оварданд. Давлатҳои ҷавонтарини қитъа – Намибия, ки соли 1990 истиқлолият ба даст овардааст, Эритрея, ки соли 1993 аз таркиби Эфиопия ҷудо шудааст, Судани Ҷанубӣ, ки соли 2011 истиқлолияти худро эълон кардааст, мебошанд. Дар харитаи сиёсии ҳозираи Африка 54 давлати мустақил мавҷуд аст (расми 125).

Сарҳадҳои бисёр давлатҳои Африка дар давраи мустамликакунонӣ ташаккул ёфта, дар ҳолатҳои зиёд ба сарҳадҳои табиӣ ва этникӣ мувофиқ набуда, намуди сунъӣ доранд. Дар таъсири ин то ҳол низоъҳои ҷарбӣ ва зиддиятҳои этникӣ зуд-зуд содир мешавад.

Яке аз ҷиҳатҳои ба худ хоси харитаи сиёсии Африка зиёд будани шумораи давлатҳо аст. Аз 29 давлати масоҳаташ аз 1 млн км² калон 12-тоаш дар Африка воқеъанд (Алҷазоир, РДК, Судан, Ливия, Чад, Нигер, Ангола, Мали, РАҶ, Эфиопия, Мавритания ва Миср). Аз 24 давлати масоҳаташ аз 1 ҳазор км² хурд бошад, танҳо 1-тоаш дар Африка ҷойгир аст (Ҷазираҳои Сейшел).

Дар Африка 6 давлати ҷазиравӣ мавҷуд аст. Онҳо Мадагаскар, Кабо-Верде, Ҷазираҳои Комор, Маврикий, Сан-Томе ва Принсипи ва Ҷазираҳои Сейшел. Аз ҷиҳати миқдори давлатҳое, ки имконияти ба баҳр баромадан надоранд, қитъаи Африка пешсаф аст. Дар Африка 16 давлат дар дохили хушкӣ ҷойгир шудаанд. Дар қатори онҳо давлатҳои бузурги Чад, Нигер, Мали, Эфиопия, Замбия, Ботсвана низ мавҷуданд. Эфиопия дар байни 44 давлате, ки дар дохили хушкӣ ҷойгиранд, сараҳолитарин ба ҳисоб меравад.

Давлати Лесото, ки дар ҷануби Африка ҷойгир шудааст, дорои хусусияти ба худ хоси географӣ мебошад. Ин давлатро аз ҳар тараф давлати РАҶ иҳота кардааст. Лесото ба монанди давлатҳои паканаи Европа – Сан-Марино ва Ватикан давлати анклавӣ ба ҳисоб меравад.

Аз давлатҳои Африка 51 давлат шакли идоракунии республика, 3 давлат (Марокаш, Лесото, Эсватини) шакли монархиявӣ доранд. Аксарияти республикаҳои қитъа республикаҳои президентӣ мебошанд. Аз ҷиҳати маъмури-худудӣ 6 давлати Африка сохти федеративӣ доранд. Инҳо давлатҳои Нигерия, Эфиопия, Судан, Судани Ҷанубӣ, Сомали ва Ҷазираҳои Комор мебошанд.

Давлатҳои Африка бо ресурсҳои гуногун ва бойи худ, хусусан бо боигарии минералии худ фарқ мекунанд. Аз

Расми 125. Харитаи сиёсии Африка

захираҳои нефт ва газ давлатҳои Нигерия, Алҷазоир, Ливия, Ангола, Габон бой мебошанд. Дар қитъаи давлати РАҶ бо захираҳои бузурги ангишт фарқ мекунад. Давлатҳои РАҶ, Намибия, Ботсвана, Замбия, РДК, Нигер бо конҳои металлҳои ранга, қимматбаҳо ва радиоактив, алмос машҳуранд.

Зонаҳои табиӣ аз ҳама васеъ паҳншудаи Африка саванна, нимбиёбон, биёбон ва бешаҳои нами экваториалӣ мебошанд. Дар Африкаи Шимолӣ биёбони калонтарини сайёраи мо – Саҳрои Кабир

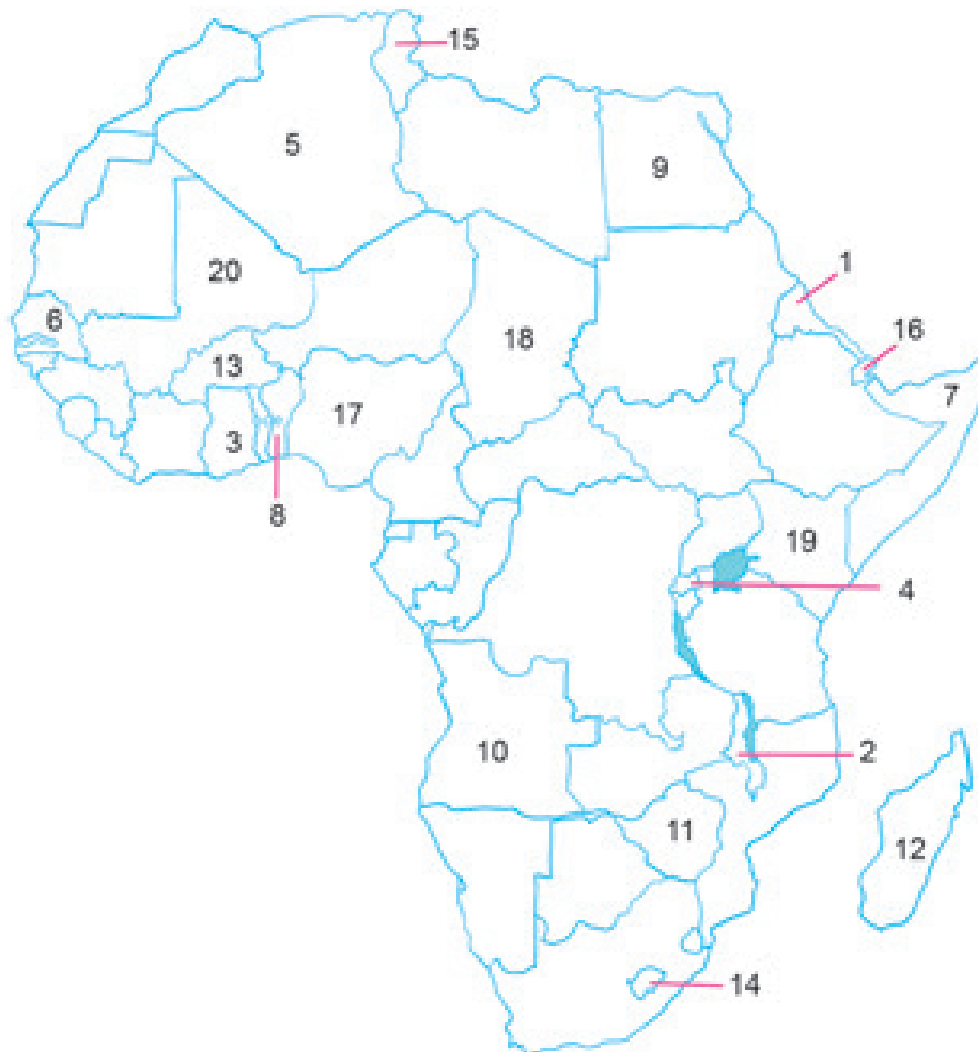

ҷойгир аст. Қад-қад сарҳади ҷанубии он кишвари табиӣ-географии хусусияти нимбиёбондоштаи Сахел дар тамоми ҷаҳон машҳур аст. Сахел дар миқёси ҷаҳон ҳудуде мебошад, ки аҳоли ва хоҷагии он аз ҷараёни биёбоншавӣ аз ҳама зарари калон дидааст. Сахел ҳудуди давлатҳои Судан, Чад, Нигер, Мали ва Мавританияро дар бар мегирад (*расми 126*).

Савол ва супоришҳо

- 1 Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳони атлас муайян кунед, ки дар харитаи беҳати зерин бо рақамҳо кадом давлатҳо нишон дода шудаанд ва ҷавобҳои заруриро ба дафтаратон нависед.

- 2 Хусусиятҳои ташаккулёбии таърихӣ ва ҳолати муосири харитаи сиёсии Африкаро шарҳ диҳед. Аз чӣ сабаб дар қитъа зуд-зуд зиддиятҳои этникӣ содир мешаванд?
- 3 Аз харитаи сиёсии ҷаҳон мамлакатҳои ҷазиравии Африкаро ёфта, ном ва пойтахтҳои онҳоро ба дафтаратон нависед.
- 4 Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи географии Африка ба шароити табиӣ он чӣ гуна таъсир мерасонад?
- 5 Аз харитаи ресурсҳои бешаи атлас истифода бурда, муайян кунед, ки кадом давлатҳои Африка аз бешаҳо бой аст ва сабаби онро шарҳ диҳед.
- 6 Ҳудуди Сахел бо кадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад? Дар мубориза бар зидди биёбоншавӣ кадом чораву тадбирҳоро ба амал баровардан лозим аст? Ба фикри шумо, муаммои биёбоншавӣ барои давлатҳои Осиёи Марказӣ то чӣ андоза муҳим аст?

§ 49. Аҳоли ва хоҷагии мамлакатҳои Африка

Дар Африка мувофиқи ҳолати соли 2020, наздик 1,34 миллиард нафар аҳоли истиқомат мекунад. Ин 17,2 %-и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Дар байни давлатҳои қитъа аз ҷиҳати шумораи аҳоли Нигерия алоҳида фарқ мекунад. Аҳолии он мувофиқи маълумоти соли 2020, ба 206,1 млн нафар баробар буда, ин нишондод дар байни давлатҳои ҷаҳон ҷойи 7 аст.

Аз ҷиҳати шумораи аҳоли пас аз Нигерия ҷойҳои пешсафро Эфиопия (115 млн нафар), Миср (100,8 млн нафар), Республикаи Демократии Конго (89,6 млн нафар), Танзания (59,7 млн нафар), Республикаи Африкаи Ҷанубӣ (59,6 млн нафар) ва Кения (53,5 млн нафар) ишғол мекунанд (с.2020).

Аҳолии Африка дар миқёси қитъа нобаробар ҷойгир аст (расми 127). Ба ин омилҳои табиӣ, хусусан ресурсҳои иқлимӣ ва обӣ таъсири калон расонидаанд. Дар водӣ ва делтаи Нил, ҳудудҳои назди баҳри Миёназамин ва халиҷи Гвинея, фуруҳамиҳои байниқитъаи Африкаи Шарқӣ ва ҳудудҳои саноатишудаи РАҶ зичии аҳоли ба дараҷаи баланд аст. Дар биёбонҳои тропикии Саҳрои Кабир, Калахари, Намиб зичии аҳоли ниҳоят паст аст.

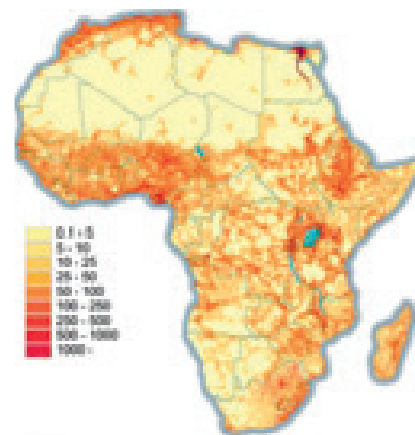
Африка қитъае мебошад, ки аҳолии он бо суръати баланд афзоиш меёбад. Аҳолии ҷаҳон дар солҳои охир ба ҳисоби миёнаи солоне 1,1 % зиёд шуда истода бошад, ин нишондод дар Африка 2,6 %-ро ташкил медиҳад (с.2020). Ба аксарияти давлатҳои Африка суръати баланди таваллуд ва афзоиши табиӣ, паст будани давомнокии миёнаи умри аҳоли, зиёд будани ҳиссаи бачаҳо дар таркиби синнусолии аҳоли хос аст (ҷадвали 22).

Ин ҳолат фақат дар Тунис, Марокаш, Ботсвана, РАҶ, Кабо-Верде, Маврикий ва Ҷазираҳои Сейшел барин давлатҳои дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодии онҳо як андоза баланд аст, аз вазъияти умумии қитъа фарқ мекунад.

Африка дар байни қитъаҳо аз ҷиҳати дараҷаи урбанизатсия (43 %, с.2020) дар ҷойи охир меистад. Ҳиссаи аҳолии шаҳр асосан дар давлатҳои назди баҳри Миёназамин, РАҶ, мамлакатҳои хурди ҷазиравӣ ва давлатҳои саноати нефт дар онҳо ривож ёфтааст, баланд аст. Дар давлатҳои Нигер, Руанда, Бурунди, Малави дараҷаи урбанизатсия аз 20 % ҳам паст аст.

Зичии аҳоли, афзоиши табиӣ, урбанизатсия, европоидҳои ҷанубӣ, негроидҳо, таркиби этникӣ ва динии аҳоли, соҳаҳои хоҷагӣ, ки ба ашъи хом таъмин мекунанд, яққаҳокимияти кишт.

Аксарияти давлатҳои Африка бо кадом хусусиятҳои рушди иқтисодии худ дар ҷаҳон фарқ мекунанд?

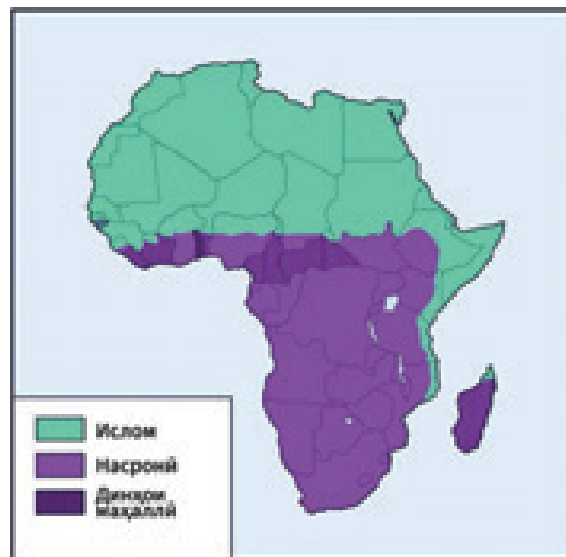
Расми 127. Зичии аҳолии Африка (нафар/км²)

Ҷадвали 22. Нишондодҳои демографии баъзе давлатҳои Африка ва Германия ва Япония (мувофиқи ҳолати соли 2020)

Нишондодҳо	Баъзе давлатҳои Африка		Давлатҳои мутараққии ҷаҳон	
	Нигер	РДК	Германия	Япония
Ба як зан ба ҳисоби миёна чанд фарзанд рост меояд	7,1	6,2	1,6	1,3
Афзоиши табиӣи солонеи аҳоли, %	3,8	3,5	-0,2	-0,4
Давомнокии миёнаи умри мардҳо ва занҳо, сол	М. — 58 З. — 60	М. — 58 З. — 62	М. — 78 З. — 83	М. — 81 З. — 87
Ҳиссаи то 15 солаҳо дар таркиби синнусолии аҳоли, %	51	46	14	12
Ҳиссаи аз 65 сола боло дар таркиби синнусолии аҳоли, %	3	3	22	29
Фавти кӯдакони то 1-сола, нисбат ба 1000 кӯдаки таваллудшуда	69	68	4	2

Аз ҷиҳати таркиби этникӣ ва динӣ ҷитъаи Африка ба ду қисми калон ҷудо мешавад (*расми 128*). Якум, минтақаи Африкаи Шимолӣ иборат аз давлатҳои Миср, Ливия, Судан, Алҷазоир, Тунис, Марокаш, Мавритания. Дар таркиби аҳолии ин ҷо аҳолии мансуби европоидҳои ҷанубӣ: арабҳо ва барбарҳо зиёданд, дини асосӣ ислом мебошад, бо яқлухт будани таркиби этникӣ ва динӣ фарқ мекунад. Дигар давлатҳои ҷитъа бошанд, минтақаи Африкаи Тропикиро ташкил медиҳанд. Таркиби этникии ин давлатҳо гуногун буда, аз садҳо миллату элати наҷоди негроид мансубанд. Аз динҳо бошад ислом, насронӣ ва динҳои гуногуни маҳаллӣ васеъ паҳн шуда, дар давлатҳои гуногуни минтақаи ҳиссаи ин динҳо гуногун аст (*расми 129*).

Расми 128. Тавсифи қиёсии аҳолии давлатҳои Африкаи Шимолӣ ва Африкаи Тропикӣ

Расми 129. Паҳншавии динҳои гуногун дар Африка

Мавқеи давлатҳои Африка дар ҳоҷагии ҷаҳонӣ асосан бо саноати кӯҳ-кон ва кишоварзии тропикӣ ифода меёбад. Яъне, дар иқтисодиёти давлатҳои ҷитъа асосан соҳаҳои таъмини ашёи хом пешсаф мебошанд. Сабабҳои асосии ин ташаккул ёфтани таҳассуснокӣ дар давраи мустамликадорӣ, қафомондагии техникӣ ва технологияи истеҳсолот мебошад.

Нигерия, Алҷазоир, Ангола, Ливия, Габон, Конго, Гвинеяи Экваториалӣ нефт ва газӣ табиӣ, Намибия ва Нигер уран, Гвинея маъданҳои боксит, Замбия ва РДК маъдани мис, Марокаш ва Миср фосфорит, Гана тилло, РДК, Ботсвана, Ангола, Зимбабве, Намибия, Сьерра-Леоне алмос, РАҶ бошад ангишт, оҳан, марганес, тилло, платина, алмос истихроҷ карда, ба экспорт мебароранд.

Соҳаҳои саноати сабук ва ҳӯрокворӣ дар мамлакатҳои Миср, Алҷазоир, Тунис, Марокаш, РАҶ хуб ривож ёфтаанд. Дар мамлакатҳои Африка ноҳияҳо ва марказҳои бузурги саноатӣ асосан дар ҳудудҳое, ки ресурсҳои минералӣ истихроҷ мешаванд ва атрофи шаҳр-бандарҳо ташаккул ёфтаанд.

Ба аксарияти мамлакатҳои Африка дар ҳоҷагии қишлоқ якҷаҳокимиятии як намуди кишт хос аст. Масалан, дар давлатҳои Судан, Мали, Чад ва Буркина-Фасо зироати асосӣ пахта, дар Кот-д'Ивуар, Гана, Камерун какао, дар Сенегал ва Гамбия чормағзи заминӣ, дар Эфиопия ва Уганда кофе, дар Кения чой ба ҳисоб мераванд. Ҳоҷагии бисёрсоҳавӣ дар РАҶ ва давлатҳои назди баҳри Миёназамин ташаккул ёфтааст.

Аз нуқтаи назари дараҷаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ Африка ба 3 қисм тақсим карда мешавад. РАҶ аз сабабе, ки давлати абарқудрат дар байни давлатҳои ҷитъа аст, алоҳида ҷудо мешавад. Давлатҳои Миср, Ливия, Алҷазоир, Тунис ва Марокаш – давлатҳое, ки як андоза ба дараҷаи баланд ривож ёфтаанд, ба таркиби минтақаи иқтисодӣ-географии Африкаи Шимолӣ (соҳили баҳри Миёназамин) дохил мешаванд. Ҳамаи давлатҳои боқимондаи ҷитъа минтақаи Африкаи Тропикиро ташкил медиҳанд. 33 давлати Африкаи Тропикӣ аз тарафи СММ ба гурӯҳи давлатҳои сустривочёфта дохил карда шудаанд (с.2021).

Савол ва супоришҳо

- 1 Хусусиятҳои ба худ хоси афзоиши аҳоли ва таркиби синнусолиии давлатҳои Африкаро шарҳ диҳед. Вобастагии афзоиши табиӣ ва таркиби синнусолиро фаҳмонед.
- 2 Кадом соҳаҳо мавқеи давлатҳои Африкаро дар хоҷагии ҷаҳонӣ муайян мекунанд? Барои чӣ?
- 3 Ба кадом давлатҳои дар харита ҷудо нишон дода шуда хусусиятҳои зерин хос мебошанд:

- а) дар таркиби аҳолиаш арабҳо ва барбарҳои наҷоди европоиди ҷанубӣ пешсаф мебошанд;
 - б) ду давлати пешқадами Африка аз ҷиҳати шумораи аҳоли;
 - в) аз ҷиҳати истихроҷ ва экспорти мис алоҳида фарқ мекунад;
 - г) чормағзи заминӣ зироати асосӣ ҳисоб меёбад;
 - ғ) дараҷаи урбанизатсия ба 20 % ҳам намерасад.
- 4 Ба хоҷагии қишлоқи давлатҳои Африка кадом хусусият хос аст? Ин хусусиятро дар мисоли баъзе давлатҳо тавсиф диҳед.
 - 5 Аз харитаи иқтисодии Африкаи атлас истифода бурда, ба харитаи беҳат марказҳои бузургтарини саноатии Африкаро ишора кунед.

Рохҳои баҳрии байнал-халқӣ, биёбонҳои тропикӣ, иқлими субтропикӣ, кӯҳҳои Дракон ва Кап, платои Велд, боигариҳои минералӣ, африканерҳо, забони африкаанс, саноати кӯҳ-кон.

Республикаи Африкаи Ҷанубӣ аз рӯи кадом хусусиятҳои табиӣ ва иқтисодии худ дар миқёси ҷитъаи Африка ва ҷаҳон алоҳида фарқ мекунад?

Масоҳат: 1219,9 ҳазор km²

Аҳоли (2020): 59,6 млн

Пойтахт: Претория

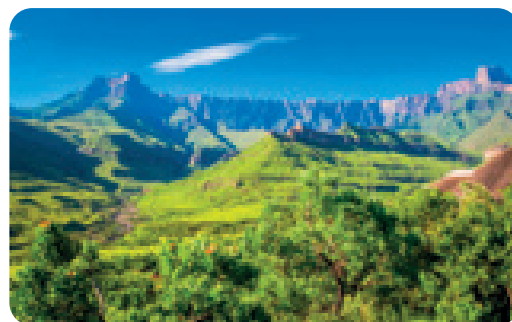
§ 50. Республикаи Африкаи Ҷанубӣ

Республикаи Африкаи Ҷанубӣ (РАҶ) дар қисми канориҳои ҷанубии ҷитъаи Африка ҷойгир аст. Соҳилҳояшро дар ҷанубу ғарб обҳои уқёнуси Атлантика, дар ҷанубу шарқ уқёнуси Ҳинд мешӯянд. РАҶ дар соҳили роҳҳои баҳрии муҳим ва серҳаракати баайналхалқӣ ҷойгир аст. Шаҳри Кейптауни он яке аз шаҳр-бандарҳои бузургтарини нимкураи ҷанубӣ аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релйефи Республикаи Африкаи Ҷанубӣ гуногун аст. Дар қисми шарқӣ кӯҳҳои Дракон (*расми 130*), дар ҷануб бошад кӯҳҳои Кап ҷойгиранд. Қисмҳои Шимолӣ ва Марказии мамлакатро платои Велд дар бар мегирад, ноҳияҳои ғарбӣ бошанд бо релйефи ҳамворӣ фарқ мекунад. РАҶ дорои боигариҳои бузурги минералӣ аст. Дар мамлакат ангишт, марганес, хром, уран, тилло, алмос, платина, ванадий ва металлҳои нодир гуногун мавҷуд аст.

Дар ҳудудҳои марказӣ ва ғарбии Республикаи Африкаи Ҷанубӣ иқлими гарм ва хушки тропик ташаккул ёфтааст. Дар ҳудудҳои ҷанубӣ ва шарқии наздибаҳрии мамлакат бошад иқлими нами типӣ субтропикӣ мушоҳида мешавад. Дар шимолу ғарби РАҶ биёбони Калахари (*расми 131*), дар соҳили уқёнуси Атлантика биёбони Намиб ҷойгир аст. Дар қисми иқлими хушки мамлакат танқисии ресурсҳои об мавҷуд аст. Дарёи калонтарини РАҶ – Оранҷ мебошад.

Аҳоли. Республикаи Африкаи Ҷанубӣ аз ҷиҳати аҳоли дар байни мамлакатҳои ҷитъа ҷойи 6-умро ишғол менамояд. Суръати афзоиши табиӣ аҳоли нисбати дигар давлатҳои Африка паст буда, ба ҳисоби солона 1,1 %-ро ташкил медиҳад. Аҳолии РАҶ аз ҳисоби аз давлатҳои ҳамсоя кӯчида омадагон ҳам зиёд шуда истодааст.

Расми 130. Кӯҳҳои Дракон

Расми 131. Биёбони Калахари

Ҳиссаи аҳолии шаҳр 67 % буда, ин нишондод нисбати аксарияти давлатҳои Африка баланд аст (*ҷадвали 23*). Шаҳри калонтарин ва пойтахти иқтисодии мамлакат – шаҳри Йоханнесбург аст. Ба ғайр аз он, Кейптаун (*расми 132*) ва Дурбан низ шаҳрҳои бузурги мамлакат ба ҳисоб мераванд.

Наздиқ 80 %-и аҳолии мамлакатро намояндагони миллат ва элатҳои маҳаллӣ ташкил медиҳанд. Қисми калони европагӣҳои мамлакатро африканерҳо – авлодони голландҳо, ки дар асрҳои XVII-XIX кӯчида омадаанд, ташкил медиҳанд. Онҳо бо забони африкаанс, ки дар асоси забони нидерландӣ ташаккул ёфтааст, гуфтугӯ мекунад. Мувофиқи Конституцияи РАҶ 11 забон аз ҷумла, африкаанс ва англисӣ инчунин 9 забони миллатҳои маҳаллӣ мақоми расмӣ дорад. Дини паҳншударин — насронӣ.

Ҷадвали 23. Баъзе нишондодҳои доири аҳоли дар РАҶ ва қимматҳои миёна дар миқёси давлатҳои Африка (с.2020)

№	Нишондодҳо	РАҶ	Қиммати миёна дар миқёси давлатҳои Африка
1	Афзоиши табиӣ (%)	1,1	2,6
2	Салдои мигратсия (Нисбат ба 1000 нафар)	4	-1
3	Фавти кӯдакон (Нисбат ба 1000 кӯдаки зинда таваллудшуда)	22	49
4	Ҳиссаи бачаҳои аз 15 сола хурд дар таркиби аҳоли (%)	29	41
5	Ҳиссаи бачаҳои аз 64 сола боло дар таркиби аҳоли (%)	6	3
6	Ҳиссаи аҳолии шаҳр (%)	67	43

Ба ҷойгиршавии аҳоли шароити иқлим, ресурсҳои обӣ ва рушди саноат таъсири калон мерасонад. Дар ноҳияҳои саноатии шимолу шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ, инчунин ҳудудҳои наздибаҳрии мамлакат зичии аҳоли баланд, дар ҳудудҳои биёбонии ғарбӣ ва шимолу ғарбӣ аҳоли ниҳоят тунук ҷойгир аст.

Иқтисодиёт. РАҶ аз ҷиҳати иқтисодӣ давлати мутараққитарини африка аст. Иқтисодиёти мамлакат ба саноати кон-кӯҳ, мошинсозӣ, хоҷагии қишлоқи бисёрсоҳавӣ ва туризм тахассусонида шудааст. Дар РАҶ саноати кӯҳ-кон ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст. РАҶ аз ҷиҳати истихроҷи ангишт, маъданҳои оҳан, марганес, тилло, платина, палладий, алмос ва дигар ресурсҳои минералӣ дар ҷаҳон ҷойҳои пешсафрро ишғол мекунад. Он яке аз экспортёрҳои бузургтарини ангишт аст. Энергияи электрикии мамлакат асосан дар ГЭС-ҳое, ки дар асоси ангишт фаъолият мебаранд, истеҳсол карда мешавад.

Хоҷагии қишлоқ ба туфайли маҳдуд будани ресурсҳои обӣ танҳо дар 15 %-и ҳудуди РАҶ рушди интенсивӣ дорад. Аммо, бо вучуди ҳамин дар РАҶ соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ ва чорводорӣ хуб рушд кардааст. Кишоварзӣ ба боғдорӣ ва ангурпарварӣ тахассусонида шудааст. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ (аз чумла, қароқулпарварӣ), бузпарварӣ мебошанд. Соҳаҳои ноанъанавии чорводорӣ – шутурмурғпарварӣ низ ривоч ёфтааст (расми 133).

Ҳам дар соҳили наздибаҳрии ҷанубӣ ва ҳам дар қисмҳои дохилии РАҶ туризм хуб ривоч ёфтааст.

Расми 132. Шаҳри Кейптаун

Расми 133. Фермаи Шутурмурғ

Савол ва супоришҳо

- 1 Ба мавқеи иқтисодӣ-географии Африкаи Ҷанубӣ баҳо диҳед. Ҷиҳатҳои мусбии он аз ҷиҳи иборат аст?
- 2 Шароит ва ресурсҳои табиӣ мамлакат ба таҳассуснокии хоҷагии он ва ривожёбии он чӣ гуна таъсир мерасонад? Мамлакат аз ҷиҳати истихроҷи кадом намудҳои ресурсҳои минералӣ дар ҷаҳон ҷойҳои пешсафрро ишғол мекунад?
- 3 РАҶ аз рӯйи афзоиш ва таркиби аҳоли, дараҷаи урбанизатсия аз мамлакатҳои Африкаи Тропикӣ чӣ фарқ мекунад? Ба фикри шумо, ба ин кадом омилҳо таъсир мерасонанд?
- 4 Хатоҳои матнро ёфта, онҳоро ислоҳ кунед.

Дар қисми ғарбии РАҶ кӯҳҳои Дракон ҷойгиранд. Дарёи калонтаринаш – Замбези. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар қитъа ҷойи 8-умро ишғол мекунад. Суръати солони афзоиши табиӣ аҳоли 1,4 % аст. Дараҷаи урбанизатсия 80 %. Шаҳри калонтарин ва пойтахти иқтисодии мамлакат – шаҳри Кейптаун аст. Мувофиқи Конститутсияи РАҶ 9 забон мақоми расмӣ дорад. Дини паҳншударин – буддӣ. Хоҷагии қишлоқ дар 10 %-и мамлакат рушди интенсивӣ дорад. Соҳаҳои асосии кишоварзӣ – боғдорӣ ва полизпарварӣ мебошанд.

- 5 Соҳаҳои асосии иқтисодиёти РАҶ аз ҷиҳи иборатанд? Ба соҳаҳои бисёрсоҳавӣ таҳассуснокшавии хоҷагии қишлоқи мамлакат нисбати аксарияти давлатҳои Африка фарқ карда, чӣ гуна аҳамияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дорад?
- 6 Аз харитаи иқтисодии Африкаи атлас истифода бурда, ба харитаи бехат таҳассуснокии хоҷагии қишлоқи РАҶ-ро ишора кунед.

§ 51. Республикаи Федеративии Нигерия

Республикаи Федеративии Нигерия дар Африкаи Ғарбӣ ҷойгир аст. Дар ҷануб соҳилҳояшро обҳои халиҷи Гвинеяи уқёнуси Атлантика мешӯянд.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентӣ. Нигерия давлати федеративӣ буда, аз 36 штат ва ҳудуди пойтахт иборат аст. Штатҳо асосан аз рӯи таркиби этникии аҳоли ҷудо карда шудаанд. Пойтахти мамлакат – шаҳри Абуҷа дар маркази мамлакат ҷойгир аст (расми 134).

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Дар шимол Нигерия релйеф асосан аз паҳнқӯҳҳо иборат аст, қисми ҷанубии мамлакатро пастҳамвориҳо ишғол кардаанд (расми 135). Боигарии калонтарини Нигерия захираҳои нефт мебошанд. Конҳои нефт асосан дар ҷануб ҷойгиранд.

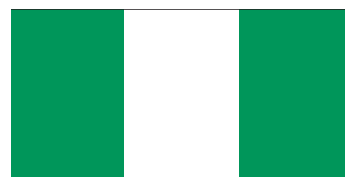
Мамлакат асосан дар минтақаҳои иқлимии субэкваториалӣ ва экваториалӣ ҷойгир аст. Тамоми сол ҳарорат гарм аст. Миқдори боришот аз ҳудудҳои наздибаҳрии ҷанубӣ ба самти шимол кам шуда меравад. Дар ҳудудҳои иқлимии экваториалӣ боришоти солона дар атрофи 3000 мм аст. Зонаҳои асосии табиӣ бешаҳои намӣ доимӣ ва фаслӣ ва саваннаҳо ба ҳисоб мераванд.

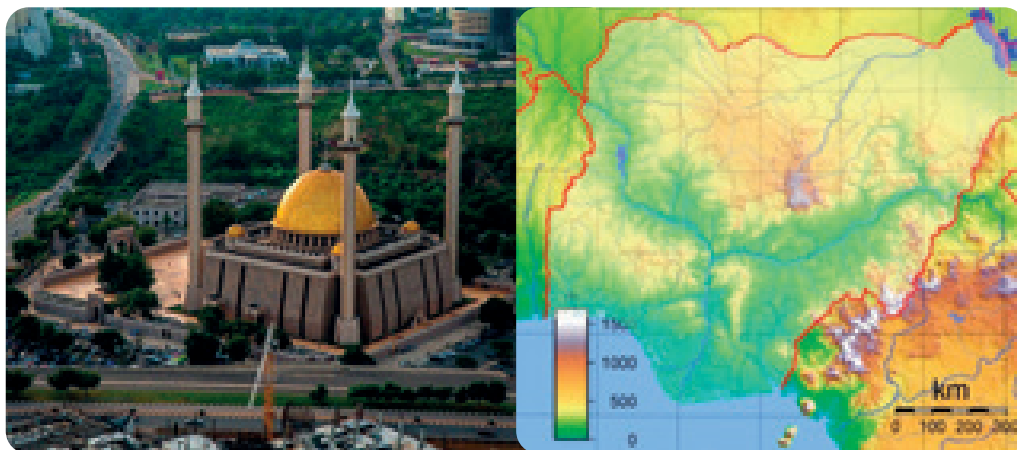
Африкаи Ғарбӣ, Африкаи Тропикӣ, халиҷи Гвинея, делтаи Нигер, Лагос, хауса, йоруба, игбо, саноати нефт ва азнавкоркарди нефт.

Ба фикри шумо, дар байни давлатҳои Африка айнан Нигерияро омӯштан чӣ аҳамият дорад?

Масоҳат: 923,8 ҳазор км²
Аҳоли (2020): 206,1 млн
Пойтахт: Абуҷа

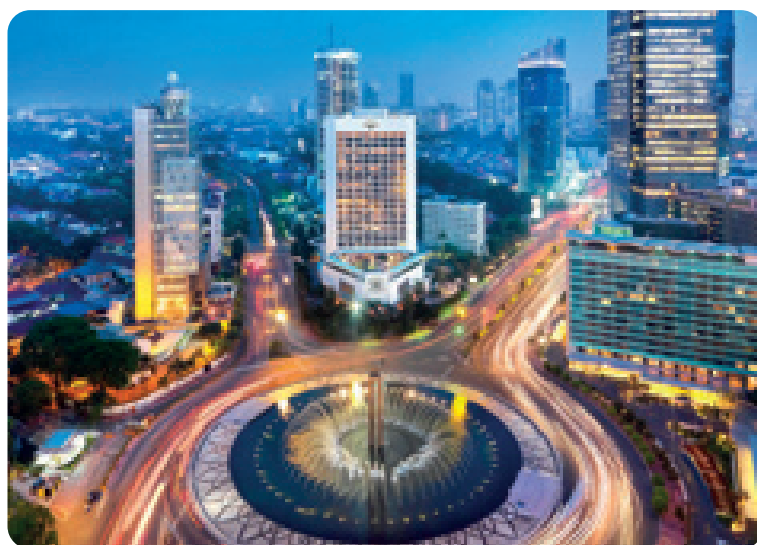
Расми 134. Пойтахти Нигерия – шаҳри Абуҷа

Расми 135. Релйефи Нигерия

Аз дарёҳо калонтарин дарё Нигер буда, он аз ҷиҳати дарозӣ дар Африка пас аз Нил ва Конго дар ҷойи 3 меистад. Нигер дар резишгоҳи худ ба халиҷи Гвинея делтаи калон ҳосил мекунад. Делтаи Нигер ноҳияи иқтисодии муҳими мамлакат ба ҳисоб меравад.

Аҳоли. Нигерия ба қатори 10 давлати сараҳолитарини дунё дохил шуда, аз байни онҳо бо аз ҳама баланд будани суръати афзоиши аҳоли фарқ мекунад. Афзоиши табиӣ аҳоли ба ҳисоби солона ба 2,5 % баробар (с.2020) буда, аҳолии мамлакат ҳар сол ба 4,5-5 млн нафар зиёд мешавад.

51 %-и аҳолии Нигерия дар шаҳрҳо истиқомат мекунанд. Дар мамлакат 10 шаҳри

Расми 136. Лагос – шаҳри бузургтарини Нигерия ва тамоми Африка

“миллионер” мавҷуд аст (с.2020). Шаҳри Лагос, ки дар соҳили халиҷи Гвинея ҷойгир аст, на танҳо дар нигерия, балки дар тамоми Африка шаҳри бузургтарин ба ҳисоб меравад (*расми 136*). Лагос то соли 1991 пойтахти мамлакат буд, лекин аз сабабе, ки аҳолии шаҳр ниҳоят зиёд аст, пойтахт ба шаҳри Абуҷа кӯчонида шуд.

Нигерия ба монанди аксарияти давлатҳои Африкаи Тропикӣ давлати сермиллата буда, аҳоли аз 250 миллат ва элатҳои маҳаллӣ иборат аст. Миллатҳои калонтарин – хауса, йоруба ва игбо (ҳар яке тахминан 20 %-и аҳолиро ташкил медиҳанд) мебошанд. Забони давлатӣ – англисӣ. Дар штатҳои шимолии Нигерия дини ислом, дар штатҳои ҷанубӣ дини насронӣ бештар паҳн шудаанд.

Дар нигерия зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар 1 km² ба зиёда аз 220 нафар рост меояд, дар ҳудудҳои наздибаҳрӣ бошад аз ин 3-4 баробар зиёдтар аст.

Иқтисодиёт. Нигерия аз ҷиҳати ҳаҷми умумии ММД дар Африка ҷойи якумро ишғол менамояд. Вале, аз рӯи ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли нишондоди ин қадар баланд надорад – дар атрофи 5200 доллари ИМА (с.2020). Аммо ин нишондоди Нигерия нисбати бисёр давлатҳои Африкаи Тропикӣ хеле баланд мебошад (дар миқёси минтақа нишондоди миёна ба 2800 доллари ИМА баробар аст).

Асоси иқтисодиёт ва манбаи асосии даромади буҷети давлат – экспорти нафт аст. Саноати истихроҷ ва азнавкоркарди нафт дар Нигерия аз ҳама саноати рушдкарда аст (*расми 137*). Дар мамлакат саноатҳои ҷангал, бофандагӣ, хӯрокворӣ ва кӯҳ-кон низ як андоза ривож ёфтаанд.

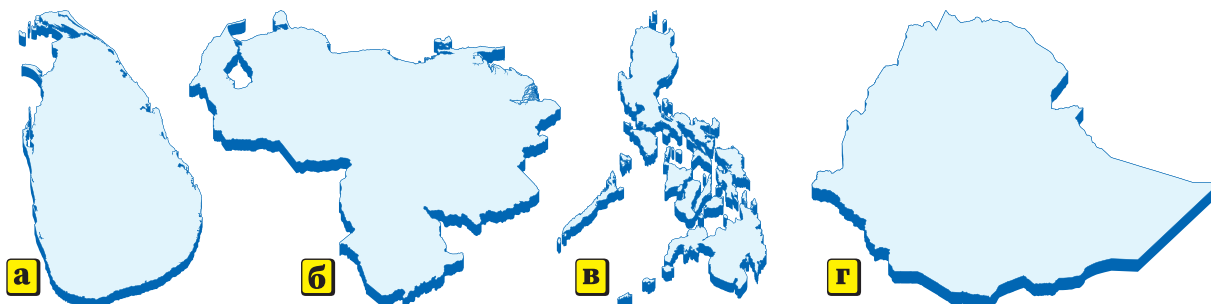

Расми 137. Яке аз заводҳои азнавкоркарди нафти Нигерия

Хоҷагии қишлоқ – манбаи асосии банд будани аҳоли аст. Дар Нигерия чормағзи заминӣ, ҷуворимақка, шолӣ, сарго пахта, сабзавот ва меваҳои гуногун парвариш карда мешавад. Говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ, хукпарварӣ дар Нигерия соҳаҳои асосии чорводорӣ ба ҳисоб мераванд.

Савол ва супоришҳо

- 1 Шакли федеративӣ доштани сохти маъмурӣ-ҳудудии Нигерия ба кадом омил вобаста аст? Ҳамин гуна ҳолатро боз дар кадом давлат мушоҳида кардан мумкин аст?
- 2 Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳон муайян кунед, ки дар мавқеи географии давлатҳои зерин ва Нигерия чӣ ҷиҳатҳои умумӣ ҳаст?

- 3 Аз чӣ сабаб пойтахти Нигерия аз шаҳри Лагос ба шаҳри Абуҷа кўчонида шуд? Ба фикри шумо, дар интиҳоби пойтахти мамлакат кадом омилҳоро ба ҳисоб гирифтани лозим? Фикри худро асоснок кунед.
- 4 Дар кадом қисми Нигерия зичии аҳоли баланд аст? Омилҳои ба паҳншавии аҳоли дар мамлакатро шарҳ диҳед.
- 5 Аз харитаи иқтисодии Африкаи атлас истифода бурда, ба харитаи беҳат таҳассуснокии хоҷагии қишлоқ ва марказҳои бузурги саноатии мамлакатро ишора кунед.

Канали Сувайш, нимҷазираи Синай, дарёи Нил, обанбори Асвон, иқлимӣ тропикӣ ва субтропикӣ, зичии аҳоли, кишоварзии обёришаванда, мероси таърихӣ-маданӣ.

Ба ташаккулёбии яке аз свилизатсияҳои қадимтарин дар ҳудуди Кадам омилҳои табиӣ-географӣ таъсир расонидаанд?

Масоҳат: **1001,4** ҳазор km²
Аҳоли (2020): **100,8** млн
Пойтахт: **Қоҳира**

§ 52. Республикаи Мисри Араб

Республикаи Мисри Араб дар қисми шимолии Африка, қисми хурдаш дар нимҷазираи Синай қитъаи Осиё ҷойгир аст. Соҳилҳояшро дар шимол обҳои баҳри Миёназамин, дар шарқ баҳри Сурх мешӯянд. Канали Сувайш, ки аз ҳудуди Миср гузаронида шудааст, ин ду баҳрро пайваست мекунад ва дар айни замон сарҳади байни Африка ва Осиё ба ҳисоб меравад. Гузаштани канали Сувайш, ҷойгир будан дар ҳудуди пайваستшавии Осиё ва Африка мусоид будани мавқеи иқтисодӣ-географии Мисрро нишон медиҳад.

Шакли идоракуни – республикаи президентӣ. Пойтахти Миср – шаҳри Қоҳира дар шимоли мамлакат, дар делтаи Нил ҷойгир аст. Он яке аз шаҳрҳои бузургтарини Африка мебошад (*расми 138*).

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Ҳудуди Миср асосан аз ҳамвориҳо иборат аст. Танҳо дар қисми наздикии баҳри Сурх ва нимҷазираи Синай кӯҳҳо мавҷуданд. Дар мамлакат аз канданиҳои фойданок конҳои нефт, газ, табиӣ, маъданҳои оҳан, фосфорит мавҷуд аст.

Қисми калони ҳудуди Миср дар минтақаи иқлими тропикӣ, соҳили баҳри Миёназамин бошад дар минтақаи субтропикӣ ҷойгир аст. Тобистон ниҳоят гарм, зимистон бошад мӯътадил аст. Боришот хеле кам меборад, миқдори боришоти солона аз 200 мм зиёд намешавад. Барои ҳамин ҳудуди мамлакатро асосан бо биёбонҳои тропикӣ ишғол кардаанд.

Дар шароити иқлими гарм ва хушк барои Миср танқисии ресурсҳои обӣ хос аст. Ягона дарёи мамлакат – Нил ҳудуди онро аз ҷануб ба шимол убур карда, ба баҳри Миёназамин мерезад. Нил аз байни биёбонҳо гузашта, дарёи транзитӣ аст (*расми 139*). Айнан дарёи Нил дар давоми таърихи якчанд ҳазорсолаи Миср манбаи ягонаи обӣ буд. Дар Нил яке аз обанборҳои калонтарини дунё – обанбори Асвон барпо шудааст (*расми 140*).

Расми 138. Шаҳри Қоҳира

Расми 139. Дарёи Нил

Аҳоли. Миср дар байни мамлакатҳои африка аз ҷиҳати шумораи аҳоли пас аз Нигерия ва Эфиопия ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Афзоиши табиӣ аҳоли нисбатан дар дараҷаи баланд боқӣ мондааст. Аҳолии мамлакат солона ба 1,85, яъне 2 млн нафар зиёд мешавад.

Дар Миср ҳиссаи аҳолии шаҳр дар атрофи 45% буда, аз рӯи ин нишондод нисбати дигар давлатҳои Африкаи Шимолӣ дар дараҷаи пасттар аст. Ба қатори шаҳрҳои бузургтарини мамлакат Қоҳира, Искандария, Ғизо дохил мешаванд.

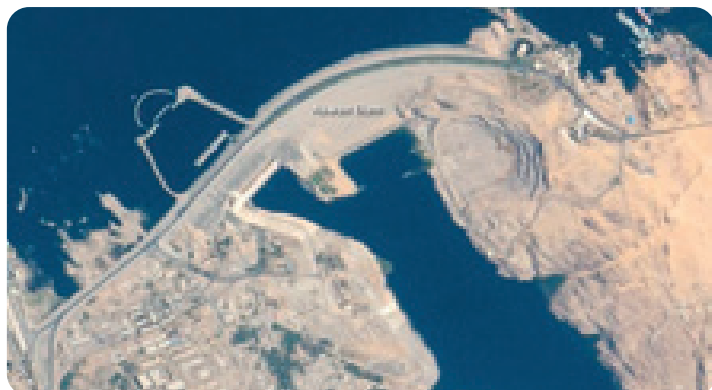
Дар таркиби этникии аҳолии Миср арабҳо аксариятро ташкил медиҳанд. Он дар байни давлатҳои арабӣ аз ҷиҳати шумораи аҳоли пешсаф мебошад. Дини паҳншудатарин – Ислом, лекин қариб 10 %-и аҳолии Миср пайрави дини насронӣ мебошанд.

Дар Республикаи Мисри араб аҳоли ниҳоят нобаробар ҷойгир шудааст. Зиёда аз 90 %-и мисриён дар делта ва водии Нил, ки бо зичии аҳоли дар ҷаҳон алоҳида фарқ мекунад, зиндагӣ мекунанд. Инчунин, дар назди канали Сувайш, соҳилҳои баҳрҳои Миёназамин ва Сурх зичии аҳоли як андоза баланд аст.

Иқтисодиёт. Миср дар байни давлатҳои қитъаи Африка яке аз давлатҳои бузургтаринест, ки салоҳияти иқтисодияш баланд аст. Иқтисодиёти мамлакат характери аграрӣ-индустриалӣ дорад. Саноат асосан ба соҳаҳои нафту газ, бофандагӣ, хӯрокворӣ ва кимиё тахассусонида шудааст. Инчунин, дар Миср саноатҳои металлургия, мошинсозӣ, масолеҳи сохтмон низ ривҷ ёфта истодаанд.

Хоҷагии қишлоқ ба кишоварзии обёришаванда таъя мекунад. Киштҳои асосӣ – пахта, гандум, шолӣ, ҷуворимакка, мева, сабзавот ва полизӣ. Миср дар байни мамлакатҳои Африка аз рӯи ҳосили умумии зироатҳои ғалладонагӣ, сабзавот ва мева ҷойи 1-ро ишғол мекунад. Лекин, эҳтиёҷоти ғаллаи худро аз ҳисоби импорт қонеъ мегардонад ва яке аз давлатҳои асосии харидкунандаи ғалла ба ҳисоб меравад. Соҳаи асосии чорводорӣ – говпарварӣ аст.

Барои буҷети давлатии Миср боққое, ки аз киштиҳои транзитии ба канали Сувайш гузаранда пардохт карда мешаванд, манбаи муҳими даромад мебошанд (*расми 141*).

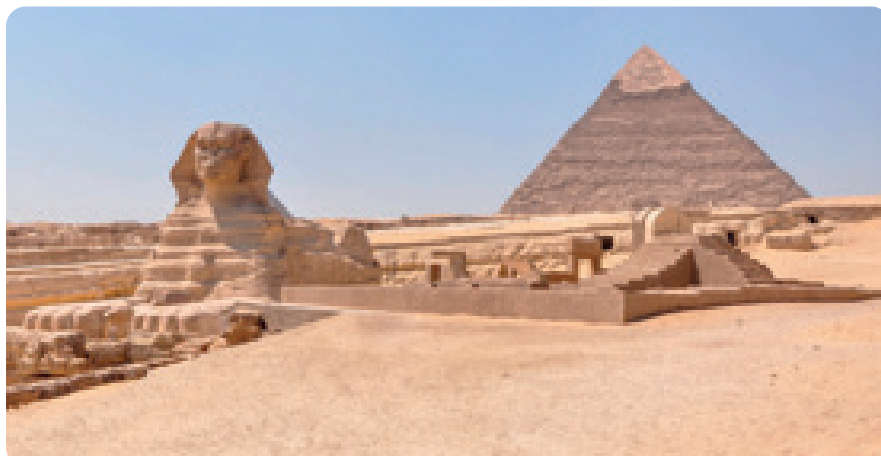

Расми 140. Намуди сарбанди обанбори Асвон аз коинот

Расми 141. Канали Сувайш

Ба ғайр аз ин, яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодиёти Миср туризм ба ҳисоб меравад. Барои рушди туризм шароити табиӣи ҳудудҳои наздибаҳрии Миср ва мероси ниҳоят бойи маданий-таърихӣ таъсири калон мерасонад (*расми 142*).

Расми 142. Яке аз аҳромҳои Миср ва ҳайкали Сфинкси Калон

Савол ва супоришҳо

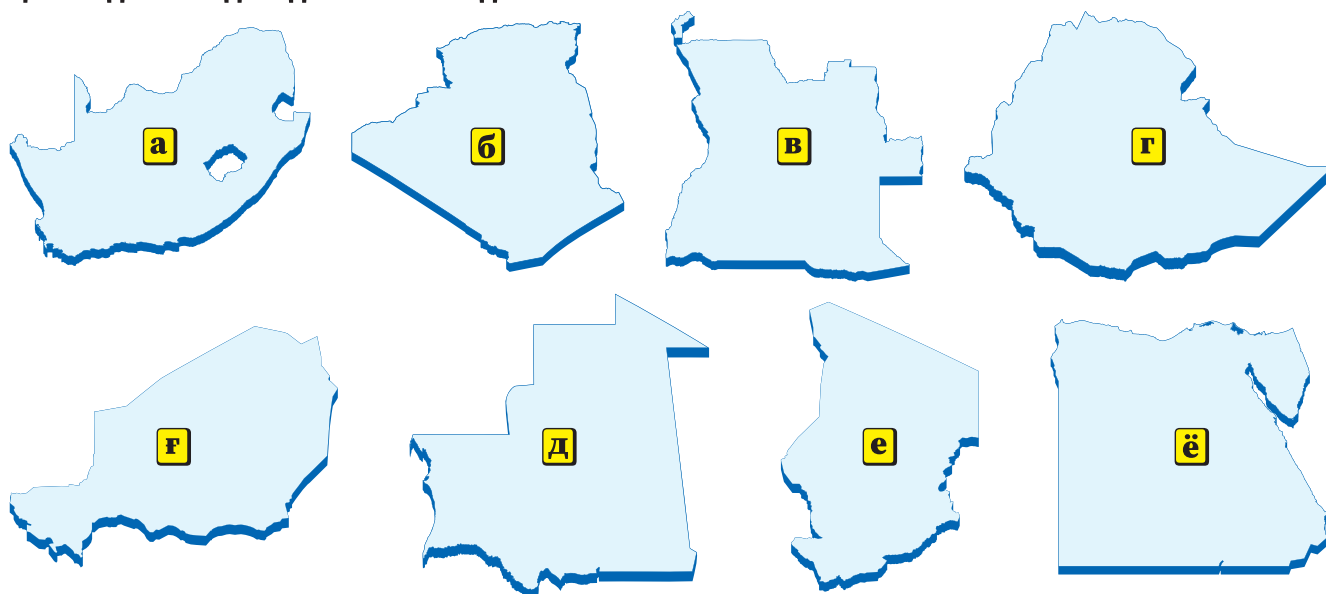
- 1 Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи иқтисодӣ-географии Миср аз ҷиҳати иборат аст? Чаро дар бисёр мамлакатҳои Африка мисли сарҳадҳои ҷануби ғарбии Миср сарҳади дар шакли хати рост вомехӯрад?
- 2 Иқлими Миср чӣ гуна тавсим меёбад? Аҳамияти Нилро барои мамлакат фаҳмонед.
- 3 Сабаби яке аз давлатҳои пешсафи Африка будани Мисрро аз ҷиҳати аҳолии чӣ гуна шарҳ медиҳед? Ба ҷойгиршавии аҳолии мамлакат кадом омилҳо таъсири калон мерасонанд? Ба давлатҳои қисми асосии аҳолияш дар водии дарёи бузург истиқоматкунанда мисол оред.
- 4 Аз чӣ сабаб канали Сувайш барои Миср аҳамияти муҳим дорад? Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳон аҳамияти ин каналро дар роҳҳои баҳрии байналхалқӣ шарҳ диҳед.
- 5 Барои ривож додани туризми байналхалқӣ дар Миср чӣ гуна ресурс ва шароитҳо мавҷуданд? Барои саёҳат ин мамлакатро интихоб мекардед? Чаро?
- 6 Аз харитаи иқтисодии Африкаи атлас истифода бурда, ба харита бехат марказҳои бузурги саноатии Мисрро ишора кунед.

§ 53. Машғулияти амалӣ.

Омӯхтани харитаи сиёсӣ, шароити табиӣ ва иқтисодии Африка

1. Ном ва ҷиҳатҳои умумии давлатҳои зерини Африкаро муайян карда, ёбед, ки дар ин ҷо бояд боз кадом давлат бошад.

2. Ҷадвалро пур кунед.

Давлатҳо	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн нафар	Зичии аҳоли, нафар/km ²
Чад	1284	16,9	...
Кения	582,6	53,5	...
Ангола	1246,7	32,5	...
Сенегал	196,2	16,7	...

3. Аз ҷуфти давлатҳои зерин давлатҳои аз ҷиҳати дараҷаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба яқдигар наздикро ёбед.

РАҶ – Бурунди;
Миср – Марокаш;

Тунис – Уганда;
Ботсвана – Маврикий;

Алҷазоир – Малави
Мавритания – Руанда.

4. Фикри зеринро давом диҳед.

Омилҳои ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳои Африка таъсиркунанда

Ҷиҳати мусбӣ

Ҷиҳати манфӣ

Бо ресурсҳои гармӣ ба дараҷаи кофӣ таъмин будан

Дар бисёр мамлакатҳо норасоии ресурсҳои обӣ

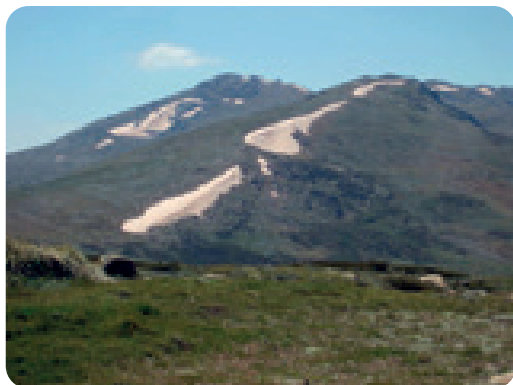
§ 54. Иттифоқи Австралия

Иттифоқи Австралия ягона давлате мебошад, ки як материки яклухтро дар бар гирифтааст. Дар таркиби он ба ғайр аз материки Австралия, ҷазираи Тасмания ва якчанд ҷазираҳо дохил мешаванд. Соҳилҳояшро аз шимол, ғарб ва ҷануб обҳои уқёнуси Ҳинд, халиҷҳои баҳрии он, аз шарқ бошад обҳои баҳрҳои уқёнуси Ором мешӯянд. Аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон дар ҷойи 6-ум меистад. Мавқеи иқтисодӣ-географии он бо дар нимкураи ҷанубӣ, аз дигар давлатҳо ва материкҳо дур ҷойгир шудани он ифода меёбад. Баробари ин, нақлиёти муносири баҳрӣ ва ҳавоӣ бо ҳамаи давлатҳо ва минтақаҳо робита кардани мамлакатро таъмин мекунад.

Иттифоқи Австралия Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия ба ҳисоб рафта, роҳбари давлати расмӣ он ҳукмдори Британияи Кабир ба ҳисоб меравад. Дар сохтори идоракунии дар амалӣ бошад, нақши асосиро сарвазир мебошад. Австралия давлати федеративие мебошад, ки аз 6 штат ва 2 ҳудуд ташкил ёфтааст. Пойтахти давлат – шаҳри Канберра дар ҷанубу шарқии Австралия ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Релйефи австралия асосан аз ҳамворӣҳо ва платои пурзӯр чиндоршуда иборат аст. Танҳо дар шарқ Қаторкӯҳи Обтақсимкунаки Калони баландияш миёна мавҷуд аст. Дар он нуқтаи баландтарини Австралия – қуллаи Костюшко (2228 метр) ҷойгир аст (расми 143).

Австралия аз канданиҳои ғоиданоки гуногун бой аст. Мамлакат бо захираҳои оҳан, мис, никел, уран, боксит, маъдани оҳан, ангишт, алмос дар миқёси ҷаҳон алоҳида фарқ мекунад. Конҳои ангишт бештар дар қисмҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии мамлакат, нефт ва газ табиӣ бошад дар ҳудудҳои шарқӣ ва ғарбӣ ва шелфи уқёнус ҷойгиранд.

Расми 143. Кӯҳи Костюшко

Расми 144. Биёбонҳои Австралия

Ҳудуди Австралия асосан дар минтақаҳои иқлимии субэкваториалӣ, тропикӣ ва субтропикӣ ҷойгир буда, хусусияти муҳимтарини иқлими он хушк будани он аст. Қисми калони ҳудуди мамлакатро биёбон, нимбиёбон ва саваннаҳо ишғол менамоянд (расми 144). Аз ҳама камбуди калонтарини табиати Австралия норасоии ресурсҳои обӣ мебошад. Обҳои дарёи асосӣ Муррей ва шохоби он Дарлинг вобаста ба мавсимҳо тағйир ёфтани мегирад.

Аҳоли. Афзоиши табиӣ аҳолии Австралия паст буда, ба ҳисоби солона дар атрофи 0,5 % аст. Ба зиёд шудани шумораи аҳоли мигратсияи беруна бештар таъсир мерасонад. Афзоиши мигратсионии аҳоли солона ба 0,8-1,0 % баробар аст. Умуман гирем, аҳолии ҳозираи Австралия аз ҳисоби

Материк, Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия, давлати федеративӣ, мигратсияи беруна, англисҳои австралиягӣ, аборигенҳо, Сидней, Мелбурн, саноати кӯҳ-кон.

Дар бораи хусусиятҳои ба табиати Австралия хос ҷиҳоро медонед?

Масоҳат: 7692,0 ҳазор km²

Аҳоли (2020): 25,8 млн

Пойтахт: Канберра

мигрантсия ташаккул ёфтааст. Аҳолии таҷҷоии материк – аборигенҳои Австралия танҳо 1 %-и аҳолии мамлакатро ташкил медиҳанд. Миллати асосӣ – англисҳои Австралия.

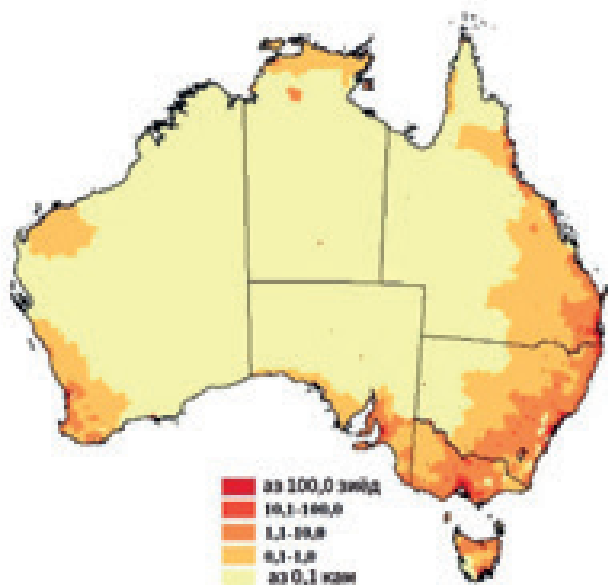
Иттифоқи Австралия дар қатори давлатҳои урбанизатсияи баланд мансуб аст. Дар он ҳиссаи аҳолии шаҳр ба 86 % баробар аст (с.2020). Шаҳрҳои калонтарин – Сидней (*расми 145*), Мелбурн, Брисбен, Перт, Аделаида.

Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои зичии аҳолияш паст ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо дар 1 km² ба ҳисоби миёна 3 нафар рост меояд. Аҳолии Австралия асосан дар ҳудудҳои ҷанубу шарқӣ ва шарқии мамлакат сокин шудаанд, дар ҳудудҳои дохилӣ бошад аҳоли ниҳоят тунук ҷой гирифтааст (*расми 146*).

Иқтисодиёт. Иқтисодиёти Иттифоқи Австралия ба дараҷаи баланд рушд кардааст. Аз рӯи ММД Австралия ба қатори 20 давлати пешсаф шомил аст, миқдори ММД ба ҳар сари аҳоли бошад аз аксарияти давлатҳои Европа низ баланд аст.

Расми 145. Шаҳри Сидней

Расми 146. Зичии аҳолии Австралия (нафар/км²)

Дар таҳассуснокии байналхалқии хоҷагӣ ресурсҳои табиӣ мамлакат таъсири калон расонидаанд. Хусусан, мавқеи австралияро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ саноати кӯҳ-кон ва сӯзишворӣ ифода мекунад. Он аз ҷиҳати истихроҷи ангишт. Уран, оҳан, алмос, боксит, тилло, никел, руҳ, қўрғошим дар ҷаҳон ба қатори 5 давлати пешсаф дохил мешавад. Қисми асосии ангишт, гази ғудохташуда, уран, металлҳои сиёҳ ва ранга ба давлатҳои Осиёи Шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ экспорт карда мешавад.

Хоҷагии қишлоқ ҳам дар иқтисодиёти Австралия соҳаи муҳим мебошад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – гўсфандпарварӣ ва говпарварӣ. Австралия дар ҷаҳон аз ҷиҳати шумораи

гўсфандон ва истеҳсоли пашм қойи 2, аз ҷиҳати экспорти пашм бошад қойи 1-умро ишғол менамояд (расми 147). Кишоварзӣ ба ғаллапарварӣ, боғдорӣ ва ангурпарварӣ тахассусонида шудааст.

Ноҳияи иқтисодии асосии Австралия ҳудуди ҷанубу шарқии он мебошад. Дар ин ҷо 70 %-и аҳолии мамлакат истиқомат мекунад ва 2 шаҳри бузургтарини Австралия – Сидней ва Мелбурн воқеъанд.

Расми 147. Гўсфандпарварӣ – соҳаи анъанавии хоҷагии қишлоқи Австралия

Савол ва супоришҳо

- 1 Ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфии мавқеи иқтисодӣ-географии австралияро муқоиса кунед.
- 2 Аҳолии ҳозираи Австралия чӣ гуна ташаккул ёфтааст? Ҳолатҳои ба ҳамин монанд боз ба кадом давлатҳо хос аст?
- 3 Чаро Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои зичии аҳолияш паст ба ҳисоб меравад? Бо ёрии харитаи табиӣ ҷаҳон омилҳои ба зичии аҳоли таъсиркундари фаҳмонед.
- 4 Ба тахассуснокии байналхалқии хоҷагии Австралия кадом омилҳо мавқеи муҳимро ишғол мекунанд? Мавқеи мамлакатро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ кадом соҳаи саноат ифода мекунад? Чаро дар хоҷагии қишлоқи Австралия чорводорӣ нақши муҳимро мебозад?
- 5 Аз харитаи иқтисодии Австралияи атлас истифода бурда, ба харитаи бехат тахассуснокии хоҷагии қишлоқ ва марказҳои бузурги саноатии мамлакатро ишора кунед.

Америка, Америкаи Шимолӣ, Америкаи Ҷанубӣ, канали Панама, баҳри Кариб, Америкаи Лотинӣ, қитъа, материк, мустамлика, давлатҳои ҷазиравӣ, Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия.

Дар қитъаи Америка кадом давлатҳои дар сиёсат ва иқтисодиёти ҷаҳон мавқеи муҳим дошта ҷойгиранд?

§ 55. Харитаи сиёсии Америка

Америка қитъаест, ки аз ду материки нимкураи ғарбӣ – Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Ҷанубӣ ва ҷазираҳои атрофи онҳоро дар бар гирифтааст. Масоҳати умумии он 42,5 млн км² аст. Материкҳои Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубиро канали Панама аз якдигар ҷудо мекунад (расми 148).

Соҳилҳои қитъаро аз шимол обҳои уқёнуси Атлантикаи Шимолӣ, аз шарқ уқёнуси Атлантика, аз ғарб уқёнуси Ором мешӯянд. Америка дар ҷануб тавассути гулӯгоҳи Дрейк аз Антарктида, дар ғарб бошад тавассути гулӯгоҳи Беринг аз Осиё ҷудо мешавад.

Маълум аст, ки қитъаи Америка соли 1492 дар натиҷаи экспедитсияи баҳрнаварди испан Христофор Колумб кашф шудааст. Номҳои қитъа бошад, ба шарафи баҳрнаварди италиявӣ Америго Веспуччи, ки қитъаи алоҳида

будани заминҳои кашфкардаи Колумбро исбот кардааст, номгузорӣ шудааст.

То давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ аҳолии Америка аз ҳиндуҳо ва эскимосҳо иборат буд. Аз аввали асри XVI то асри XVIII ҳамаи ҳудудҳои Америка аз тарафи давлатҳои Европа: Испания, Португалия, Франция, Британияи Кабир, Нидерландҳо ба мустамлика табдил дода шуданд.

Дар охири асри XVIII якумин давлати соҳибистиқлоли қитъа – Иёлоти Муттаҳидаи Америка ба вучуд омад. Дар харитаи сиёсии ҳозираи Америка давлатҳои зиёд соҳибистиқлолии худро дар асри XIX ба даст овардаанд. Дар ибтидои асри XX Куба ва Панама соҳибистиқлол шуданд. Белиз, Суринам, Гайана ва як қатор давлатҳои ҷазиравии “пакана”-и баҳри Кариб солҳои 60-80-уми асри XX ҳамчун давлатҳои мустақил дар харитаи сиёсии ҷаҳон ҷой гирифтанд.

Расми 148. Канали Панама

Дар харитаи сиёсии ҳозираи Америка то ҳол ҳудудҳои мустамлика боқӣ мондаанд. Калонтарини ин гуна ҳудудҳо Гренландия мебошад. Он ҳудуди автономии дар таркиби Шоҳигарии Дания аст. Мустамликаҳо асосан дар ҷазираҳои баҳри Кариб ҷойгиранд. Дар материки Америкаи Ҷанубӣ ягона мустамлика Гвианаи Франция ба ҳисоб меравад.

Дар харитаи сиёсии муосири Америка 35 давлати мустақил мавҷуд аст (расмҳои 149-а,б). Онҳо аз ҷиҳати бузургии масоҳат аз якдигар куллан фарқ мекунанд. 4 мамлакати қитъа дар

Расми 149-б. Харитаи сиёсии Америкаи Ҷанубӣ

қатори 10 давлати калонтарини ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Инҳо Канада, ИМА, Бразилия ва Мексика мебошанд. Ба ғайр аз онҳо, масоҳати давлатҳои Боливия, Колумбия, Перу ва Мексика аз 1 млн km^2 мегузарад. Ҳудуди давлатҳои Чили ва Венесуэла бошад аз 500 ҳазор km^2 зиёд аст. Баробари ин, масоҳати 7 давлати Америка аз 1 ҳазор km^2 хурд аст. Ҳамаи онҳо дар ҷазираҳои баҳри Кариб ҷойгиранд.

Дар қитъа танҳо ду давлат – Боливия ва Парагвай имконияти ба баҳр баромадан надоранд. Соҳилҳои давлатҳои Мексика, Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика, Панама ва Колумбия обҳои 2 уқёнус, яъне Атлантика ва Ором мешӯянд. ИМА ва Канада бошад бо се уқёнус – Атлантика, Ором ва Яхбастаи Шимолӣ ҳамсарҳад мебошанд. Дар баҳри Кариб ва қисми ба он ҳамҷавори уқёнуси атлантика 13 давлати ҷазиравӣ ҷойгиранд (*расми 150*). Калонтарини онҳо аз ҷиҳати масоҳат Куба мебошад.

Аз 35 давлати Америка 26-тоаш республика, 9-тоаш Шоҳигарии Британияи Кабир, яъне монархияҳои конституционӣ мебошанд. Аз монархияи конституционӣ 2-тоаш – Канада ва Белиз дар Америкаи Шимолӣ, 7-тои боқимонда давлатҳои ҷазиравии баҳри Кариб мебошанд.

Давлатҳои ҷазиравӣ	Антигуа ва Барбуда, Ҷазираҳои Багам, Барбадос, Доминика, Республикаи Доминикана, Гаити, Гренада, Куба, Сент-Китс ва Невис, Сент-Люсия, Сент-Винсент ва Гренадинҳо, Тринидад ва Тобаго, Ямайка
Давлатҳои континентали наздибаҳрӣ	Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Аргентина, Белиз, Бразилия, Эквадор, Гайана, Гондурас, Гватемала, Канада, Колумбия, Коста-Рика, Мексика, Никарагуа, Панама, Перу, Салвадор, Суринам, Уругвай, Венесуэла, Чили
Давлатҳои континентали дохилӣ	Боливия, Парагвай

Расми 150. Таснифи ҷойгиршавии географии давлатҳои Америка

Дар Америка 7 давлати федеративӣ ҷойгир аст – ИМА, Аргентина, Бразилия, Канада, Мексика, Венесуэла ва Сент-Китс ва Невис. Давлати Сент-Китс ва Невис аз ду ҷазираи хурд ҷойгир буда, давлати хурдтарини қитъаи Америка мебошад, инчунин, давлати хурдатрини федеративии ҷаҳон аст.

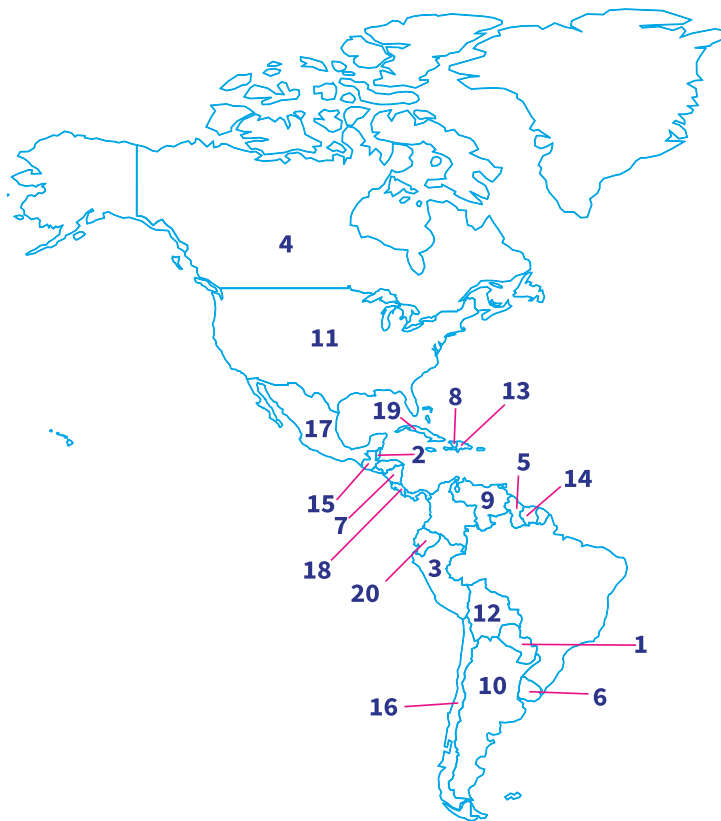
Америка ба ду минтақаи сиёсӣ-географӣ – Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Лотинӣ тақсим мешавад. Дар Америкаи Шимолӣ ИМА ва Канада ҷойгиранд. Ҳамаи давлатҳои аз ИМА дар ҷануб ҷойгиршудаи Америка минтақаи Америкаи Лотиниро ташкил медиҳанд. Америкаи Лотинӣ ном гирифтани ин минтақаи бузурги ҷаҳон ба он вобаста аст, ки дар аксарияти ин давлатҳо аҳоли бо забонҳои испанӣ, португалӣ ва франсузӣ сухан мегӯянд, ки решаи ин забонҳо лотинӣ аст.

Дараҷаи ривожёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва хусусиятҳои милли-мадании давлатҳои Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Лотинӣ аз якдигар фарқ мекунанд. ИМА ва Канада давлатҳои мутараққии ба гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” дохил бошанд, давлатҳои Америкаи Лотинӣ давлатҳои рӯ ба инкишоф маҳсуб меёбанд.

Савол ва супоришҳо

- 1 Қитъаи Америка кадом ҳудудҳоро муттаҳид мекунад? Аз харитаи сиёсии ҷаҳони атлас сарҳадҳои қитъаро муайян кунед.
- 2 Аз харитаи Америкаи Шимолӣ ва Америкаи Ҷанубии атлас истифода бурда, номи давлатҳои харитаи зеринро муайян кунед ва пойтахти онҳоро дуруст интиҳоб кунед.

а) Каракас;	и) Белмопан;
б) Манагуа;	й) Буэнос-Айрес;
в) Оттава;	к) Порт-о-Пренс;
г) Парамарибо;	қ) Вашингтон;
ғ) Гавана;	л) Ҷорҷтаун;
д) Сан-Хосе;	м) Сукре;
е) Сантьяго;	н) Санто-Доминго;
ё) Мехико;	о) Монтевидео;
ж) Кито;	п) Гватемала;
з) Асунсон;	р) Лима.

- 3 Бо ёрии харитаҳои табиӣ ва сиёсии атлас сохти релйефии давлатҳои қитъаи Америкаро муқоиса кунед ва мамлакатҳоро, ки қисми калони онҳоро кӯҳҳо ташкил мекунад, муайян кунед.
- 4 Мавқеи иқтисодӣ-географии кадом давлати қитъаи Америкаро номусоид гуфта баҳо додан мумкин?
- 5 Фарқи байни материки Америкаи Шимолӣ ва минтақаи сиёсӣ-географии Америкаи Шимолиро шарҳ диҳед.
- 6 Фаҳмонед, ки аз чӣ сабаб минтақаи Америкаи Лотинӣ айнан ҳамин номро гирифтааст.

§ 56. Иёлотҳои муттаҳидаи Америка

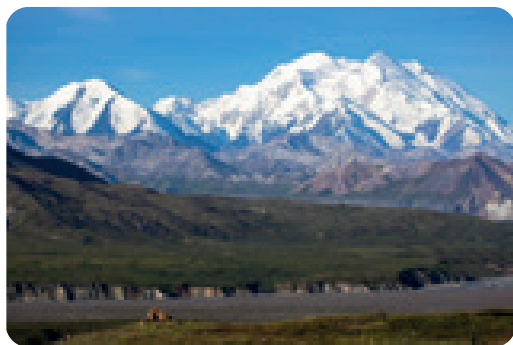
Иёлотҳои Муттаҳидаи Америка дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати масоҳат ҷойи 4, аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷойи 3-юмро ишғол менамояд. Инчунин, ИМА аз ҷиҳати қудрати иқтисодӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ ва илмӣ-технологӣ яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон аст.

Ҳудуди ИМА аз 3 қисм иборат аст: Штатҳои континенталии қисми миёнаи материки Америкаи Шимолӣ, Аляска, ки дар шимолу ғарбии Америкаи Шимолӣ ҷойгир аст ва Ҷазираҳои Гавайиҳои уқёнуси Ором.

ИМА имконияти ба се уқёнус: Атлантика, Ором ва Яхбастаи Шимолӣ баромадан дорад. Он дар хушкӣ танҳо бо давлатҳои Канада ва Мексика ҳамсарҳад аст. Сарҳади байни ИМА ва Канада дар миқёси ҷаҳон сарҳади дарозтарини байни ду давлат аст. Тавассути гулӯгоҳи Беринг ИМА бо Россия ҳамсарҳад аст.

ИМА – республикаи президентӣ: президент роҳбари давлат ва ҳукумат аст. Аз нуқтаи назари сохти маъмурӣ-ҳудудӣ ИМА федератсияи аз 50 штат ва округи пойтахти федералии Колумбия иборат аст. 48 штат ва округи Колумбия (шаҳри Вашингтон) дар ҳудуди штатҳои континенталӣ ҷойгиранд, штати 49-ум Аляска, ва 50-ум Гавайи.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Аз сабабе, ки масоҳати ИМА бузург аст шароити табиӣ он гуногун аст. Қисми шарқӣ ва марказии штатҳои континенталӣ асосан аз ҳамвориҳо иборат аст, дар қисми ғарбӣ бошад, якчанд қаторкӯҳҳои Кордильера гузаштаанд. Релефи штатҳои Аляска ва Гавайи асосан кӯҳӣ, дар ҳудуди Аляска нуқтаи баландтарини Америкаи Шимолӣ – қуллаи Денали (номи пештарааш Мак-Кинли, 6194 метр) ҷойгир аст (*расми 151*). Нуқтаи пасттарини материк – водии Марг (-86 метр) низ дар ИМА, шатати Калифорния воқеъ аст (*расми 152*).

Расми 151. Кӯҳи Денали

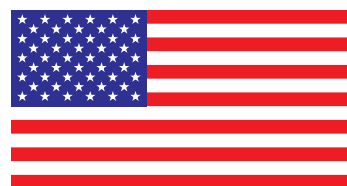

Расми 152. Водии марг

ИМА дорои захираҳои ангишт, нефт, газ, оҳан, маъданҳои металлҳои гуногуни ранга, намакҳои минералӣ мебошад. Хусусан, ҳудудҳои кӯҳии ғарбии мамлакат аз ресурсҳои минералӣ бой аст. Вале, бо тӯфайли бузург будани ҳаҷми истеҳсолоти саноатии ИМА бисёр намудҳои ашёи хоми минералӣ импорт карда мешавад. Ҳудуди штатҳои континенталӣ асосан дар минтақаи иқлимии мӯътадил ва субтропикӣ, қисми калони Аляска дар субарктикӣ ва арктикӣ, нимҷазираи Флорида ва ҷазираҳои Гавайи бошад дар минтақаи иқлимии тропикӣ ҷойгиранд. Дар ҳудудҳои ҳамҷавори халиҷи Мексика бӯронҳои тропикӣ (торнадо) бисёр содир

Америкаи Шимолӣ, штатҳои континенталӣ, Аляска, ҷазираҳои Гавайи, округи пойтахти федералии Колумбия, Кордильера, Денали, водии Марг, торнадо, мегаполис.

Донишҳои аз дарси таърих азхудкардаи худро ба ёд оварда, дар бораи ташаккулёбии давлати ИМА нақл кунед.

Масоҳат: **9519,4** ҳазор км²
Аҳоли (2020): **329,9** млн
Пойтахт: **Вашингтон**

мешавад. Зонаҳои табиӣ асосии ИМА – бешаҳои омехта ва паҳнбарг, дашт ва бешадашт. Дар ғарби мамлакат нимбиёбон ва биёбонҳо низ зиёд вомехӯранд.

ИМА аз ресурсҳои обӣ ва гидроэнергетикӣ бой аст. Дарёҳои бузургтарини мамлакат — Миссисипи, Миссури, Рио-Гранде, Колорадо, Колумбия. Дар сарҳади Канада кӯлҳои Боло, Мичиган, Эри, Гурон, Онтарио (системаи кӯлҳои Бузург) ҷойгиранд.

Аҳоли. Аҳолии таҷҷоии ИМА ҳиндуҳои америкой мебошанд. Лекин дар даври ҳозира ҳиндуҳо қисми ниҳоят ками аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар таркиби америкойҳо авлодони аз давлатҳои Европа кӯчида омадагон аксариятро ташкил медиҳанд. Дар қатори ин, дар таркиби аҳолии ИМА ҳиссаи аҳолии аз давлатҳои Америкаи Лотинӣ (хусусан, Мексика) кӯчида омада, сиёхпӯстон, мулатҳо ва дигар гурӯҳҳои наҷодӣ калон аст ва торафт зиёд шуда истодааст.

Дар ИМА аз соли 1790 сар карда дар ҳар 10 сол мунтазам барӯйхатгирии аҳоли гузаронида мешавад. Аз соли 1790 то соли 2020 аҳолии ИМА қариб 85 маротиба зиёд шудааст ва афзоиши он ҳоло ҳам давом дорад. Дар зинаи ҳозира афзоиши табиӣи аҳоли ИМА ба ҳисоби солона 0,3-0,4 %-ро ташкил дода, аз нишондоди миёнаи ҷаҳонӣ (1,1 %) як андоза паст аст. Вале, нисбати нишондоди миёнаи давлатҳои мутарақӣ (0,0 %) як андоза зиёд аст. Афзоиши мигратсионӣ бошад ба ҳисоби солона ба 0,2 % баробар аст. Гуфтан ҷои аст, ки ИМА аз ҷиҳати шумораи мигрантҳои хориҷӣ (46 млн нафар) дар ҷаҳон ҷойи аввалро соҳиб аст.

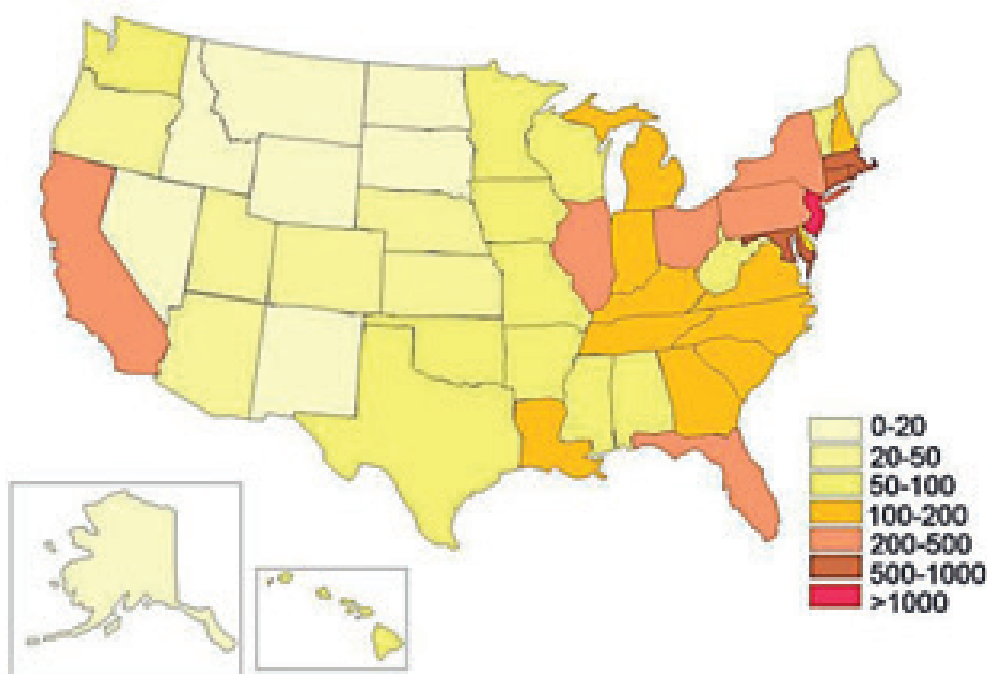
Дар ИМА ҳиссаи аҳолии шаҳр 82 % аст (с.2020). Шаҳрҳои бузургтарини он – Нью-Йорк (*расми 153*), Лос-Анҷелес, Чикаго, Хюстон, Филадельфия. Дар натиҷаи рушд кардани ҷараёни урбанизитсия дар ҳудуди ИМА 3 мегаполис ташаккул ёфтааст: “Бостон-Вашингтон” (БосВаш) дар шимолу шарқ, “Чикаго-Питсбург” (Чипитс) дар назди кӯлҳои Бузург ва “Сан Франсиско-Сан-Диего” (Сансан) дар назди уқёнуси Ором.

Расми 153. Шаҳри Нью-Йорк

Забони паҳншудатарини ИМА англисӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, наздик 50 млн нафар аҳолии мамлакат дар ҳаёти рӯзмарра бо забони испанӣ гуфтугӯ мекунанд. Ҳиссаи амрикоӣҳои испанзабон дар штатаҳои наздикии сарҳад бо Мексика – Нью-Мексика, Калифорния, Техас, Аризона, Невада баланд аст (20-45 %).

Дар ИМА нишондоди миёнаи зичии аҳоли дар 1 км² ба 35 нафар баробар, лекин дар қисмҳои гуногуни мамлакат ин нишондод фарқ мекунад (*расми 154*). Ба ин асосан шароити табиӣ таъсири пурзӯр кардааст. Дар штатҳои шимолу шарқӣ, ва ғарбии назди уқёнусӣ зичии аҳоли баланд бошад, дар штатҳои кӯҳӣ, хусусан Аляска аҳоли нисбатан тунук ҷойгир шудааст.

Расми 154. Зичии аҳолии ИМА (дар штатҳо, нафар/км²)

Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи географӣ ва сохти ҳудудии ИМА-ро тавсиф диҳед. Он ба туфайли кадом сабабҳо ҳамчун давлати федеративӣ ташаккул ёфтааст? Асоснок кунед.
- 2 Ба гуногунии шароити табиӣ ИМА кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Аз харитаи табиӣ ҷаҳони атлас истифода бурда, сохти релефи мамлакат ва дараҷаи таъмин будан бо ресурсҳои обиро тавсиф диҳед.
- 3 Хусусиятҳои асосии ташаккулёбии аҳолии ИМА аз ҷиҳати иборат аст? Ба фикри шумо, аз чӣ сабаб ҳиссаи аҳолии аз давлатҳои Америкаи Лотинӣ кӯчида омада торафт зиёд шуда истодааст?
- 4 Ба зичии аҳолии ИМА кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Дар кадом қисмҳои мамлакат аҳоли зич ҷойгир аст? Чаро?
- 5 Мегаполисҳо чӣ гуна ташаккул меёбанд? Аз чӣ сабаб аз ҳама мегаполисҳои зиёд дар байни давлатҳо дар ИМА ташаккул ёфтаанд?

Минтақаҳои саноат,
минтақаҳои хоҷагии
қишлоқ, роҳҳои транскон-
тиненталӣ, Шимолу шарқ,
Ғарби Миёна, Ҷануб, Ғарб.

Дар бораи мавқеи
ИМА дар иқти-
содии ҷаҳонӣ чиро
медонед?

§ 57. Хоҷагӣ ва ноҳияҳои иқтисодии ИМА

ИМА аз ҷиҳати ҳаҷми Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон пас аз Чин қойи дуюмро ишғол менамояд ва яке аз иқтисодиётҳои пешсафи ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Вале, таъкид кардан ҷоиз аст, ки дар бисёр мамлакатҳои ҷаҳон ба амал баровардани фаъолияти иқтисодии васеъи садҳо кооператсияҳои трансмиллии ИМА қудрати иқтисодии мамлакат ва мавқеи онро дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ боз ҳам пурзӯр кард. Инчунин, ИМА салоҳияти бузурги соҳаи банк-молия дошта, доллари ИМА функсияи асосии валютаи ҷаҳониро мебозад. Ин омилҳо иқтисодиёти мамлакатро дар сатҳи ҷаҳонӣ нишон медиҳанд.

Саноат. ИМА аз ҷиҳати маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ пас аз Чин дар қойи 2 меистад. Дар мамлакат ҳамаи соҳаҳои саноати муосир ба дараҷаи баланд тараққӣ кардаанд. Хусусан, дар соҳаҳои саноати аэрокосмикӣ, автомобилсозӣ, электротехника, электроника, истеҳсоли таҷҳизоти тиббӣ, мошинсозии атомӣ, маҷмӯаи саноати ҳарбӣ, саноати нафту кимиё барин соҳаҳои саноате, ки ба технологияи муосир таъҷиб карда рушд меёбанд, пешсафии ИМА дар миқёси ҷаҳон баръало ба назар мерасад.

Дар солҳои охир ИМА дар ҷаҳон аз ҷиҳати истихроҷи нафту газ дар ҷаҳон қойи 1 (солоне зиёда аз 500 млн тонна нафту газ ва зиёда аз 900 миллиард м³ гази табиӣ), истихроҷи ангишт қойи 4-юмро (солоне зиёда аз 500 млн тонна) ишғол менамояд. Ноҳияҳои бузургтарини саноати нафту газ дар штатҳои Техас, Калифорния ва Аляска ташаккул ёфтаанд. Дар шимолӣ Аляска яке аз конҳои бузургтарини нафту кони Прадхо-Бей қойгир аст. Ангишт ба миқдори аз ҳама зиёд дар штати Вайоминг истихроҷ мешавад. Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли энергияи электрикӣ ИМА дар ҷаҳон пас аз Чин қойи дуюмро ишғол менамояд (соли 2020 4,3 трлн kW·h). Дар баланси сӯзишворӣ-энергетикӣ мамлакат нафту газии табиӣ аҳамияти асосӣ доранд (расми 155).

Ноҳияҳои бузургтарини саноати нафту кимиё дар ҷануби мамлакат, штати Техас ташаккул ёфтааст. Маркази бузургтарини саноати кимиёи ИМА шаҳри Хюстон мебошад.

Саноати мошинсозӣ бисёрсоҳавӣ буда, дар штатҳои гуногун ҳар хел тахассусонида шудааст. Дар штатҳои назди уқёнуси Ором (Калифорния, Вашингтон) саноати аэрокосмикӣ ва электроника, дар штатҳои ҳамҷавори кӯлҳои Бузург (Мичиган, Иллинойс) автомобилсозӣ, дар штатҳои шимолу шарқии назди Атлантика киштисозӣ ривож ёфтааст.

Дар ИМА якҷанд минтақаҳои бузурги саноатӣ ташаккул ёфтаанд. Қудратмандтарини ин гуна ҳудудҳо минтақаи саноатии Шимолӣ мебошад, ки штатҳои назди Атлантика ва штатҳои ҳамҷавори кӯлҳои Бузургро дар бар гирифтааст. Ба ҳиссаи он қариб нисфи истеҳсоли маҳсулоти саноатии мамлакат рӯст меояд. Ба қатори дигар минтақаҳои бузурги саноатӣ минтақаи Ҷанубу ғарбӣ, ки қадқади кӯҳҳои Аппалачи қадқашидааст, минтақаи халиҷи Мексика, ки асосан ба саноати нафту газии кимиё тахассусонида шудааст, инчунин минтақаи саноатии Калифорния, ки дар ҷанубу ғарбии мамлакат қойгир аст, дохил мешаванд.

Расми 155. Баланси сӯзишворӣ-энергетикӣ ИМА (с.2019)

Хоҷагии қишлоқ. Киштҳои асосии хоҷагии қишлоқи ИМА – гандум, ҷуворимакка, соя, пахта, найшакар, лаблабуи қанд, мева ва сабзавотҳои гуногун мебошанд. Аз ҷиҳати экспорти ҷуворимакка, соя ва пахта ИМА дар ҷаҳон ҷойи 1-умро ишғол мекунад. Соҳаҳои асосии чорводорӣ – говпарварӣ, паррандапарварӣ, ва хукпарварӣ. Аз ҷиҳати истеҳсол ва экспорти гӯшт ва маҳсулотҳои ширӣ ИМА яке аз давлатҳои пешсаф аст.

Вобаста ба омилҳои табиӣ ва таърихӣ дар ИМА минтақаҳои хоҷагии қишлоқи ба соҳаҳои гуногуни тахассусонидашуда ба вучуд омадаанд. Ҳамвориҳои Бузург, ки доманаҳои кӯҳҳои Кордилйераро дар бар гирифтаанд, минтақаи гандум, минтақаи ҷуворимаккаи шимоли ҳамвориҳои Марказӣ, минтақаи пахтаи ҷануби ҳавзаи Миссисипи (расми 156), минтақаи шири штатҳои ҳавҷавори кӯлҳои Бузург, минтақаи чорводорӣи гӯштии штатҳои кӯҳӣ, минтақаи боғдорӣи Калифорния аз ҷумлаи инҳо мебошанд.

Расми 156. Ғунучини пахта дар плантатсияҳои бузурги пахтаи ИМА

Нақлиёт. ИМА аз ҷиҳати дарозии роҳи автомобилгард ва роҳи оҳан, шумораи фурудгоҳҳо ва гардиши мусофир ва боркашонии онҳо дар ҷаҳон ҷойи 1-умро ишғол менамояд. Асоси сохтори нақлиётро магистралҳои роҳҳои оҳан ва автомобили трансконтиненталие, ки самти меридианалӣ доранду соҳилҳои уқёнусҳои Атлантика ва Оромро пайваستا, штатҳои шимоли ва ҷанубиро пайваст мекунанд. Дар соҳилҳои уқёнусҳои Атлантика ва Ором, халиҷи Мексика ва кӯлҳои Бузург зиёда аз 100 бандаргоҳҳои бузург мавҷуданд. Аз инҳо Шаҳри Орлеани Нав аз ҷиҳати гардиши бор

шаҳри пешсаф мебошад. Дар ҳудуди ИМА зиёда аз 5000 фурудгоҳҳо фаъолият мебаранд. Аэропорти шаҳри Атланта дар миқёси ҷаҳонӣ аз ҳама зиёд ба мусофирон хизмат мерасонад.

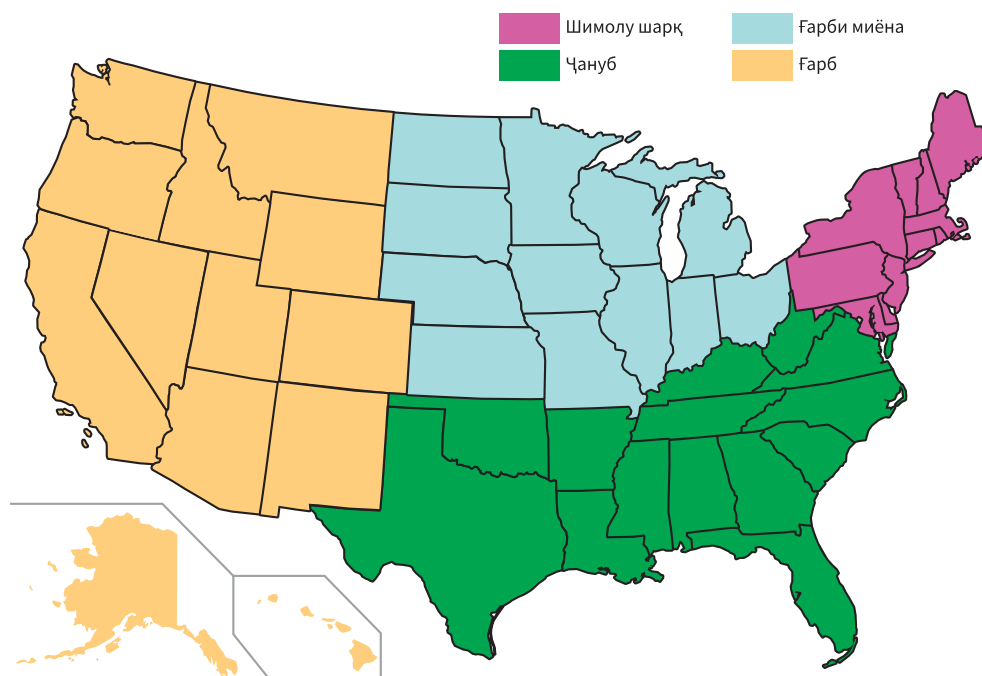
Туризм. ИМА аз ҷиҳати ташриф овардани сайёҳони хориҷӣ дар ҷаҳон пешсаф набошад ҳам, мамлакате мебошад, ки аз ҳисоби туризм аз ҳама даромади калон мегирад. Ба ИМА бештар аз Канада ва мамлакатҳои Европа сайёҳон меоянд. Дар штатҳои Флорида, Калифорния ва Гавайи сайёҳии соҳилибахрӣ васеъ ривоч ёфтааст. Ба шаҳрҳои ба ҷаҳон машҳури Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анҷелес, Сан-Франсиско ва дигар шаҳрҳо ҳар сол миллионҳо сайёҳ ташриф меоранд. Дар мамлакат барои рушди туризм ресурсҳои табиӣ ниҳоят бой мавҷуданд (расми 157).

Расми 153. Яке аз чашмаҳои гарми боғи миллии Йеллоустон ва шаршараи Ниагара

Ноҳияҳои иқтисодӣ. Дар ҳудуди ИМА вобаста ба омилҳои табиӣ, иҷтимоӣ-таърихӣ, қудрати иқтисодӣ ва тахассуснокӣ 4 ноҳияи иқтисодии бузург (макроноҳия) ҷудо карда мешавад. *Шимолу шарқ* дар соҳили уқёнуси Атлантика ҷойгир буда, масоҳаташ хурд, вале шумора ва зичии аҳоли зиёд, бо дараҷаи баланд саноатикунонидашуда, штатҳои дорои бузургтарини марказҳои молиявиро дар бар гирифтааст; *Ғарби Миёна* нисбат ба кӯлҳои Бузург дар ҷануб ва ғарб ҷойгир буда, ба соҳаҳои саноати бисёрсоҳавӣ,

ғаллапарварӣ ва чорводорӣ ширӣ тахассусонида шудааст; *Ҷануб* бо рушди пахтакорӣ, тамоқпарварӣ, боғдорӣ, саноатҳои нафтӣ кимиё ва боғандагӣ, туризми соҳилибахрӣ фарқ мекунад, ҳиссаи аҳолии сиёҳпӯст баланд аст; *Ғарб* бештар ба релйефи кӯҳӣ ва иқлими хушк соҳиб буда, ба металлургияи ранга, саноатҳои аэрокосмикӣ, электроника, боғдорӣ, ва чорводорӣ чарогоҳӣ тахассусонида шудааст, ҳиссаи аҳолии испанзабон баланд аст (*расми 158*).

Расми 158. Ноҳияҳои бузурги иқтисодии ИМА

Савол ва супоришҳо

- 1 Таъсири ИМА-ро ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ кадом омилҳо ифода мекунанд? Иқтисодиёти ИМА ва инро муқоиса кунед.
- 2 Минтақаҳои саноатии асосии ИМА-ро тавсиф диҳед. Фаҳмонед, ки ин минтақаҳо дар асоси кадом омилҳо ташаккул ёфтаанд.
- 3 Аз харитаи иқтисодии Иёлоти Муттаҳидаи Америкаи атлас истифода бурда, ба харитаи беҳат тахассуснокии хоҷагии қишлоқи мамлакатро ишора кунед.
- 4 Фикрҳои зеринро давом диҳед.

- 5 Дар асоси манбаъҳои иловагӣ дар бораи робитаҳои ҳамкории байни Ўзбекистон ва ИМА маълумот ҷамъ оваред ва муайян кунед ба кадом соҳаҳои иқтисодиёти мамлакатамон аз тарафи компанияҳои ИМА сармоягузори (инвеститсия) қалон гузашта истодааст?

Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия, мигратсияи беруна, англисҳои Канада, франсузҳои Канада, Торонто, Монреал.

Кадом ҷиҳатҳои умумии Канадаро бо ИМА ва Австралия ҷудо карда метавонед?

§ 58. Канада

Канада дар қисми шимолии материки Америкаи Шимолӣ ва ҷазираҳои ҳамҷавори он ҷойгир шудааст. Соҳилҳои Канадаро дар шимол обҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, дар шарқ уқёнуси Атлантика, дар ҷанубу ғарб уқёнуси Ором мешӯянд. Мамлакат дар хушкӣ танҳо бо ИМА ҳамсарҳад аст. Канада аз ҷиҳати бузургии масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол менамояд.

Канада Шоҳигарии Ҳамдӯстии Британия ба ҳисоб рафта, роҳбари давлат ба таври расмӣ ҳукмдори Британияи Кабир ба ҳисоб меравад. Дар амал дар сари идоракунии сиёсӣ сарвазири мамлакат меистад. Канада аз 10 провинсия ва 3 ҳудуд иборат буда, давлати федеративӣ аст. Пойтахт – шаҳри Оттава дар ҷанубу шарқии мамлакат ҷойгир аст.

Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Қисмҳои шарқӣ ва ғарбии Канада аз рӯи сохти геологӣ ва хусусиятҳои релеф аз якдигар тамоман фарқ мекунанд. Қисми шарқӣ дар платформаи қадим ҷойгир буда, асосан аз ҳамворӣ ва паҳнкӯҳҳои пурзӯр чиндоршуда иборат бошад, қисми ғарбии ҳамҷавори уқёнуси Ҳиндро кӯҳҳои баланди Кордильера дар бар мегиранд.

Канада аз канданиҳои фойданок яке давлатҳои бойтарини ҷаҳон мебошад. Дар ҳудуди он конҳои бузурги уран, маъдани оҳан, никел, мис, қўрғошим, руҳ, тилло, нефт, газӣ табиӣ, ва намаки калий мавҷуд аст.

Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини табиати Канада иқлими он мебошад. 75 %-и ҳудуди мамлакат ба зонаи иқлими сард рост меояд. Зонаҳои асосии табиӣ – тайга, тундра ва биёбонҳои арктикӣ. Дар ҷануби Канада ландшафти дашт васеъ паҳн шудааст.

Мамлакат бо ресурсҳои заминӣ ва обӣ хеле бой аст (расми 159). Қариб 1/3 қисми бешаҳои нимкураи шимолӣ ба Канада рост меоянд. Канада аз ҷиҳати шумораи кўлҳо дар ҷаҳон ҷойи 1-умро ишғол менамояд.

Масоҳат: **9984,6** ҳазор km²

Аҳоли (2020): **38,2** млн

Пойтахт: **Оттава**

Расми 159. Табиати Канада

Расми 160. Шаҳри Торонто

Аҳоли. Ба Канада дараҷаи пасти таваллуд ва афзоиши табиӣ хос буда, суръати афзоиши табиӣ солона ба 0,2 % баробар аст (с.2020). Ба афзудани аҳолии мамлакат бештар мигратсияи беруна таъсир мекунад. Соли 2020 салдои мигратсия 1,4 %-ро ташкил дод.

Дар мамлакат ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 80 % зиёд аст. Шаҳрҳои калонтарин – Торонто (расми 160), Монреал, Ванкувер, Квебек.

Ду миллати бузургтарини Канада англисҳои канадагӣ ва франсузҳои канадагӣ мебошанд. Барои ҳамин ҳам, дар Канада забонҳои ҳам англисӣ ва ҳам франсузӣ мақоми расмӣ доранд. 85 %-и аҳолие, ки бо забони франсузӣ ҳарф мезананд, дар провинсияи Квебеки шарқии мамлакат истиқомат мекунанд. Маркази маданияти франсузи Канада шаҳри Монреал ба ҳисоб меравад. Дар ҳудудҳои шимолии мамлакат аҳолии таҳҷоии — эскимосҳо ва ҳиндуҳои америкаӣ зиндагӣ мекунанд. Дар ҳудудҳои федералии ба забонҳои онҳо тааллуқдошта мақоми расмӣ дода шудааст. Ба туфайли

иммигрансияи интенсивӣ рангорангии этникии аҳолии Канада торафт аз байн рафта истодааст.

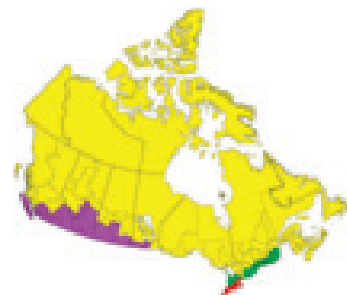
Аз ҷиҳати зичии миёнаи аҳоли Канада дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои охиرونро ишғол менамояд (дар 1 km^2 4 нафар). Аз $\frac{1}{5}$ ҳиссаи аҳоли дар ҳудудҳои ҷанубии мамлакат, ки иқлимаш як андоза мусоид аст, истиқомат мекунанд. Хусусан, дар ҳудудҳои наздисарҳадии ҷанубу шарқӣ аҳоли зич ҷойгир шудааст (расми 161).

Иқтисодиёт. Канада аз ҷиҳати рушдёбии иҷтимоӣ-иқтисодӣ яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон ба шумор рафта, аъзои гурӯҳи “Ҳафтгонаи калон” аст.

Канада аз ҷиҳати истихроҷи маъданҳои уран, никел, тилло, платина, молибден, алмос, намакҳои калий, асбест, сулфур яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол мекунад. Дар мамлакат саноати нефту газ низ бо дараҷаи баланд ривоч меёбад (расми 162). Канада яке аз бузургтарин экспортёрҳои сӯзишвории ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Дар Канада дар қатори саноати кӯҳ-кон инчунин саноатҳои энергияи электрикӣ, азнавкоркарди ҷӯб ва қоғазу селлюлоза, мошинсозии нақлиётӣ ва хоҷагии қишлоқ, металлургияи ранга ва сиёҳ, кимиё, ҳӯрокворӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтаанд.

Кишоварзи дар заминҳои ҳосилхези ҷануби мамлакат ба таври интенсивӣ ривоч ёфтааст. Канада яке аз бузургтарини экспортёрҳои гандуми дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати парвариш ва ба бозори ҷаҳонӣ баровардани рапс, соя, офтобпараст ва растаниҳои рағандор низ Канада ба қатори давлатҳои пешсафи ҷаҳон дохил мешавад.

Расми 161. Ҷойгиршавии аҳолии Канада (дар ҳар як ҳудуди бо ранги алоҳида $\frac{1}{4}$ қисми аҳолии мамлакат истиқомат мекунанд)

Расми 162. Платформаи пармакунӣ дар уқёнус

Савол ва супоришҳо

- 1 Мавқеи иқтисодӣ-географии Канадаро шарҳ диҳед. Дар тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоии он ба ИМА ҳамсоя будан чӣ аҳамият дорад?
- 2 Хусусиятҳои асосии шароит ва ресурсҳои табиӣи Канадаро тавсиф диҳед ва таъсири онҳоро ба иқтисодиёти мамлакат фаҳмонед.
- 3 Ба ҷойгиршавии аҳолии Канада кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Чаро қисми бештари аҳолии Канада дар ҷануби мамлакат истиқомат мекунанд?
- 4 Хусусиятҳои ба худ хоси таркиби этникӣ ва забонии Канадаро шарҳ диҳед. Ба фикри шумо, чаро дар ин мамлакат аз хориҷа кӯчида омадагон зиёданд?
- 5 Канада аз ҷиҳати парвариш ва ба бозори ҷаҳонӣ баровардани кадом зироатҳо яке аз давлатҳои пешсаф ба шумор меравад? Омилҳои ба таҳассуснокии хоҷагии қишлоқи мамлакатро фаҳмонед.
- 6 Аз харитаи иқтисодии Канадаи атлас истифода бурда, ба харитаи бехат таҳассуснокии хоҷагии қишлоқ ва марказҳои саноатии Канадаро ишора кунед.
- 7 Номҳои шаҳрҳои бузурги Канадаро, ки дар харитаи бенавиштаҷоти зерин ишора шудаанд, муайян кунед.

Амазония, иқлими экваториалӣ ва субэкваториалӣ, ресурсҳои ҷангал, Сан-Паулу, Рио-де-Жанейро, фавела, мулатҳо, хоҷагии қишлоқи товар.

Бразилия аз рӯи кадом соҳаҳо ба ҷаҳон машҳур аст?

Масоҳат: **8515,7** ҳазор km^2
Аҳоли (2020): **211,8** млн
Пойтахт: **Бразилия**

§ 59. Бразилия

Республикаи Федеративии Бразилия давлати бузургтарини Америкаи Ҷанубӣ буда, қариб нисфи масоҳати умумии ин материкро ташкил медиҳад. Соҳилҳояшро дар шарқ обҳои уқёнуси Атлантика мешӯянд. Бразилия ба ғайр аз давлатҳои Чили ва Эквадор бо ҳамаи давлатҳои Америкаи Ҷанубӣ ҳамсарҳад аст. Аз ҷиҳати бузургии масоҳат дар ҷаҳон ҷойи 5-умро ишғол менамояд.

Шакли идоракунӣ – республикаи президентӣ. Аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ аз 26 штат ва 1 округи федералии пойтахт иборат аст. Пойтахташ – шаҳри Бразилиа дар қисми марказии мамлакат ҷойгир аст.

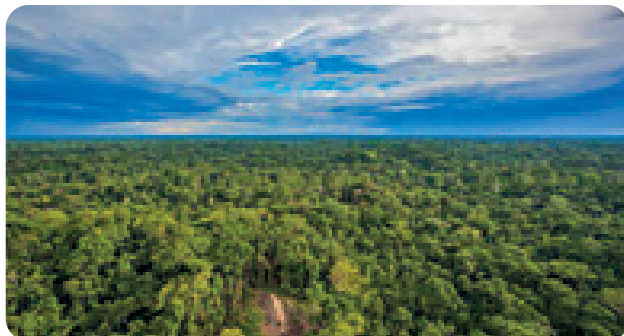
Шароит ва ресурсҳои табиӣ. Ҳудуди Бразилия дар платформаи қадимаи Америкаи Ҷанубӣ ҷойгир аст. Аз ҳамин сабаб релйефи он аз пастҳамворӣ ва паҳнкӯҳҳо иборат аст. Дар шимол масоҳати калонро пастҳамвории Амазония ишғол кардааст. Аз он ҷанубтар паҳнкӯҳи пурзӯр чиндоршудаи Бразилия воқеъ аст. Дар байни паҳнкӯҳи Бразилия ва уқёнуси Атлантика пастҳамвории танги наздизоҳили ҷойгир аст. Дар Бразилия конҳои бузурги нефт, ангишт, оҳан, боксит, никел, уран, марганес, алмос, ва дигар канданиҳои фойданок мавҷуданд.

Дар минтақаи иқлими экваториалӣ ва субэкваториалӣ ҷойгир будани қисми калони мамлакат ва зерӣ таъсири шамолҳои пассат, ки аз уқёнуси Атлантика мевазанд ба шароити иқлимӣ намигариӣ дараҷаи баланд хос аст.

Ба тӯфайли иқлими сернам дар Бразилия шабакаҳои гидрографикӣ хуб ривож ёфтаанд. Дар шимоли мамлакат дарёи дарозтарин ва серобтарини ҷаҳон – Амазонка мегузарад. Дар ҳавзаи Амазонка массивҳои бешаи бузургтарин ва ғафстарини сайёраи мо ташаккул ёфтааст (расми 163). Дар Бразилия ба ғайр аз Амазонка, инчунин Парана, Токантинс, Сан-Франсиску барин дарёҳои калон низ мавҷуданд. Умуман гирем, Бразилия аз ресурсҳои обӣ, гидроэнергетикӣ ва ҷангал яке аз давлатҳои аз ҳама хуб таъминшудаи ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Аҳоли. Бразилия яке аз давлатҳои сараҳолитарини ҷаҳон мебошад. Мувофиқи маълумоти соли 2020, дар Бразилия наздик 212 млн нафар аҳоли истиқомат мекунад. Афзоиши табиӣ аҳоли баланд нест, ба ҳисоби солона 0,7-0,8 %-ро ташкил медиҳад.

Бразилия- давлати урбанизатсияш баланд мебошад. Ҳиссаи аҳолии шаҳр аз 85 % зиёд аст. Дар Бразилия 2 шаҳри бузургтарини миқёси ҷаҳонӣ – Сан-Паулу ва Рио-де-Жанейро ҷойгир аст (расми 164). Дар шаҳрҳои бузурги мамлакат массивҳои харобае, ки аҳолии камбағал зиндагӣ мекунанд, майдони ниҳоят калонро ишғол мекунанд. Дар Бразилия ин гуна мавзёҳои шаҳрхоро “фавела” мегӯянд.

Расми 163. Бешаҳои Амазония

Расми 164. Шаҳри Сан-Паулу

Дар таркиби нажоди бразилиягӣҳо европоидҳо ва мулатҳо аксариятро ташкил медиҳанд. Забони давлати ва серистеъмолтарини ҳаёти рӯзмарра- - забони португалӣ аст. Дар таркиби динии аҳоли католикҳо бештаранд. Бразилия аз ҷиҳати шумораи католикҳо дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Қисми ба уқёноси Атлантика ҳамҷавори ҷанубу шарқии Бразилия яке аз ҳудудҳои зичаҳолитарини ҷаҳон бошад, дар бешаҳои Амазония баръакс, аҳоли ниҳоят тунук ҷойгир шудааст (расми 165).

Иқтисодиёт. Республикаи Федеративии Бразилия бо салоҳияти иқтисодии бузург ва истеҳсолоти бо суръати баланд ривочёфтаи соҳаи худро ба байни мамлакатҳо фарқ мекунад. Аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар миқёси ҷаҳон Бразилия ҷойи 8-умро ишғол мекунад (с.2020).

Соҳаи асосии иқтисодиёти Бразилия саноат дар соҳаи охир барқарор рушд меёбад. Яке аз соҳаҳои муҳимтарини саноат металлургия ба ҳисоб меравад. Яке аз конҳои бузургтарини оҳани дунё Минас-Жирейс ва Каражас аҳамияти калони иқтисодӣ доранд.

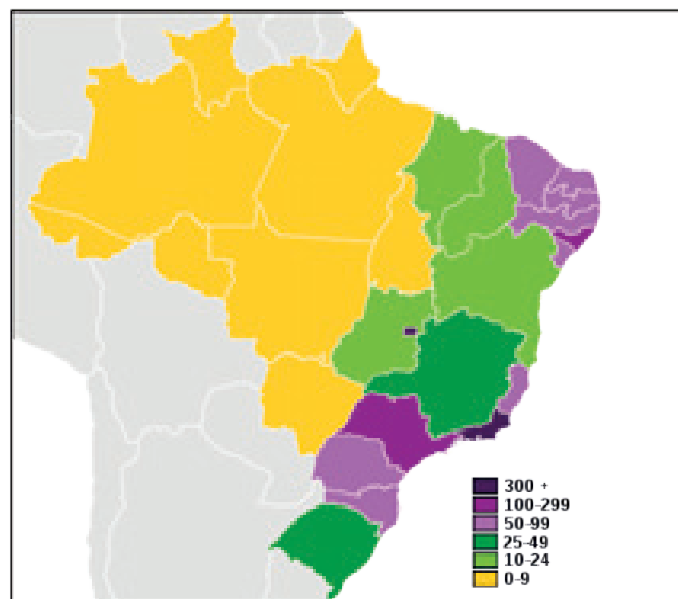
Бо суръати баланд ривоч ёфтани саноати металлургия ба тараққиёти соҳаҳои гуногуни мошинсозӣ таъсири мусбӣ расонид. Дар Бразилия соҳаҳои мошинсозии автомобилсозӣ, самолётсозӣ, киштисозӣ, микроэлектроника, радиотелемеханика хуб ривоч ёфтаанд.

Бразилия аз ҷиҳати истеҳсоли энергияи электрикӣ ба сафи даҳгонаи давлатҳои ҷаҳон дохил мешавад. Дар энергияи электрикии мамлакат нақши ГЭС-ҳо калон аст. Итайпу ва Тукуруи дар қатори ГЭС-ҳо калонтарини ҷаҳон мебошанд.

Бразилия аз ҷиҳати истеҳсоли биосӯзишворӣ дар ҷаҳон пас аз ИМА дар ҷойи дуюм меистад. Дар мамлакат ин маҳсулот дар натиҷаи азнавкоркарди найшакар истеҳсол мешавад. Қисми асосии воситаҳои автотранспорти мамлакат айнан аз биосӯзишворӣ (этанол) истифода мебаранд.

Дар хоҷагии қишлоқ кишоварзӣ ҳам, чорводорӣ ҳам аҳамияти товардоранд. Дар кишоварзӣ парвариши ғалла, кофе, найшакар (расми 166), пахта, соя, тамоку, банан нақши муҳим мебозанд. Бразилия яке аз экспортёрҳои бузургтарини маҳсулотҳои хӯрокворӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, он аз ҷиҳати экспорти шакар, кофе ва тамоку дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад.

Дар чорводорӣ – чорводорӣ гӯштӣ ва паррандапарварӣ ба дараҷаи баланд ривоч ёфтаанд. Бразилия аз ҷиҳати омода кардан ва экспорти гӯшт яке аз давлатҳои пешсафи ҷаҳон аст.

Расми 165. Зичии аҳолии Бразилия (дар миқёси штатҳо, нафар/km²)

Расми 166. Плантатсияи найшакар

Савол ва супоришҳо

- 1 Бо ёрии харитаи сиёсии ҷаҳон ба мавқеи иқтисодӣ-географии Бразилия тавсиф диҳед ва ҷиҳатҳои мусбии онро шарҳ диҳед.
- 2 Бразилия аз кадом намудҳои ресурсҳои табиӣ бой аст? Иқлими он дар салоҳияти ресурсҳои табиӣ мамлакат чӣ гуна аҳамият дорад?
- 3 Ба зичии аҳолии Бразилия кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Дар кадом қисмҳои мамлакат аҳоли зич ва дар кадом қисмҳо тунук ҷойгир шудааст? Барои чӣ?
- 4 Кадом хусусият ба электроэнергетикаи Бразилия хос аст? Ҳамин гуна ҳолатро боз дар кадом давлат дидан мумкин аст?
- 5 Тахассуснокии саноат ва хоҷагии қишлоқи мамлакат ва омилҳои ба он таъсиркунандаро тавсиф диҳед.
- 6 Аз байни вариантҳои муқобил маълумотҳои дурусти дар бораи Бразилияро ёбед

?

Аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар ҷаҳон ҷойи
8-умро ишғол мекунад

?

Аз ҷиҳати ҳаҷми ММД дар
ҷаҳон ҷойи 5-умро ишғол мекунад

?

Ба ғайр аз Чили ва Уругвай ба ҳамаи
давлатҳои Америкаи Ҷанубӣ
ҳамсарҳад аст

?

Ба ғайр аз Чили ва Эквадор
ба ҳамаи давлатҳои
Америкаи Ҷанубӣ ҳамсарҳад аст

?

Дар таркиби динии аҳоли
протестантҳо пешсафанд

?

Дар таркиби динии
аҳоли католикҳо пешсафанд

?

Аз ҷиҳати экспорти кофе дар
ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад

?

Аз ҷиҳати экспорти кофе
дар ҷаҳон ҷойи сеюмро ишғол мекунад

?

Соҳаи пешсафи иқтисодиёт
хоҷагии қишлоқ мебошад

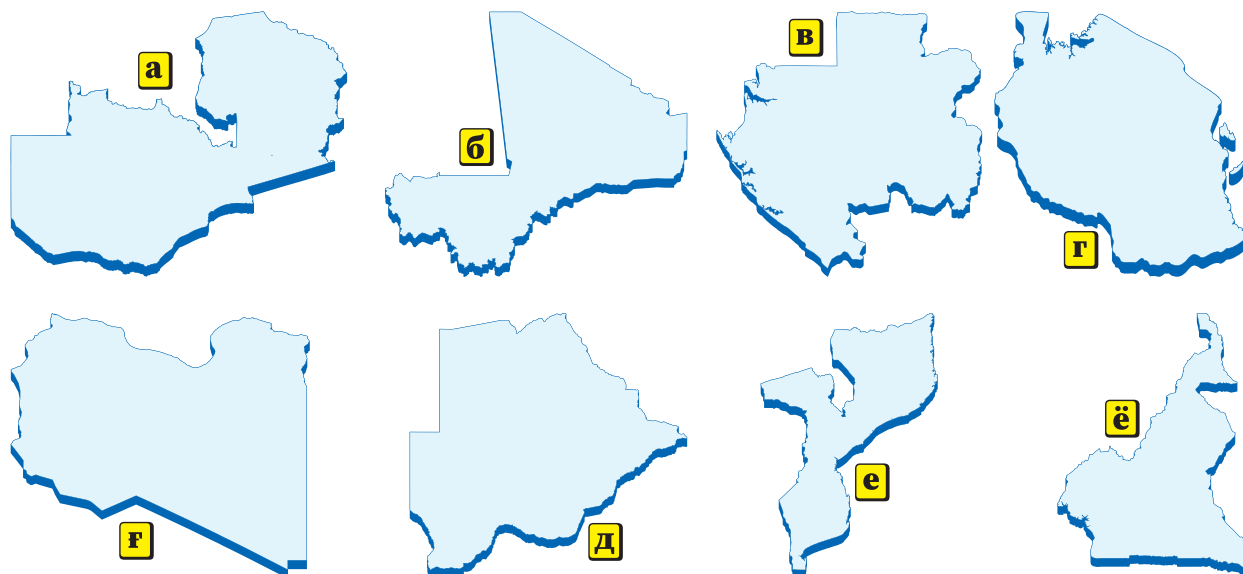
?

Соҳаи пешсафи иқтисодиёт
саноат мебошад

§ 60. Дарси ҷамъбасти

1. Давлатҳои зерини Африкаро ба давлатҳои имконияти ба баҳр баромадан дошта ва давлатҳои континентали дохилӣ ҷудо кунед.

2. Муайян кунед, ки маълумотҳои мазкур ба кадом давлатҳо тааллуқ доранд.

- ⊗ Аз ҷиҳати шумораи кӯлҳо дар ҷаҳон ҷойи 1-умро ишғол менамояд.
- ⊗ Қуллаи баландтарини материки Америкаи Шимолӣ ҷой гирифтааст.
- ⊗ Аз шимолӣ он дарёи дарозтарин ва серобтарин мегузарад.
- ⊗ Аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон ҷойи 6-умро ишғол менамояд.
- ⊗ Дар ҷаҳон аз ҷиҳати экспорти пашм ҷойи 1-умро ишғол мекунад.
- ⊗ Аз ҳисоби туризм аз ҳама даромади калон мегирад.
- ⊗ Аз $\frac{4}{5}$ ҳиссаи аҳоли дар ҳудудҳои ҷанубии мамлакат сокинанд.
- ⊗ Аз ҷиҳати истеҳсоли биосӯзишворӣ дар ҷаҳон ҷойи 2-юмро ишғол мекунад.
- ⊗ Аз ҷиҳати дарозии роҳҳои автомобил дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад.
- ⊗ Аз ҷиҳати экспорти шакар дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад.
- ⊗ Аз ҷиҳати бузургии масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад.

3. Дар асоси рақамҳои додашуда ҳисобҳои заруриро иҷро карда, ҷадвалро пур кунед.

Давлатҳо	Шумораи аҳоли, млн.нафар	Дараҷаи урбанизатсия, %	Шумораи аҳолии шаҳр, млн.нафар	Шумораи аҳолии деҳа, млн.нафар
Австралия	25,8	86	...	...
ИМА	329,9	82	...	...
Канада	38,2	81	...	...
Бразилия	211,8	87	...	...

4. Аз хариҷаҳои иқтисодии Австралия, Канада, Бразилияи атлас истифода бурда, таҳассуснокии хоҷагиҳои қишлоқи ин давлатҳоро муқоиса кунед ва муайян кунед, ки ба он кадом омилҳо таъсир мерасонанд?

Глоссарий

Агломератсияи шаҳр — аз ҷиҳати маъмурӣ, истеҳсолот, иҷтимоӣ ва маданӣ муттаҳидшавии шаҳрҳои бузургияшон гуногун

Афзоиши механикии аҳоли — фарқияти байни аҳолии кӯчида омада ва кӯчида рафта дар давоми вақти маълуми як ҳудуд

Афзоиши табиӣ аҳоли — фарқи нишондоди таваллуд ва фавт

Баланси савдои беруна — тарҳи қиммати экспорт ва импорти давлати муайян дар байни даври муайян

Биёбоншавӣ — қараёни васеъшавии ҳудудҳои хоси биёбондошта

Бӯҳрони демографӣ — аз сабаби паст будани дараҷаи таваллуд нисбати фавт кам шудани шумораи аҳоли

Гардиши савдои беруна — ҷамъи экспорт ва импорти давлат дар мобайни даври муайян

Давлати унитарӣ — давлате, ки ҳудудҳои маъмурӣ-ҳудудии таркиби он ба органҳои ҳокимияти ягона итоат мекунад

Давлати-анклав — давлате, ки аз ҳар тараф бо ҳудуди як давлат иҳота шуда, ба ягон давлати дигар ё обҳои баҳр сарҳад надорад

Демография — фанне, ки таҷдиди аҳоли, таркиби аҳоли ва тағйирёбии онҳоро меомӯзад

Инқилоби илмӣ-техникӣ — қараёни дар натиҷаи суръат гирифтани тараққиёти илму фан ба истеҳсолот ҷорӣ кардани техника ва технологияи нав

Интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ — робитаҳои мустақами бозори байни давлатҳо, қараёни муттаҳидшавии ба сиёсати ягонаи иқтисодӣ ва қонунгузорӣ асос ёфтааст

Истифода аз табиат — фаъолияти инсон вобаста ба истифода бурдан аз ресурсҳои табиӣ, ҳифз кардани онҳо, ва аз нав барқарор кардани онҳо

Истифодаи нооқилонаи табиат — истифода аз табиат, ки ҳолати муҳити табиӣ ва ресурсҳои онро ба самти манфӣ оварда мерасонад

Истифодаи оқилонаи табиат — аз боигариҳои табиӣ бо меъёр истифода бурдан, онҳоро ҳифз кардан ва аз нав барқарор кардан, ҳолати муҳити табииро нигоҳ дошта, аз вай истифода бурдан

Конфессия — дин, равияи динӣ

Мавқеи иқтисодӣ-географӣ — ҷойгиршавии иқтисодии ҳудудии объекти муайян нисбати дигар объектҳои аҳамияти иқтисодӣ дошта

Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) — қиммати умумии нархи бозори маҳсулот ва хизматрасониҳое, ки дар даври муайян дар ҳудуди мамлакат истеҳсол шудаанд

Маҷмӯи маҳсулоти миллӣ (МММ) — қиммати умумии нархи бозори маҳсулот ва хизматрасониҳое, ки аз тарафи шаҳрванд ё компанияҳои мамлакат дар даври муайян дар ҳудуди ҳуди мамлакат ё берун аз он истеҳсол шудаанд

Мегаполис — ба ҳам пайваستшавии шаҳрҳои бузург ё агломератсияҳои шаҳр

Мигратсия — кӯчидани доимӣ ё муваққатии одамон аз як ҳудуд ба ҳудуди дигар

Монархия — шакли идоракунии давлат, ки ҳокимияти олий пурра ё қисман дар ихтиёри як шахс буда, одатан аз авлод ба авлод мегузарад

Монархияи конституционӣ — намуди шакли идоракунии монархияе, ки ваколатҳои сиёсии роҳбари давлат (монарх) ба дараҷаи маълум маҳдуд аст

Монархияи мутлақ — намуди шакли идоракунии монархияе, ки ваколатҳои сиёсии роҳбари давлат (монарх) номаҳдуд аст

Моношаҳрҳо — шаҳре, ки ба як намуди соҳаи истеҳсолот тахассусонида шуда, дар асоси як корхона ё кони кандани фойданоки муайян ташаккул ёфтааст

Муаммои экологӣ — дар натиҷаи нооқилона истифодабарии табиат бадшавии сифати муҳити атроф

Нажод — гурӯҳи инсонҳо, ки бо аломатҳои намуди зоҳирӣ (пӯст, мӯй, ранги чашмҳо, сохти бадан, шакли рӯй, бинӣ, лаб ва ҳоказо) аз якдигар фарқ мекунанд

Ноҳияи иқтисодӣ — қисми бузурги ҳудуди мамлакат, ки ботахассуснокии хоҷагӣ, имкониятҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва муаммоҳои худ фарқ мекунанд

Порт — ҷойе, ки дар соҳили баҳр ва уқёнус ё дар роҳҳои обҳои дохилӣ ҷойгир буда, барои истодани киштиҳо ва ҷиҳозонида шудааст

Рекреатсия — барқарор кардани қобилияти корӣ, саломатӣ, қувваи рӯҳӣ ва ҳолати ҷисмонии инсонҳо

Республика — шакли идоракунии давлат, ки дар асоси ҳамаи органҳои ҳокимияти давлатии он интиҳоб мешаванд ё аз тарафи муассисаҳои ваколатдор ташаккул ёфтааст.

Республикаи омехта — намуди шакли идоракунии давлати республикавӣ, ки таркиби ҳукумат аз тарафи президент ва парламент ба мувофиқа расида, ташаккул дода мешавад.

Республикаи парламентӣ — намуди шакли идоракунии давлати республикавӣ, ки таркиби ҳукумат аз тарафи парламент ташаккул дода мешавад.

Республикаи президентӣ — намуди шакли идоракунии давлати республикавӣ, ки таркиби ҳукумат аз тарафи президент расида ташаккул дода мешавад.

Ресурсҳои агроиқлимӣ - ресурсҳои иқлимие, ки ба хоҷагии қишлоқ бевосита таъсир мерасонанд (асосан, миқдори гармӣ ва намӣ)

Ресурсҳои геотермалӣ — гармии дохилии Замин, ки ҳамчун манбаи энергия истифода бурдан мумкин аст

Ресурсҳои рекреатсионӣ — объектҳои табиӣ, таърихӣ-маданӣ, хоҷагӣ, солимгардонӣ, дилхушӣ, ки онҳоро ки ба мақсадҳои рекреатсия истифода бурдан мумкин аст

Сиёсати экологӣ — системаи ҳаракатҳое, ки ба самти ҳифзи муҳити табиӣ ва солимгардонии он, истифодаи оқилона аз ресурсҳои табиӣ равона карда шудааст

Тақсимои меҳнати умумиҷаҳонӣ — тахассуснокии хоҷагии баъзе мамлакатҳо ба истеҳсоли маҳсулоти маълум ва ин маҳсулотро бо дигар давлатҳо мубодила кардан

Таркиши демографӣ — ба туфайли паст шудани дараҷаи фавт бо суръати баланд зиёд шудани шумораи аҳоли

Тахассусонидашавии минтақавӣ — тахассуснокии хоҷагии ҳудуди маълум ба истеҳсолоти маҳсулот ба бозори беруна

Урбанизатсия — ҷараёни афзудани аҳамияти шаҳрҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият, аз ҷумла, зиёд шудани шумора ва ҳисси аҳолии он, паҳншавии тарзи муҳити зист

Урбанизатсияи сохта — дар канораҳои шаҳрҳои бузург ташаккул ёфтани мавзеъҳое, ки соҳиби инфрасохтори зарурӣ нестанд, аз тарафи аҳолии аз деҳа кӯчида омада бетартибона барпо шудаанд.

Федератсия — давлате, ки воҳидҳои маъмурӣ-ҳудудии он дар доираи сохти конститутсияи умумӣ шакли идоракунии дохилии мустақил доранд

Хоҷагии ҷаҳон — маҷмӯи иқтисодиёти миллии давлатҳои ҷаҳон, ки тавассути савдо, байниҳамдигарӣ, кредит додан, бунёд кардани созмонҳои иқтисодии байналхалқӣ ва дигар намуди робитаҳои иқтисодӣ пайваст мебошанд

Ширкати трансмиллӣ — корхонаҳое, ки дар ҳудуди ду ва ё зиёда мамлакатҳо фаъолият мебаранд ва компанияи байналхалқӣ, ки ба миқдори калон ба активҳои хориҷӣ соҳиб аст

Эксклав — қисми давлати муайян, ки аз қисми асосӣ ҷудо буда, бо ҳудуди дигар давлатҳо ихота шудааст

“Эффекти гармхона” — дар натиҷаи зиёд шудани газҳои “гармхона” баланд шудани ҳарорати қабати поёнии атмосфера

Этнос — гурӯҳи иҷтимоӣ-мадании одамони таърихан ташаккулёфта, ки забон, ҷойи зист, анъанаҳои маданӣ ва урфу одатҳо, тарзи зисти онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад ва аз ҳама муҳим ҳисси худшиносӣ доранд

РЎЙХАТИ АДАБИЁТҲОИ ИСТИФОДАШУДА ВА ТАВСИЯШУДА

Alimqulov N., Safarova N., Amanbaeva Z., Mo'minov D. Geografiya (o'quv qo'llanma). — Toshkent, 2019. — 292 b.

Egamberdiyeva U.T. Sanoat geografiyasi. Darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 240 b.

Hildebrant B., Max L., Keller K., Neumann R.P. (2021), Human geography, Hawtorne, CA, USA, 848 p.

Qayumov A., Pardaev G., Islomov I. Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiya (o'quv qo'llanma). — Toshkent, 2015. — 160 b.

Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M., Fedorko V. Geografiya (Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi). Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari uchun darslik: qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashri. — Toshkent: O'zbekiston, 2019. — 176 b.

Paul L. Knox (2017), The geography of Western Europe, Abingdon, 264 p.

Safarova N.I., Komilova N.K., Islomov I.N., Karakulov N.M. Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (o'quv qo'llanma). — Toshkent: Mahalla va oila, 2022. — 242 b.

World regional geography — people, places and globalization (2016), LibreTexts, 651 p.

Агафшин М.М., Горохов С.А., Заяц Д.В. Экономическая и социальная география зарубежных стран: учебное пособие. — Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2020. — 223 с.

Агафшин М.М., Горохов С.А., Лобжанидзе А.А., Лопатников Д.Л., Толкунова С.Г. Общая экономическая и социальная география: учебное пособие. — Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2020. — 127 с.

Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии. Учебник. — Москва: Юрайт, 2019. — 203 с.

Бабурин В.Л., Гладкевич Г.И. Экономическая и социальная география стран Ближнего Зарубежья. — Москва: Ленанд, 2021. — 440 с.

Лобжанидзе А.А., Горохов С.А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. Учебник и практикум. 2-е изд., пер. и доп. — Москва: Юрайт, 2019. — 279 с.

Новая географическая картина мира. Часть 1: учебное пособие / под редакцией В.А. Колосова, Д.В. Зайца. — Москва: Дрофа, 2020. — 319 с.

Новая географическая картина мира. Часть 2: учебное пособие / под редакцией В.А. Колосова, Д.В. Зайца. — Москва: Дрофа, 2020. — 287 с.

Окунев И.Ю. Политическая география: учебное пособие для вузов. — Москва: Аспект Пресс, 2019. — 512 с.

Родионова И.А. Экономическая и социальная география мира. — Москва: Юрайт, 2012. — 688 с.

Ромашова Т.В. География населения с основами демографии: практикум. — Томск: Издательский Дом ТГУ, 2014. — 99 с.

Симагин Ю.А. Территориальная организация населения и хозяйства: учебное пособие — Москва: КНОРУС, 2017. — 380 с.

Социально-экономические проблемы развития регионов в условиях глобальной нестабильности / Под редакцией И.А. Родионовой. — Москва: РУДН, 2021. — 237 с.

Веб-сайтҳое, ки дар шиносӣ бо маълумотҳои статистикий байналхалқӣ истифода бурдан мумкин аст

<https://unstats.un.org/> — Шӯъбаи статистикаи Созмони Милали Муттаҳид

<https://www.undp.org/> — Дастури рушди СММ

<https://www.unido.org/> — Созмони рушди саноати СММ (ЮНИДО)

<https://www.fao.org/statistics> — Созмони хӯрокворӣ ва хоҷагии қишлоқи СММ (ФАО)

<http://uis.unesco.org/> — Институти статистикаи ЮНЕСКО

<http://www.prb.org/> — Бюрои СММ оиди маълумотномаи аҳоли

<https://data.worldbank.org/> — Бонки Ҷаҳонӣ

<https://www.imf.org/> — Фонди байналхалқии валюта

<https://www.wto.org/> — Созмони савдои байналхалқӣ

<https://www.isi-web.org/> — Институти статистикаи байналхалқӣ

<https://www.oecd-ilibrary.org/statistics> — Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд

<https://ec.europa.eu/eurostat/> — Администратсияи Евростати Комиссияи Европа

<https://www.opec.org/> — Созмони давлатҳои содиркунандаи нафт (ОПЕК)

<http://www.cisstat.com/> — Кумитаи статистикаи байнидавлатии Иттиҳоди давлатҳои мустақил

<https://eec.eaeunion.org/> — Комиссияи иқтисодии Евросиё

<https://www.bp.com/> — Компанияи “British Petroleum”

<https://www.usgs.gov/> — Хизмати геологии ИМА

<https://trendeconomy.ru/> — Статистикаи савдои байналхалқӣ

<https://knoema.ru/> — Атласи маълумотҳои ҷаҳон

ИЛОВА

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МАМЛАКАТҲОИ ҶАҲОН (2020)

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн. нафар	Шакли идоракуни	Пойтахт
YEVROPA					
1	Австрия	83,8	8,9	Республика	Вена
2	Албания	28,7	2,8	Республика	Тирана
3	Андорра	0,4	0,08	Монархия	Андорра-ла-Веля
4	Беларус	207,6	9,4	Республика	Минск
5	Белгия	30,5	11,5	Монархия	Брюссел
6	Болгария	110,9	6,9	Республика	София
7	Босния ва Герсеговина	51,1	3,3	Республика	Сараево
8	Британияи Кабир	243,8	67,2	Монархия	Лондон
9	Ватикан	0,0004	0,001	Монархия	Ватикан
10	Венгрия	93	9,8	Республика	Будапешт
11	Германия	357,4	83,3	Республика	Берлин
12	Гретсия	131,9	10,7	Республика	Афина
13	Дания	43,1	5,8	Монархия	Копенгаген
14	Ирландия	70,3	5	Республика	Дублин
15	Исландия	103	0,4	Республика	Рейкявик
16	Испания	504,8	47,6	Монархия	Мадрид
17	Италия	302,1	60,3	Республика	Рим
18	Латвия	64,6	1,9	Республика	Рига
19	Литва	65,3	2,8	Республика	Вильнюс
20	Лихтенштейн	0,16	0,04	Монархия	Вадутс
21	Люксембург	2,6	0,6	Монархия	Люксембург
22	Македонияи Шимоли	25,3	2,1	Республика	Скопе
23	Малта	0,3	0,5	Республика	Валетта
24	Молдова	33,8	3,5	Республика	Кишинёв
25	Монако	0,002	0,04	Монархия	Монако
26	Нидерландҳо	41,5	17,5	Монархия	Амстердам
27	Норвегия	324,2	5,4	Монархия	Осло
28	Полша	312,7	38,4	Республика	Варшава
29	Португалия	92,1	10,3	Республика	Лиссабон
30	Россия	17098,2	146,7	Республика	Москва
31	Руминия	237,5	19,2	Республика	Бухарест
32	Сан-Марино	0,06	0,03	Республика	Сан-Марино
33	Сербия	88,5	8,8	Республика	Белград
34	Словакия	48,8	5,5	Республика	Братислава

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн. нафар	Шакли идоракуни	Пойтахт
35	Словения	20,2	2,1	Республика	Любляна
36	Украина	603,5	41,8	Республика	Киев
37	Финляндия	338,1	5,5	Республика	Хелсинки
38	Франсия	547	64,9	Республика	Париж
39	Хорватия	56,5	4	Республика	Загреб
40	Черногория	14	0,6	Республика	Подгоритса
41	Чехия	78,8	10,7	Республика	Прага
42	Швейтсария	41,3	8,6	Республика	Берн
43	Шветсия	449,9	10,4	Монархия	Стокгоlm
44	Эстония	45,2	1,3	Республика	Таллин
ОСИЁ					
45	Аморати Муттаҳидаи Араб	83,6	9,8	Монархия	Абу-Дабӣ
46	Арабистони Саъудӣ	2149,7	35	Монархия	Ар-Риёд
47	Арманистон	29,7	3	Республика	Ереван
48	Афғонистон	652,8	38,9	Республика	Кобул
49	Бангладеш	144	169,8	Республика	Дакка
50	Баҳрайн	0,8	1,5	Монархия	Манама
51	Бруней	5,8	0,5	Монархия	Бандар-Сери-Бегаван
52	Бутан	38,4	0,7	Монархия	Тхимпху
53	Вьетнам	329,5	96,2	Республика	Ханой
54	Гурҷистон	69,7	3,7	Республика	Тбилиси
55	Индонезия	1919,4	271,7	Республика	Ҷакарта
56	Иордания	89,4	10,7	Республика	Уммон
57	Ироқ	437,1	39,7	Республика	Бағдод
58	Исроил	22,1	9,2	Республика	Тел-Авив
59	Камбоҷа	181	15,5	Монархия	Пномпен
60	Кипр	9,2	1,2	Республика	Никосия
61	Кувайт	17,8	4,7	Монархия	Ал-Кувайт
62	Қазоқистон	2724,9	18,7	Республика	Остона
63	Қатар	11,6	2,8	Монархия	Доха
64	Қирғизистон	199,9	6,6	Республика	Бишкек
65	Лаос	236,8	7,2	Республика	Вентян
66	Ливан	10,4	6,8	Республика	Байрут
67	Малайзия	329,7	32,8	Монархия	Куала-Лумпур
68	Муғулистон	1566,6	3,4	Республика	Улан-Батор
69	Мянма	678,5	54,7	Республика	Нейпидо
70	Непал	140,8	30	Республика	Катманду
71	Озарбойҷон	86,6	10,1	Республика	Боку

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳолӣ, млн. нафар	Шакли идоракуний	Пойтахт
72	Покистон	803,9	220,9	Республика	Исломобод
73	Республикаи Корея	100,2	51,8	Республика	Сеул
74	Республикаи Малдивҳо	0,3	0,5	Республика	Мале
75	Республикаи халқӣ-демократии Корея	120,5	25,8	Республика	Пхенян
76	Сингапур	0,8	5,8	Республика	Сингапур
77	Сурия	185,2	19,4	Республика	Дамашқ
78	Таиланд	514	66,5	Монархия	Бангкок
79	Тимори Шарқӣ	14,9	1,3	Республика	Дилӣ
80	Тоҷикистон	141,4	9,4	Республика	Душанбе
81	Туркия	783,6	83,7	Республика	Анқара
82	Туркменистон	491,2	6	Республика	Ашқобод
83	Ўзбекистон	448,9	34,2	Республика	Тошканд
84	Уммон	309,5	4,7	Монархия	Маскат
85	Филиппин	299,7	109,6	Республика	Манила
86	Ҳиндустон	3287,2	1400,1	Республика	Деҳлӣ
87	Чин	9599	1434,2	Республика	Пекин
88	Шри-Ланка	65,6	21,9	Республика	Коломбо
89	Эрон	1648	84,2	Республика	Теҳрон
90	Яман	527,9	29,8	Республика	Сана
91	Япония	377,9	126	Монархия	Токио
Африка					
92	Алҷазоир	2381,7	44,4	Республика	Алҷазоир
93	Ангола	1246,7	32,5	Республика	Луанда
94	Бенин	112,6	12,2	Республика	Порто-Ново
95	Ботсвана	581,7	2,3	Республика	Габороне
96	Буркина-Фасо	274,2	20,9	Республика	Уагадугу
97	Бурунди	27,8	11,9	Республика	Гитега*
98	Габон	267,6	2,2	Республика	Либревил
99	Гамбия	11,3	2,4	Республика	Банжул
100	Гана	238,5	31,1	Республика	Аккра
101	Гвинея	245,8	12,6	Республика	Конакри
102	Гвинея-Бисау	36,1	1,9	Республика	Бисау
103	Гвинеяи Экваториалӣ	28	1,4	Республика	Малабо
104	Замбия	752,6	18,4	Республика	Лусака
105	Зимбабве	390,6	14,9	Республика	Хараре
106	Кабо-Верде	4	0,6	Республика	Прая
107	Камерун	475,4	26,6	Республика	Яунде
108	Кения	582,6	53,5	Республика	Найробӣ

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн. нафар	Шакли идоракунӣ	Пойтахт
109	Конго	342	5,5	Республика	Браззавил
110	Кот-д'Ивуар	322,4	26,2	Республика	Ямусукро
111	Лесото	30,3	2,1	Монархия	Масеру
112	Либерия	111,3	5,1	Республика	Монровия
113	Ливия	1759,5	6,9	Республика	Триполи
114	Маврикий	2	1,3	Республика	Порт-Луи
115	Мавритания	1030,7	4,6	Республика	Нуакшот
116	Мадагаскар	587	27,7	Республика	Антананариву
117	Малави	118,5	19,1	Республика	Лилонгве
118	Мали	1240	20,3	Республика	Бамако
119	Марокаш	446,5	36	Монархия	Работ
120	Миср	1001,4	100,8	Республика	Қоҳира
121	Мозамбик	801,6	31,2	Республика	Мапуту
122	Намибия	825,4	2,5	Республика	Виндхук
123	Нигер	1267	24,2	Республика	Ниамей
124	Нигерия	923,8	206,1	Республика	Абуҷа
125	Республикаи Африкаи Марказӣ	623	4,8	Республика	Бангӣ
126	Республикаи Африкаи Ҷанубӣ	1219,9	59,6	Республика	Претория
127	Республикаи Демократии Конго	2345,4	89,6	Республика	Киншаса
128	Руанда	26,3	13	Республика	Кигали
129	Сан-Томе ва Принсипӣ	1	0,2	Республика	Сан-Томе
130	Сенегал	196,2	16,7	Республика	Дакар
131	Сйерра-Леоне	71,7	8	Республика	Фритаун
132	Сомалӣ	637,6	15,9	Республика	Могадишо
133	Судан	1886	43,8	Республика	Хартум
134	Судани Ҷанубӣ	619,7	11,2	Республика	Чуба
135	Танзания	948,1	59,7	Республика	Додома
136	Того	56,8	8,3	Республика	Ломе
137	Тунис	163,6	11,9	Республика	Тунис
138	Уганда	236	45,7	Республика	Кампала
139	Чад	1284	16,9	Республика	Нҷамена
140	Ҷазираҳои Комор	2,2	0,9	Республика	Моронӣ
141	Ҷазираҳои Сейшел	0,4	0,1	Республика	Виктория
142	Ҷибути	23,2	1	Республика	Ҷибути
143	Эритрея	121,3	6,1	Республика	Асмера
144	Эсватини	17,3	1,1	Монархия	Мбабане
145	Эфиопия	1127,1	115	Республика	Аддис-Абеба

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн. нафар	Шакли идоракуний	Пойтахт
Америка					
146	Антигуа ва Барбуда	0,4	0,1	Монархия	Сент-Ўонс
147	Аргентина	2780,4	45,4	Республика	Буенос-Айрес
148	Барбадос	0,4	0,3	Республика	Брицтаун
149	Белиз	22,9	0,4	Монархия	Белмопан
150	Боливия	1098,6	11,6	Республика	Сукре**
151	Бразилия	8515,7	211,8	Республика	Бразилиа
152	Венесуэла	916,4	28,6	Республика	Каракас
153	Гаити	27,7	11,4	Республика	Порт-о-Пренс
154	Гайана	214,9	0,8	Республика	Ўорцтаун
155	Гватемала	108,9	18,1	Республика	Гватемала
156	Гондурас	112,1	9,9	Республика	Тегусигалпа
157	Гренада	0,3	0,1	Монархия	Сент-Ўорцес
158	Доминика	0,7	0,07	Республика	Розо
159	Иёлоти Муттаҳидаи Америка	9519,4	329,9	Республика	Вашингтон
160	Канада	9984,6	38,2	Монархия	Оттава
161	Колумбия	1138,9	51,3	Республика	Санта-Фе-де-Богота
162	Коста-Рика	51,1	5,1	Республика	Сан-Хосе
163	Куба	110,8	11,3	Республика	Гавана
164	Мексика	1972,5	127,8	Республика	Мехико
165	Никарагуа	129,5	6,6	Республика	Манагуа
166	Панама	78,2	4,3	Республика	Панама
167	Парагвай	406,7	7,3	Республика	Асунсон
168	Перу	1285,2	32,8	Республика	Лима
169	Республикаи Доминикана	48,7	10,5	Республика	Санто-Доминго
170	Салвадор	21	6,5	Республика	Сан-Салвадор
171	Сент-Винсент ва Гренадинҳо	0,4	0,1	Монархия	Кингстаун
172	Сент-Китс ва Невис	0,26	0,05	Монархия	Бастер
173	Сент-Люсия	0,6	0,2	Монархия	Кастри
174	Суринам	163,8	0,6	Республика	Парамарибо
175	Тринидад ва Тобаго	5,1	1,4	Республика	Порт-оф-Спейн
176	Уругвай	176,2	3,5	Республика	Монтевидео
177	Ўазираҳои Багам	13,9	0,4	Монархия	Нассау
178	Чили	756,9	19,5	Республика	Сантяго
179	Эквадор	283,5	17,5	Республика	Кито
180	Ямайка	11	2,8	Монархия	Кингстон

№	Давлат	Масоҳат, ҳазор km ²	Аҳоли, млн. нафар	Шакли идоракунӣ	Пойтахт
Австралия ва Океания					
181	Австралия	7692	25,8	Монархия	Канберра
182	Вануату	12,2	0,3	Республика	Порт-Вила
183	Зеландияи Нав	268,7	5	Монархия	Веллингтон
184	Иёлоти Федеративии Микронезия	0,7	0,1	Республика	Паликир
185	Кирибати	0,7	0,1	Республика	Баирики
186	Науру	0,02	0,01	Республика	Ярен
187	Палау	0,4	0,02	Республика	Нгерулмуд
188	Папуа-Гвинеяи Нав	463,8	9	Монархия	Порт-Морсби
189	Самоа	2,8	0,2	Республика	Апия
190	Тонга	0,7	0,1	Монархия	Нукуалофа
191	Тувалу	0,03	0,01	Монархия	Фунафути
192	Фиҷӣ	18,2	0,9	Республика	Сува
193	Ҷазираҳои Маршалл	0,18	0,06	Республика	Маҷуро
194	Ҷазираҳои Сулаймон	28,4	0,7	Монархия	Хониара

Эзоҳ.

1. Дар ҷадвал мувофиқи ҳолати 1.01.2021 дар бораи 193 давлати аъзои СММ ва Ватикан маълумот дода шудааст. Масоҳат ва шумораи аҳолии мамлакатҳо мувофиқи маълумоти СММ оварда шудааст.

2. Шумораи аҳолии давлатҳо мувофиқи маълумоти СММ дар ҳолати 1.07.2020 оварда шудааст. Манбаъ: Population Reference Bureau. 2020 World Population Data Sheet

* Пойтахти Республикаи Бурундӣ соли 2019 аз шаҳри Бучумбура ба шаҳри Гитега кӯчонида шуд.

**Сукре – пойтахти конститутсионии Боливия ба ҳисоб меравад, дар амал пойтахти Боливия шаҳри Ла-Пас мебошад.

O'quv nashri

Geografiya

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
10-sinfi uchun darslik*

(Tojik tilida)

Тарҷимон Муллоқучак Ҳамдамзода

Муҳаррир Ҷумъаназар Эшонқулов

Муҳаррири бадеӣ Сарвар Фармонов

Муҳаррири техникӣ Акмал Сулаймонов

Рассом Иқбол Салоҳиддинов

Дизайнер-саҳифабанд Ильнур Караджаев

Мусахҳеҳ Моҳигул Рашидова

Ба чопаш2022 имзо шуд. Андозаи 60×84 ⅛.

Гарнитурани **Source Sans 3**. Кегели 12 шпондор.

Бо усули офсет чоп шудааст.

Ҷузъи чопии шартӣ 22,32.

Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 18,87.

Теъдоди нашрнусха. Фармоиши №.....

Ўадвали нишондоди ҳолати китоби дарсии ба иҷора диҳанда

№	Ному насаби донишомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтани	Имзои роҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои роҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Ўадвали болой ҳангоми ба иҷора додан ва дар охири соли хониш баргардониди гирифтани китоб аз тарафи роҳбари синф аз рӯйи меъёрҳои зерин пур карда мешавад:

Нав	Ҳолати китоб ҳангоми бори аввал супоридан
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, қанорҳои қоҳида, якҷанд хатҳо қашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир гаштааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир гашта, дар баъзе саҳифаҳо хат қашида шудаанд.
Ғайриқаноатбахш	Муқова даридааст ва ба рӯйҳои хат қашида шудааст, аз қисми асосӣ ҷудо шудааст ё қи умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарида, варақҳо намерасанд, хат қашида, ранг қарда партофта шудааст. Китобро барқарор қарда намешавад.